A-10157



I. Parijõgi - L. Adamson

Mõõdunud ajad jutustavad

II

A- 10157

J. Parijõgi, T. Algma

Möödunud ajad jutustavad

II

Ajaloo tööraamat
V klassile

241041

Kirjastus „Kool“, Tartu
1939

J. Jürgenson'i joonised
E. Kliim'i kaardid
Keeleline korrektor T. Melso

2
Bibliotheca Universitatis Tartuensis
1939 : 01601
160107

Kolmas trükk

A- 10157

Trükikoda „Varrak" Tartus, Suurturg 2. 1939.

Eel-ajaloolise inimese elust.

Ürginimene. Mitu-mitu tuhat aastat tagasi oli maailm hoopis teissugune kui praegu. Ei olnud siis linnu ega külasid, ei osatud ehitada raudteid ega laevu, ei tuntud ühtki praegusaja tööriista ega tarbeasja. Maad katsid põlised, peaaegu läbipääsmatud metsad ning laaned, mis

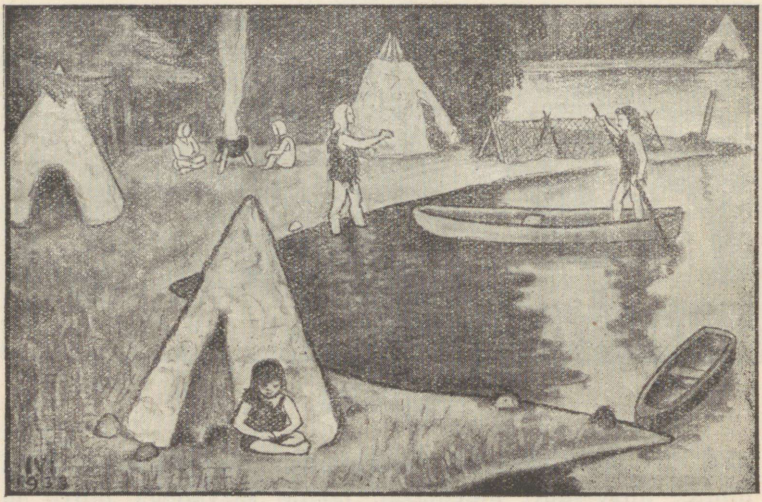


Ürginimene.

olid täis mitmesuguseid metsloomi. Seal oli karusid ja hunte, hiigelsuuri metshärgi, laiade sarvedega põtru ja palju muidki loomi, keda praegusel ajal enam ei olegi. Tol ajal elas ürginimene, kes erines tunduvalt praegusaja inimesest: laup oli madal, nägu lai, lõualuud tugevad, nahk päevitunud ning tõmmu, juuksed pikad, täis igasugust puru ja putukaidki. Tal ei olnud siis kindlat asupaika ega kodu. Alasti kõndis ta oma kaaslastega metsa all, otsis toidupoolist, varitses saaki, olles sealjuures iga minut valvel kiskjate loomade vastu. Väledasti võis ta joosta mööda maad, osavasti ronida puude oksil. Ürginimene oli kehalt

palju nõrgem suuremast osast tolleaegseist metsloomist, kuid ta evis võime, mis puudus loomadel, nimelt arenemisvõimelise mõistuse. Selle abil tõusis ta aegade jooksul looduse valitsejaks.

Kuidas arenes inimese elamu. Algul ei olnud ürginimesel mingit kindlat eluaset ega peavarju. Ta liikus metsas, puhkas murul, kui hädaohtu ei olnud; ronis puu otsa või puuõõnde, kui ähvardas mõni hädaoht. Et puu otsas



Kodaküla järve kaldal.

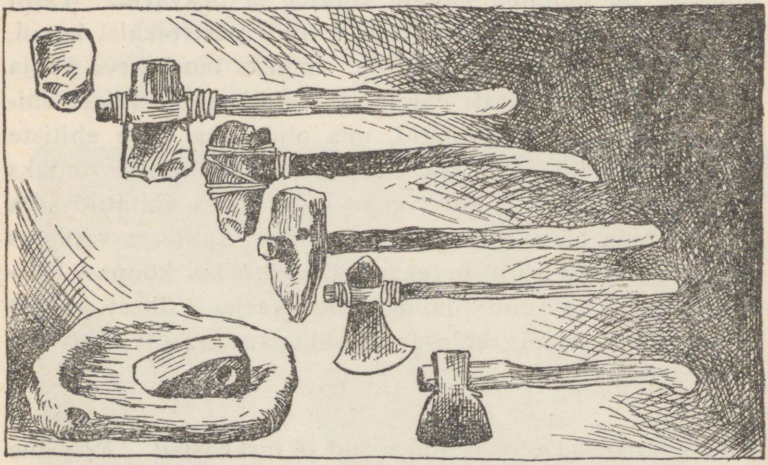
oleks parem puhata, valmistas ta sinna okstest ja lehtedest aseme, tegi samuti tuule ja vihma vastu varju. Hiljem hakkas asuma looduslikes koopais, mis olid palju kindlamaks peidupaigaks kiskjate vastu ja pakkusid paremat varju halbade ilmade puhul. Koopaelanik tundis juba tuld, oskas kivist valmistada lihtsaid relvi ja tarbeasju. Meie päevil on avastatud mõni selline koobas, mis omal ajal

ühes oma elanikega maavärisemise või mõne muu loodusõnnetuse tõttu sattus maa alla, — ja välja kaevatud. Sealt on leitud koopaelanike luukeresid, kivist kirveid, nuge ja odaotsi, tulease, loomakonte ja nahajäänuseid. Mõne koopa seinalt on leitud terava kivikilluga joonistatud metshärja, mammuti ja teiste loomade pilte. Enam arenedes hakkas inimene ise ehitama endale eluaset ja peavarju. Valiti sobiv järve- või jõekallas, kuhu ehitati püstroikaist kojad. Teisal ehitati külad järve peale. Selleks taoti järve põhja vaiad, millele kinnitati palgid ja ehitati sild. Sillale ehitati puust või savist onnid, mis olid juba meie ehitiste laadi. Ühendust kaldaga peeti jämedast puust tühjaks õõnestatud lootsiku abil või ka selle tarvis ehitatud silla kaudu, mida häda ajal võidi ära võtta. Säärases vaikülas võis asuda juba palju perekam suguvõsa kui koopas. Karjakasvataja, kes pidi liikuma ühes karjaga ühest kohast teise, hakkas elama hõlpsasti kokkupandavas ja lahtivõetavas telgis.

Kuidas arenesid relvad, tööriistad ja tarbeasjad. Esimene relv, mida eelajalooline inimene enda kaitseks tarvitas, võis olla küll lihtne kepp või kivi, millega tõrjus metsloomi. Et relv oleks mõjukam, hoop tugevam, hakkas inimene kivi kinnitama kepi külge. Sellise relvaga võis looma tabada eemalt lüües või visates (kivikirves, kiviotsaga oda). Sedagi relva täiendas inimene aja jooksul, ei leppinud looduses leiduvate kividega, vaid hakkas neile raiudes ja tahudes andma sobivamat kuju. Nii valmistas teravaks raiutud kividest kirveid, odaotsi, mida kinnitas loomasooltega või naharibadega puu külge. Kivikillust noaga võis hõlpsasti lõigata nahka ja liha.

Esimeste relvade hulka kuulub ka vibu ja nool. Vibunööriks tarvitati loomasoolt, nooleotsaks — teravat kivikildu või konti. Selliseid relvi on leitud mitmelt poolt eel-

ajaloolise inimese koopast. Needki relvad ei rahuldanud inimest, ta täiendas neid alati. Vaiküla elanik lihvis oma kirve liiva ja vee abil siledaks ja õige vahedaks. Et vars püsiks paremini otsas, hõõruti kirve sisse mulk. Seda tehti loomakondi, liiva ja vee abil. Nii saadi hõlpsasti varremulk kivisse, ei olnud vaja kõike kivi mulgu kohalt



Kuidas arenes kirves. Nurgas vasakul lihvimiskivi.

läbi hõõruda: õõnes kont hõõrus ainult ümberringi kivi läbi, kuna keskmine osa langes tervena välja. Sel viisil valmistatud kirvega võidi ka puid raiuda.

Kivist relvade ja tööriistade kõrval hakkas inimene neid valmistama ka sarvest ja luust. On leitud luust noole- ja odaotsi, tuurasid, kalapüügiriistu, naaskleid, nuge ja peitleid. Võib arvata, et mõningaid tarbeasju valmistati ka puust, punuti puukoorest algelisi märsse ja korve. Kui inimene õppis tuld kasutama, siis hakkas ta valmistama savist potte. Neid vooliti toorest savist, anti mõne ümmarguse kivi järgi (hiljem käega) sobiv vorm ja põletati tulel kõvaks. Enne põletamist vajutati potile mitmesugused kriipsud ja punktid kaunistuseks peale.

Kuidas arenesid inimese elatusviisid. Kõige alamal arenemisastmel (korjaja, hulkuja) tarvitas inimene toiduks seda, mida loodus andis valmina. Ta sõi puuvilja, marju, taimejuuri, tigusid, vaklu ja muid väiksemaid loomi. Tagavara ta ei kogunud, sõi kõhu täis — ja hakkas siis jälle toitu hankima, kui nälg sundis. Mida enam arenesid inimese relvad, seda rohkem hakkas ta jahti pidama suuremate metsloomade peale. Surmas neid kivikirvega, tabas odaga visates ja vibuga lastes. Suuremate loomade püüdmiseks kaevati maasse auk, kaeti see pealt okstega ja jäädi varitsema lähedusse, kuni loom sisse langes. Siis tungiti suure kisaga loomale kallale ja surmati kivikirvestega ning odadega. Looma liha tarvitati algul toorena. Kui õpiti tuld kasutama, siis hakati liha tulel ja sütel küpsetama. Kalu püüti kätega ja luust ahingitega.

Kuidas avastas inimene esimese põllutaime ja tegi algust põlluharimisega? Aegade jooksul pandi tähele, et teatud liiki taimed kasvavad ikka ühel ja selsamal kohal. Nopiti teri ja söödi neid toorelt. Siis nägi inimene oma areneva mõistusega, et mahapudenenud seemnest kasvas uus samasugune taim. Nüüd hakati neid teri koguma ja eluaseme lähedale maha külvama. Taas nähti aegade jooksul, et kohedas mullas taim kasvab paremini. Hakati siis konksuga ehk kabliga maad kohedaks tegema, p õ l d u h a r i m a. Nii saadi korraga palju teri, mis oli liha kõrval vaheldusrikkaks ja maitsvaks toiduks. Teri ei sööda enam toorelt, hõõruti kahe kivi vahel peeneks (jahvatati käsikivil) ja keedeti savipotis putru või kõrti. Kogu see põllutöö toimus esiti käsitsi, kuni jällegi aegade jooksul õpiti loomi taltsutama ja neid kasutama veoloomana.

Kuidas taltsutas inimene esimese looma? Arvatakse, et esimeseks koduloomaks on olnud koer. Kuidas taltsutati ja kodustati koer? Võib-olla istuti kord külmal ajal tule ääres, kui tulid näljased metskoerad tule lähedale luu-

sima. Neile visati konte ja muid toidujäänuseid; nad tulid teisel ja kolmandal õhtul jälle, viimaks harjusid inimestega ja jäidki nende lähedusse. Võib-olla püüti noored kutsikad metsast kinni, toodi eluaseme lähedusse kaasa, niisama asjaks, lastele mängida. Metsakutsikad harjusid inimestega, kasvasid suureks ja jäidki inimese juurde. Neist saadi abilised jahil käia ja truud valvurid, kes igast hädaohust haukumisega teatasid; neid hakati tarvitama ka esimeste veoloomadena. Hiljem taltsutati teisigi loomi. Hakati tarvitama lehma piima, õpiti sellest valmistama juustu ja võid. Ka hakati loomade abi tarvitama töö juures.

Kuidas õpiti kasutama tuld. Hulkuv ürginimene ei mõistnud tuld saada ega kasutada. Kui mõne maavärisemise või pikselöögi tagajärjel pääses valla tuli, hakkas hävitama metsa ja rohtu, siis inimene kartis seda loodusjõudu ja pages eest. Aja jooksul hakkas ta selliseid nähtusi lähemalt vaatlema, hoidis ehk käsi süte või leegi kohal, võib-olla katsuski näpuga leeki — tundis, et see soojendab ja põletab. Nii võis siis küll juhtuda, et inimene viis põleva tukiga koopasse seda elustavat ning soojendavat t a e v a l e e k i ja säilitas seal, aeg-ajalt puid juurde lisades. Nii hoiti põlvest-põlve koopas tuld alal ega teatudki lõpuks, kust ta saadud. Ainult seda peeti hoolega silmas, et tuli ei kustuks, oldi kordamööda tulevahiks, tulele uut toitu andmas. Kui siis mõne õnnetuse või ka hooletuse tagajärjel tuli kustus, ei osatud seda kuidagi jälle saada. Ometi õppis inimene tuld saama ka kunstlikult. Selleks hõõruti keppi käte vahel teise puu peal, kuni saadi tuli. Selline tulesaamisviis püsis kaua ja on tarvitusel praegugi paljude metsrahvaste juures.

Kuidas arenes riietus. Võib arvata, et ürginimene, kui ta elas soojas kliimas ja oli alles hulkuja ehk korjaja arenemisastmes, käis alasti. Esimesi kehakatteid hakkas

inimene valmistama puulehtedest. Koopaelanikuna ning küttijana hakkas inimene keha katteks tarvitama loomanahku. Need ei olnud kehakatted meie aja mõttes — kuub, püksid, kleit jne. Inimene köitis loomanahad ümber niuete, võttis nad lihtsalt ümber või asetas ühe naha ette, teise taha, köites neid kokku õlgade kohalt naharibadega. Karjakasvatajana ja põlluharijana hakkas inimene riideid valmistama loomakarvadest, lambavillast ja kanepist.

Kuidas arenes inimese keel. Juba kõige madalamal arenemisastmel seisev inimene avaldas oma tundeid mitut viisi häälitsedes, saates seda liigutustega. Samuti liigutuste ja ebamääraste häälitsuste abil püüti naabreile edasi anda oma mõtteid. Aegamööda hakati loomi ja mõningaid loodusnähtusi nimetama järele aimates nende hääli. Võib-olla nimetati tuult, voolavat vett jne. häälitsustega, mida need ise tegid, võib-olla nimetati koera, kitse jt. nende häälitsuste järgi, nagu näit. praegugi lapsed hüüavad koera „auaks". Siit hakkas aegamööda arenema keel, mis sisaldas algul vähe sõnu, mõningate asjade nimetusi. Samuti hakati nimetusi andma tegevustele ja asjade omadustele. Nii arenes aastatuhandete jooksul lihtsaist häälitsusist keel, mis oli palju sõnakehvem kui praegune, kuid ometi võimaldas mõtete avaldamist ja mõistmist. Et üksteisest kaugel asuvad suguvõsad andsid igaüks asjadele isesugused nimetused, seepärast tekkis palju mitmesuguseid keeli.

Kuidas arenes inimese kunstivõime. Ürginimesele ei olnud võõras ilutunne ja kunstimeel. Koopaelanik püüdis oma koobast kaunistada mitmesuguste piltidega. Ta kriimustas terava kivikilluga koopaseinale loomade pilte. Samuti joonistati luust tarbeasjade peale kala või mõne muu looma kujutisi. Savist potte kaunistati joonekeste, ristikeste või punktidega. Enda ehtimiseks tarvitati hel-

meid, mis ei olnud muud kui peenikesele naharibale lükitud loomahambad, teokarbid ja värvilised kivikesed, millele selle tarvis puuriti mulgukesed sisse. Ka nägu ja ihu püüti värvida mitmesuguste maavärvidega. Kui osati juba riiet valmistada, siis kaunistati seda värviliste lõngade ja litritega.

Kuidas arenes inimese usund. Ürginimese usund sai aluse loodusnähtuste kartmisest ja imestlemisest. Eluandev ning soojendav päike, kord soojendav, kord hävitav tuli, hirmuäratav müristamine ja välk, jõgi, mets — kõik need olid salapärased jõud, mida tuli karta ja imestella. Inimesele näis, et nad on hingelised, kes võivad oma tahtmise järgi teha head või kurja. Kui näit. jõgi, mille kaldal oli inimese koobas, ajas üle kallaste ja ähvardas koobast, siis arvas inimene, et jõgi on temale vihane. Seda pidi kummardama ja lepitama. Samuti pidi kohtlema teisigi loodusnähtusi, millelt võis oodata head ja halba. Nii hakkas inimene kummardama kuud, päikest, taevatähti jm. vägevaid loodusjõude.

Hinge või oma tahte arvas inimene olevat igal asjal. Kui ta näit. kukkudes põlve vastu kivi valusasti ära lõi, siis arvas ta, et kivi tegi talle haiget. Kättemaksuks selle eest võis ta hakata kivi peksma. Inimese kehakatted ja relvad, mida ta tarvitas, olid ka nagu hingelised, nagu osa neid tarvitavast inimesest. Surmaga lahkus inimese hing kehast, kuid jäi sellega ka pärast ühendusse ja tarvitas samu asju, mida eluajalgi. Seepärast hakati inimesele hauda kaasa panema toitu, relvi jm. tarbeasju. Sageli purustati asjad enne haudapanemist, et nad oleksid surnud nagu nende kandjagi.

Muidugi arenes inimese usund aastatuhandete jooksul. Algastmel olev inimene suhtus salapäraseisse loodusnähtusisse lihtsa kartuse või imestlemisega, hiljem hakati

nende taga nägema juhtivat hinge või vaimu, millest kujuneski jumalate kummardamine ja austamine. Surnud kaaslased jäeti algul lihtsalt maha või viidi eluasemest eemale. Hiljem hakati neid matma ja matusekohti tähitsema muldkääbastega.

Kuidas arenes inimese ühiselu. Võib arvata, et juba korjaja ehk hulkuja arenemisastmel inimesed elasid koos suuremate või väiksemate salkadena. Muidugi oli tol ajal inimeste koostöö, üksteise aitamine, väga väike. Võib-olla anti üksteisele märku varitsevast hädaohust ja põgeneti koos, võib-olla hakati vaenlasele ühiselt vastu, kui seilest arvati üle olevat. Kindlamini kokku hoidis perekond juba seepärast, et laps on kaua abitu ja vajab pikema aja jooksul vanemate abi.

Koopaelanike juures valitses juba kindlam ühiskondlik kord perekondade ja suguvõsade näol. Siin oli juba palju ühisettevõtteid ja võis näha tööjaotust. Mehed käisid koos jahil, pidasid võitlusi naabersuguvõsadega, naised korjasid toitu eluaseme lähedalt, puhastasid loomanahku jne. Perekonda valitses isa, suguvõsa — vanem, kelle korraldusi tuli täita kõigil. Mida enam inimene arenes (põlluharija, karjakasvataja), seda suuremaks kujunes ühistöötamine ja ka tööjaotus, seda suuremad ühikud liitusid ühinguks. Ühinemist nõudis ka suguharude omavaheline võistlus, sest tuli sageli naabritega võitlusi pidada jahi, põllu ja karjamaade pärast. Mitme suguvõsa ja suguharu juhiks valiti pealik, kes oli juhiks sõjas ja valitsejaks rahu ajal. Nii kujunes aegade jooksul ühiskond, kus igal üksikul oli kohustusi ühiskonnale, kuid samas ühiskonnas oli tal kindlustatud peatoidus ja julgeolek.

Pronksi- ja rauaaeg. Areneva mõistusega inimene avastas varsti metalle ja hakkas neid kasutama. Avastati vask ja tina, kuid neist ei kõlvanud teha tarbeasju, olid

selleks liiga pehmed, ainult ehteasju võis neist valmistada. Siis õpiti aga tina ja vaske kokku sulatama ning leiutati uus metall — pronks, millest võis teha palju paremaid relvi ja tarbeasju kui kivist. Nüüd hakatigi kõiki relvi, tarbe- ja ehteasju valmistama pronksist. Need relvad olid palju paremad ja teravamad kui kiviriistad. Kui leiutati raud, hakati tarbeasju valmistama rauast, mis olid veel kõvemad ja paremad kui pronksasjad.

Ajaloo allikad ja ajajärgud. Kuidas on võimalik teateid saada ürginimese elust? Kus elasid esimesed inimesed? Mõnede õpetlaste arvamsite järgi peetakse esimeste inimeste asupaigaks Kesk-Aasiat, kust nad hiljem on valgunud laiali üle kogu maa, — elanud küttijaina, siis hakanud põldu harima ja karja kasvatama, kuni arenesid meie aja kultuurini. Muidugi ei ole tolle vanema aja kohta mingisuguseid kirjalikke teateid, sest inimene ei mõistnud veel kirjutada ega saanud jätta endast kirjalikke märke. Ürgaja inimese elust ja olust jutustavad mitmesugused tarbeasjad, relvad, koopad, vaikülade jäänused — muinasleiud, mida hilisemal ajal kaevamistel on leitud. Seda aega, millest inimene pole jätnud kirjalikke märke, on hakatud kutsuma e e l a j a l o o l i s e k s a j a k s, sellele järgnevat (inimesest on juba kirjalikke teateid) — a j a l o o l i s e k s a j a k s. Eelajalooline aeg omakorda jaotatakse: k i v i-, p r o n k s i- ja r a u a a j a k s — selle järgi, mis ainest olid valmistatud inimese peamised tarbeasjad. Muidugi ei järgnenud üks ajajärk teisele igal pool ühel ajal ega järsku. Kui vanad idamaa rahvad jätsid endast kirjalikke mälestisi juba enam kui 2500 a. enne Kr., leiame oma rahva kohta esimesi kirjalikke teateid u. 1000 a. ümber p. Kr. Samuti leitakse kivi- ja pronksasju ühest ja samast leiukohast, tähendab mõlemast ainest asjad olid tarvitusel korraga: kiviaeg ei olnud veel täiesti möödas ega pronksiaeg alanud.

Meie kodumaa ajaloo järke on hakatud arvama järgmiselt:

Eelajalooline aeg. Inimese ilmumisest meie maale kuni 1200 a. peale Kr.			1200 a. p. Kr. kuni käesoleva ajani — ajalooline aeg.
Kiviaeg kuni 1300 a. enne Kr.	Pronksiaeg 1300—500 a. enne Kr.	Rauaaeg 500 a. e. Kr. kuni 1200 a. p. Kr. (kuni ajaloolise ajani)	

Kõige vanemast kiviajaelust meie kodumaal jutustavad leiud end. Kunda järvest (luuriistad). Arvatavasti seal on olnud kiviaja inimese asula (roigaskojad) järve kaldal. Teine vanade esemete leiukoht on Reiu jõesuudmes Pärnumaal. Kiviaja lõpust on mitmesuguseid üksikleide palju, enamasti vete läheduses. Pronksiaja-leide meie kodumaal on vähe, kuna rauaajast nii muinasleide kui ka muid mälestusmärke leidub väga rikkalikult.

Koduseks lugemiseks soovitatavad raamatud: 1) Gansbergi j. A. Haava: Kuidas inimesed vanast elasid, 2) Valdo Viro: Ürginimene, 3) Jensen: Jääliustik.

1. Eelajaloolise aja lõppu ja ajaloolise aja algust meie kodumaal arvatakse a. .....
2. Eelajaloolist aega jaotatakse järgmiselt: .....
3. Kuidas saadakse teateid eelajaloolise aja kohta?
4. Tähtsamaid kiviaja leiukohti meie kodumaal: .....
5. Loetle inimese elamuid arenemise järjekorras.
6. Loetle inimese relvi arenemise järjekorras.
7. Kirjelda inimese elatusviise arenemise järjekorras.
8. Loetle tulesaamisviise.
9. Loetle inimese riietust arenemise järjekorras.
10. Kuidas kaunistas kiviaja inimene koopaseinu ja tarbeasju?
11. Kuidas toimis surnud kaaslastega hulkuja-ürginimene, kuidas toimiti kiviaja lõpul?

12. Mis sundis ühinema ja üheskoos teotsema?
13. Täida vastavalt järgmine tabel:

Kui inimese peamine tegevusala oli	Toit	Riietus	Relvad ja tarbeasjad	Elamu
korjaja — hulkuja, siis				
küttija — kalapüüdja				
põlluharija — karjakasvataja				

*14. Kirjuta „Päev koopaelanike juures".
*15. Joonista eelajaloolise inimese relvi ja tarbeasju arenemise järjekorras.
*16. Joonista vaiküla.

*) Tärnikesega märgitud ülesanded on määratud vabatahtlikuks täitmiseks.

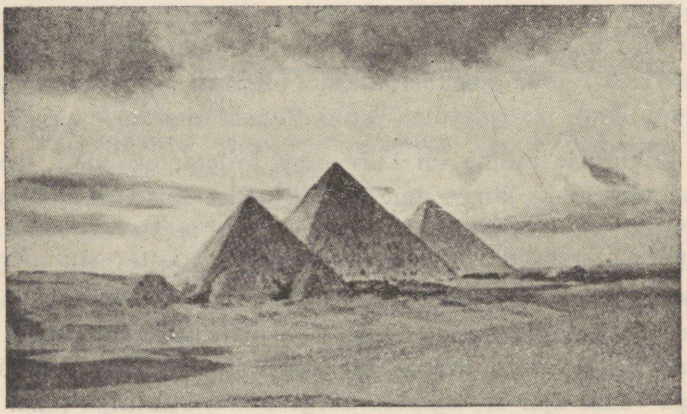
Egiptus.

Maa, asend. Niiluse jõgi. Egiptust loetakse üheks vanimaks riigiks maailmas. See oli juba enam kui 3000 a. e. Kr. kõrge kultuuriga maa. Ta asetseb Aafrika kirdenurgas, kitsas Niiluse orus, mis mõlemalt poolt on piiratud mäeahelikkudega: läänest kaitseb teda kõrveliivade eest Liibüa mäeahelik, kuna idapiiril on Araabia mäeseljandikud, mis ulatuvad kuni Punase mereni.

Egiptuse kliima on kuiv ning sademetevaene. Kogu maa omandaks kõrve ilme, kui ei oleks eluandvat Niilust. Suvised vihmasajud Niiluse ülemjooksul tekitavad suurvee, mille tagajärjel jõgi ujutab üle kogu Egiptuse, nii et linnad ja külad, mis on ehitatud kõrgemaile kohtadele, näivad üksikute saartena. Kui vesi jälle alaneb, jätab ta maha palju muda, mis on põldudele heaks rammuks. Juba väga vanal ajal oli Egiptus kõrge põllukultuuriga maa. Et seal vihma väga vähe sajab, siis püüti juba vanal ajal põldude niisutamiseks sel viisil vett varuda, et kaevati tiigid ning järved, mis Niiluse tõusu ajal veega täitusid. Sealt juhiti siis paisude abil kanalite kaudu vesi põldudele.

Vana-Egiptuse elanikud olid jaotatud mitmesugusteks kinnisteks ühiskonnakihtideks ehk kastideks. Kõige kõrgemad kastid ehk kihid moodustasid preestrid ja sõdurid, kuna käsitöölised, põllumehed, karjased jt. loeti alamateks kastideks. Ühest kastist teise ei pääsenud: kes kuski kastis sündis, pidi ka sinna jääma, olgu siis, et ta hukkamõistetuna langes alamasse kihti.

Egiptuse ehitised; kiri. Vanast Egiptusest on kuni meie päevini säilinud palju mälestusmärke suurte ehitiste näol, mida ei ole suutnud hävitada isegi aastatuhanded. Kõige tähtsamad neist on p ü r a m i i d i d, neljakülgsed teravatipulised kivist hauaehitised, kuhu maeti Egiptuse valitsejaid — vaaraosid. Püramiidi sisemusse ehitati hauakamber, kuhu asetati värvilises kirstus ehk s a r k o f a a g i s vaarao balsameeritud laip.



Egiptuse püramiidid.

Vaaraod hakkasid endile juba aegsasti elu ajal püramiidi ehitama ja jätkasid seda kuni surmani. Kõige suurem on Cheops'i püramiid, mille kõrgus on ligi 150 m. Vanad pärimused jutustavad, et selle kallal on töötanud 100 000 inimest kolmekümne aasta jooksul. Suured kivimürakad, millest ta on ehitatud, murti Niiluse idakaldail asetsevaist mägedest, parvetati suure vaevaga üle jõe ehituspaigale. Meie ei oskagi kujutella, kuidas nad tolleaegse tehnikaga vinnasid kivid üles püramiidi tippu. Muidugi sai nende ehituste juures otsa palju inimesi, kuid vaaraod

ei hoolinud inimeludest, et aga endile püstitada väärilisi mälestusmärke.

Sageli püstitati vaaraode ja teiste tähtsamate isikute mälestuseks neljatahulisi ühest kivimürakast väljaraiutud sambaid, mida kutsuti obeliskideks.

Toredad ja suured olid ka Egiptuse templid, mis võtsid endi alla laialdased maa-alad, koosnedes paljudest,

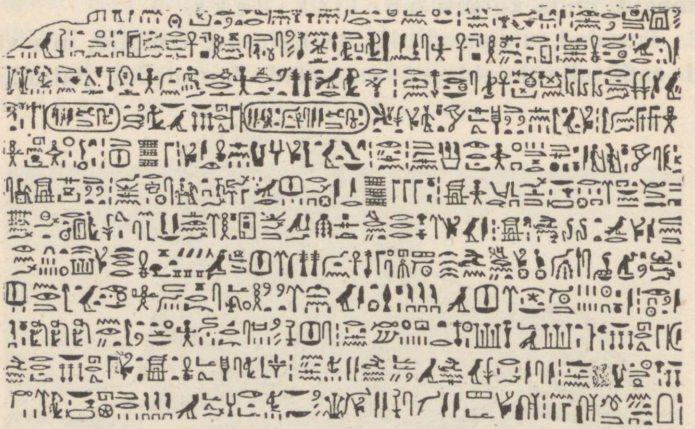


Sfinks.

enamasti pealt lahtistest ehitistest. Templite seinaääri kaunistati jumalate ja vaaraode kujudega. Templite käikude ette asetati rida sfinkse, mis olid lõvi keha ja naisterahva peaga kujud. Kõige suurem sfinks, mis on välja raiutud ühest suurest kaljupangast, asetseb Kesk-Egiptuses püramiidide lähedal.

Egiptlased armastasid oma ehitiste, eriti templite seinu ja obeliske kaunistada piltkirjaga, mida kutsutakse hieroglüüfideks. Need koosnesid tavaliselt lindude, loomade, inimeste ja mitmesuguste riistade kujutistest.

Algul olid hieroglüüfid täielik piltkiri, kus joonisega anti edasi teatud mõte või sündmus. Hiljem piltkiri muutus lihtsamaks, märgid hakkasid tähendama üksikuid sõnu ja silpe, lõpuks arenes sellest häälikkiri. Praegusel ajal oskavad teadusmehed hieroglüüfe tõlgitseda ning lugeda.



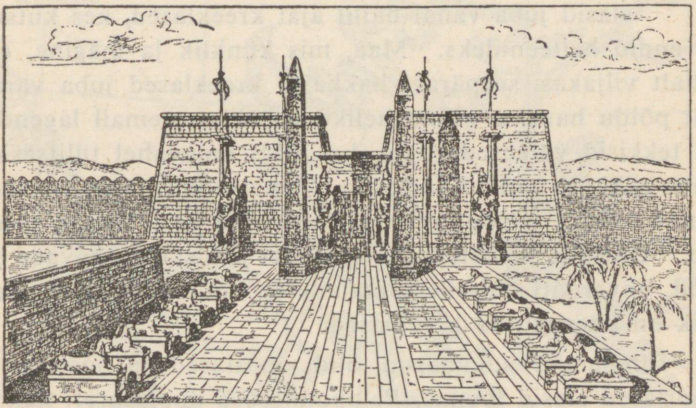
Hieroglüüfid.

Egiptuse usund. Egiptlased austasid algul jumalatena nähtavaid loodus-esemeid nagu päikest, kuud, maad jne. Aegade jooksul jumalate arv suurenes. Kõrgeimaks jumaluseks peeti päikesejumalat Amon-Re'd, kuna surnutekaitsjana austati Osirist.

Jumaluste kehastusiks peeti mõningaid loomi, keda seepärast pühaks hakati pidama. Nii peeti pühaks krokodilli, hiirt, kassi, eriti viimast. Kui keegi juhtus püha kassi tapma, kas või kogemata, langes ta valju karistuse alla. Üldise austuse osaliseks sai püha härg Apis; see pidi olema must härg, valge lauguga otsa ees. Teda hoiti Memfise linnas eri templis, kus teda teenis ning tema eest hoolitses terve hulk preestreid. Kui püha härg suri, oli kogu maal suur lein ning nutt, mis ei lõppenud enne, kui

preestrid leidsid uue, samade tunnustega härja. Suurte pidustuste ja hõiskamistega viidi siis uus härg templisse.

Vanad egiptlased uskusid hingede rändamist. Nad arvasid, et inimese hing pärast surma tuhandete aastate jooksul rändab ühest loomast teise ja lõpuks tuleb endisse kehasse tagasi. Seepärast püüdsid nad laipa igati säili-



Egiptuse templi sissekäik.

tada ja kaitsta kõdunemise eest b a l s a m e e r i m i s e teel. See toimus nii, et laibal kõrvaldati sisikond, täideti siis keha lõhnavate ainetega ja immutati roiskumisvastaste vahenditega. Niiviisi balsameeritud laipa nimetati m u u m i a k s. Linasesse riidesse mähituna asetati muumia kirstu ehk sarkofaagi, millega paigutati surnukambritesse (katakombidesse), kus kuiv õhk juba iseenesest soodustas laiba säilitamist. Juba eespool nägime, et vaaraode muumiad asetati suurte püramiidide põue ehitatud kambritesse.

1. Mispärast võiks nimetada Niilust Egiptuse eluandjaks?
2. Millised Egiptuse ehitised on säilinud tänapäevani?
3. Milliseid loomi peeti Egiptuses pühaks?
4. Kuidas nimetati Egiptuses kõrgeimat jumalust?
5. Miks püüdsid egiptlased hoida laipu mädanemise eest?

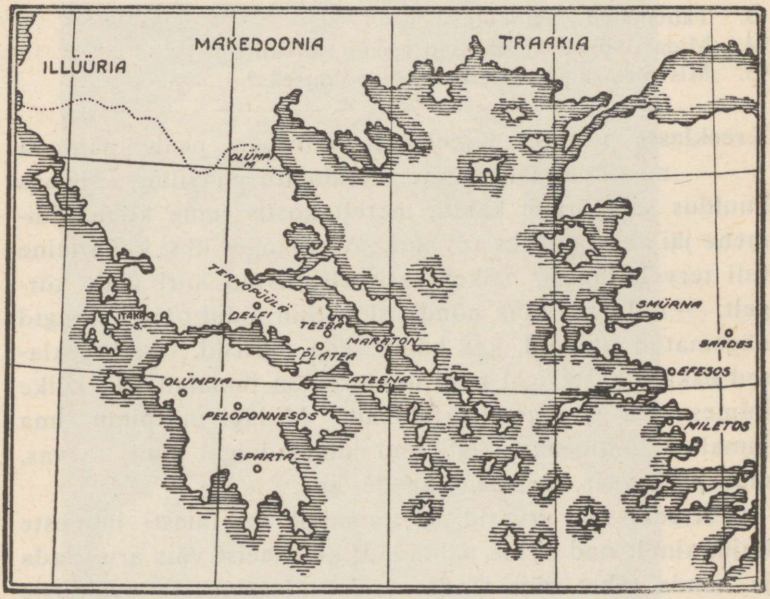
Jutustusi vanade kreeklaste elust.

Maast ja rahvast. Balkani poolsaare lõunapoolses osas elasid juba vanal hallil ajal kreeklased, kes kutsusid endid helleenideks. Maa, mis künklik ja mägine, oli küllalt viljakas, seepärast hakkasid kreeklased juba varakult põldu harima. Mäeahelike vahel, suuremail lagendikel tekkisid väikesed riigid, kes tihti omavahel tülitsesid. Ühist riiki ei suutnud nad luua. Ometi tundsid kreeklased, et nad on üks rahvas, sest neil oli ühine keel, usk ja kombed. Ühiseile pidustusile kogunedes unustati vihavaen ja tülid, ohverdati ühiseile jumalaile ja tunti selgesti, et nad kõik on ühesugused kreeklased.

Tähtsamad suguharud olid doorlased ja joonlased. Doorlased elasid lõunas, Peloponnesose poolsaarel; nende pealinnaks oli Sparta. Joonlased elasid Kesk-Kreeka kaguosas, Atikas; pealinnaks oli Ateena. Joonlased hakkasid etendama kreeklaste elus juhtivat osa. Nende juures arenes kunst, teadus, kirjandus ja üldse haridus kõrgemale tipule.

Elades mere ääres kreeklased hakkasid juba varakult tegema meresõite. Kuid väga kaugele ei usaldanud nad algul minna: kaugemal oli maailm veel liiga tume ja tundmata. Varsti aga ilmusid lainete tagant ja sealt, kus sinendav taevas kokku puutub veeväljaga, võõrad kaupmehed, kõigepealt foiniiklased. Nad pakkusid kreeklasile vahetada oma kaupu: linast ja villast riiet, klaas- ja elevandiluust asjakesi, merivaiku jne., said vastu kreeklasilt karusnahku ja muid saadusi.

Kuulnud kaupmeestelt võõraist maist ja rahvaist, kreeklased võtsid juba ise ette pikemaid ja kaugemaid merereise, viies vahetuseks oma maa saadusi. Nii arenes elav kauplemine teiste rahvastega. Teisilt rahvailt õppisid nad ka palju uut ja huvitavat. Nii omandasid nad



Kreeka.

foiniiklasilt hiljem tähestiku, babüloonlasilt kaalud ja mõõdud; egiptlasilt õppisid nad paremaid põlluharimisviise. Aja jooksul olid kreeklasil kõik Vahemere saared ja kaugemad rannikud tuttavad.

Kuid rahvaarv kasvas, elu muutus kitsamaks; maa ei suutnud kõiki elatada lahedasti. Kaugel mere taga oli aga elu palju lahedam. Ja kreeklased hakkasidki rändama välja. Nii tekkisid kreeklasil asumaad ja asulinnad. Need

asetsesid Väike-Aasias, Musta mere rannamail ja kogu Vahemere rannikul.

1. Kreeklaste asukoht: .....
2. Olgugi et kreeklased olid killustatud väikesiks riigikesiks, oli neil palju ühist, ja nimelt: .....
3. Tähtsamad riigid olid .....

*4. Mida õppisid kreeklased teisilt rahvailt?

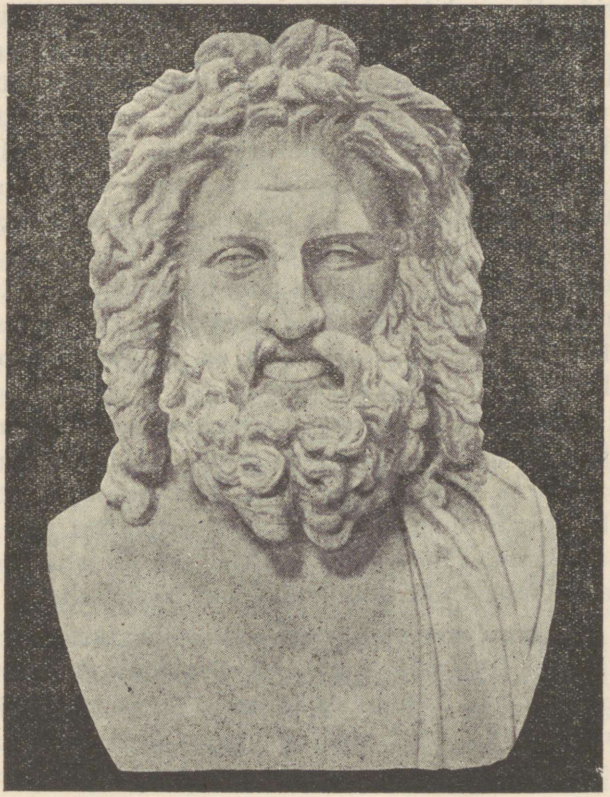
*5. Mis oli asumaade tekkimise põhjuseks?

Kreeklaste usund. Kreeklast ümbritses peale nähtava maailma salapärane, tundmatu maailm. Metsas kuuldus salapärane kahin, merelt kostis tume kohin, inimene jäi äkki haigeks või suri, sõjas langes üks, kuna teine tuli tervelt tagasi, päike saatis elustavaid kiiri ülalt kõrgelt, — miks see kõik nõnda oli? Siin pidid olema mingid nägematud olendid, kes kõike seda juhtisid. Ja kreeklased uskusidki, et igal pool looduses on jumalad, kes kõike inimese elu ja tegevust juhivad. Midagi ei toimu ilma jumalate tahtmiseta. Nii olid jumalad igal pool: taevas, maa peal, vees, metsas, mägedes jne.

Kreeklased arvasid, et jumalail on täiesti inimeste kuju, ainult nad ei ole nähtavad; kuid neist võis aru saada ja nende tahet võis teada saada mõnesuguste avalduste kaudu. Jumalail olid ka inimeste omadused: nad vihastusid, leppisid jälle, kui neile meelehead — ohvrit — toodi, nad sõid ja jõid just samuti kui inimesedki Inimesist erinesid nad ainult selle poolest, et nad olid kõige ilusamad, targemad ja elasid igavesti.

Jumalaist kõige ülem, inimeste kui ka teiste jumalate isa oli Zeus. Kõik taevased võimud — välk, müristamine, vihm ja rahe — olid tema käsutada. Koos oma abikaasa Heraga kaitses ta ka perekonnaelu. Zeusi tütar Pallas-Athena oli tarkuse jumalanna, ühtlasi aga ka kaitsja sõjas. Zeusi poeg Apollon, ilus noormees, juhtis valgust ja päikest, ta kaitse all seisid ka luule ja muusika. Armas-

tuse ja iluduse jumalannaks oli Zeusi tütar Aphrodite. Poeg Hermes oli vahemeheks Zeusi ja teiste jumalate kui ka inimeste vahel. Merel valitses võimas Poseidon, kes meremeestele võis läkitada nii õnne kui hukatust.



Zeus.

Surnute-maailm oli kuski all. Sinna pääses salajase käigu kaudu, mille ees valvas kolmepäine koer Kerberos; ta laskis kõiki sisse, kuid tagasi ei pääsenud keegi. Kes allmaailma läinud, pidi seal virelema surnuteriigi valitseja Hadese võimu all.

Jumalad elasid igaveses rõõmus ja nooruses enamasti Zeusi kodus, Olümpose mäel.

Et jumalaid lepitada ja meelitada, selleks ohverdati neile ja palvetati. Jumalate tahtmine aga avaldus oraaklite kaudu.

Sangarid. Herakles. Kõige tähtsam kreeka vägimees oli Herakles, Zeusi ja Teebai kuningatütre poeg. Ta oli vaevalt kaheksa-kuine, kui ilmusid kaks mürgist madu ta hälli juurde; aga lapsuke sirutas neile naeratades vastu käed ja kägistas nad mõlemad ära. Kui ta oli sirgunud ilusaks ning tugevaks meheks, kõndis ta kord sügavais mõtteis mööda teed. Ta mõtles selle üle järele, kuidas ta tulevikus pidi elama. Seal astusid ta juurde kaks jumalannat. Üks oli elurõõmu ning lõbu jumalanna, teine — elutubliduse ning eluraskuste jumalanna, kes tõotas viia Heraklest läbi vaeva ja viletsuse au ja kuulsuse poole. Herakles valis vaevarikka elutee.

Mehise meele ja julguse katsumiseks saatsid jumalad Heraklese Delfi oraakli käsu peale Mükeene kuninga juurde, kus ta pidi tegema seda, mis kuningas käskis. Herakles kuulis sõna ega nurisenud mitte, kui talle anti teha ka raskemad tööd, mida harilik inimene teha suudab. Kaheteistkümnest tööst olid raskemad järgmised:

1. Esimene töö oli — tappa suur lõvi, kes metsades ja karjamaal tegi palju kurja. Kellegi relv ei haavanud lõvi paksu nahka. Herakles tormas lõvi kallale ja lõi ta nuiaga surnuks. Lõvi naha tõmbas ta maha ja kandis oma seljas kuue asemel.

2. Lerna soos elas kole elukas, üheksapäine madu — Hydra. Ükski inimene ega elajas ei tohtinud ta lähedale minna; kelle ta kätte sai, selle sõi kohe ära. Herakles tormas mõõgaga eluka kallale ja hakkas ta päid raiuma; aga iga pea asemele ilmus kaks uut. Nüüd aga võttis ta

põleva puutüki ja, kui ta maha raius pea, põletas selle aseme tukiga, nii et uued pead enam kasvada ei saanud. Kui ta nõnda mao oli ära tapnud, kastis ta oma nooled eluka sapi sisse — ja nii said nooled mürgiseks ning surmasid kohe, kui kedagi haavasid.

5. Kuningas Augeiase karjalautades elas 30 aasta jooksul 3000 veist, ilma et neist lautadest kordagi sõnnikut oleks veetud. Herakles juhtis jõe vee lautadesse ja vesi tegi laudad ühe päevaga sõnnikust puhtaks.

8. Traakia kuningas laskis iga võõra, kes tema juurde ilmus, hobuste ette visata. Keegi ei julgenud enam sinna maale reisida. Herakles purjetas mõne seltsimehega Traakiasse, lõi hobustehoidja maha ja viis hobused Mükeene kuninga juurde, kes kardetavad loomad laskis ajada mägedesse, kus nad langesid metsloomade saagiks.

10. Kaugel meresaarel oli veistekari, keda kaitsesid hiiglane ja kahepäine koer. Herakles pidi karja kuninga käsul ära tooma. Surmanud koletised, pöördus ta tagasi läbi Hispaania ja Itaalia. Kahele poole merekitsust, mis Euroopat lahutab Aafrikast, seadis ta oma teekonna tunnusmärgiks kaks kaljumäge, „Heraklese sambad"; kaua kandsid praegused Gibraltari kaljud seda nime.

11. Et hesperiidide kuldõunu kätte saada, selleks pidi ta kutsuma appi sangari Atlase, kelle õlgadel seisis taevavõlv. Herakles võttis taevavõlvi oma õlgadele, kuni Atlas käis õunu toomas. Surmanud sajapäise koletise, kes õunu valvas, jõudis Atlas tagasi. Ta ei tahtnud aga enam taevavõlvi kanda; ainult kavalusega õnnestus Heraklesel taevavõlv Atlase õlgadele anda ja õunu kätte saada.

12. Viimne töö oli kõige raskem. Ta pidi kolmepäise koera Kerberose allmaailmast välja tooma. Ent sellegi tööga tuli ta toime. Jõudnud peletisega kuninga juurde, käskis see koera tagasi viia. Ka selle täitis Herakles. Nüüd oli ta kuninga võimu alt pääsenud.

Kuid kurvalt lõppes sangari elu siin maa peal. Et kangete valude käest pääseda, laskis ta enda puuriidal ära põletada. Zeus aga võttis oma poja Olümpose mäele elama ja andis talle naiseks oma tütre, kes oli jumalate viinakallajaks.

Theseus. Kreeklaste teine tähtis sangar oli Theseus, Ateena kuninga Aigeuse poeg. Kui ta oli sirgunud täismeheks, tahtis ta näha maailma. Ta oli palju Heraklese tegudest kuulnud, nüüd tahtis temagi käia sangarlikes jälgedes.

Ühes metsas elas roimar, kes painutas kaks puud üksteise vastu; möödaminejaid käskis ta teha sedasama; kes seda ei suutnud, selle poos ta üles. Theseus painutas puud kokku nõnda, et nende ladvad olid üsna risti. Seda nähes kahvatus roimar esimest korda elus, sest ta tundis, et ta viimne tunnike on ligi. Theseus lõi ta maha ja riputas puu otsa.

Ateena lähedal elas hirmus inimene, nimega Damastes. See kutsus iga võõra lahkesti oma majja, kus tal oli kaks voodit — üks lühike, teine pikk. Oli võõras väikese kasvuga, siis asetas ta selle pikka voodisse, sidus jalad jalutsi külge ja venitas peast seni, kuni pea puutus pähitsit. Oli võõras pika kasvuga, siis pani ta tema väikesse voodisse ja raius jalgade otsast tüki maha, nii et keha parajasti voodisse mahtus. Kui Theseus astus sinna majja, käskis Damastes teda heita väikesse voodisse. Korraga tundis aga roimar, et teda ennast surutakse piinapingile. Ei aidanud mingisugused palved; Theseus sidus ta kinni ja raius jalad, mis ulatusid üle voodi, maha. Et vaenlast piinast päästa, tegi ta talle mõõgahoobiga otsa.

Ateena ümbruses hulkus kole metshärg. Keegi ei julgenud linnast välja minna. Theseus võttis piigi ja läks

härga otsima. Ei kestnud kaua, kui metslane oli tapetud. Rõõmuga tervitasid ateenlased sangarit.

Varsti peale seda päästis Theseus Ateena rahva veel teisest raskest õnnetusest. Kreeta kuningas nõudis iga üheksa aasta tagant ateenlasilt seitse noormeest ja seitse neitsit, keda ta paigutas keerulisse ehitisse, kust keegi ei osanud välja tulla — labürinti, kus kole elukas Minotauros nad ära sõi. Kui viidi jälle ohvreid, oli Theseus valmis kaasa minema. Südamevaluga lahkus isa pojast, kes lubas tõmmata üles valge purje, kui ta pöördub õnnelikult tagasisõidule.

Laev jõudis Kreetasse. Kui ohvreid hakati labürinti viima, andis kuninga tütar Theseusele salaja lõngakera. Labürinti astudes sidus Theseus lõngaotsa ukse külge ja astus, mõõk käes, Minotaurosele vastu. Surmanud koletise, ruttas sangar seltsilistega lõnga abil labürindist välja. Nüüd hakati kodu poole purjetama.

Kuningas Aigeus ootas juba ammu poega. Kui laev viimaks ilmus nähtavale, silmas ta musta purje. Theseus oli rõõmuga unustanud valge purje üles tõmmata. Meelt heites kukutas isa enese merre; tollest ajast kannab meri Aigeuse (Egeuse) mere nime.

Pärast Aigeuse surma valisid ateenlased ta poja Theseuse kuningaks. Nüüd oli Theseuse mure Ateenat suuremaks ja vägevamaks teha. Tol ajal koosnes Ateena riik ainult Akropolise kindlustisest ja mõnest tänavast selle ümber. Theseus kutsus kokku ümberkaudsed väikeste asunduste valitsejad ja pani ette luua ühine suurem riik. Sellega oldi nõus — ja nii laienes Ateena riik ümberkaudseile maa-aladele.

Kaua valitses Theseus Ateenas, kuni viimaks vaenlaste pealekaebel rahvas ta minema kihutas. Kõrge kalju otsast tõukas teda alla merre kuningas, kelle juurde ta põgenes.

Koduseks lugemiseks: „Kreeka muinaskangelased“ (Andrä), või „Kreeka vägimehed“ (Grube järgi Eisen).

1. Mille poolest olid kreeklaste jumalad inimeste sarnased, mille poolest mitte?
2. Kuidas pidasid kreeklased jumalatega ühendust?
*3. Nimeta kolm tähtsamat jumalat.
*4. Keda pidasid kreeklased sangareiks ehk vägimehiks?

Sparta. Riiklik korraldus. Spartas valitses kaks kuningat, kelle võim oli piiratud vanade-nõukogu poolt. Sinna valiti eluajaks 28 kõige väärikamat kodanikku üle 60 a. vanuses. Vanade-nõukogu arutas küsimusi, mis tulid otsustamisele rahvakoosolekul, täitis kõrgema kohtuasutise ülesandeid tähtsamais süütegudes ja valvas kodanikkude eluviiside järele. Peale selle oli veel viis kõrgemat ametnikku, keda kutsuti efoorideks. Neil oli suur võim, nad võisid isegi kuningaid areteerida, kui viimaseid kahtlustati äraandmises. Rahvakoosolekust võisid osa võtta täieõiguslikud kodanikud 30 eluaastast peale. Seal ei arutatud enam küsimusi ega vaieldud, võeti ettepanekud vastu või lükati tagasi. Üldse oli Sparta riik, kus võim oli suurnikkude käes. Vanade-nõukogu võis isegi rahvakoosoleku otsuseid muuta, kui leidis, et need ei ole õiged.

Valitsevaks kihiks ning täieõiguslikeks kodanikeks olid spartalased, kes tegelesid ainult kehaliste harjutuste, jahi ja sõjaga. Keskkihi moodustasid perioikid. Need olid küll isiklikult vabad, kuid neil ei olnud kõiki kodanikuõigusi. Kõige alama kihi moodustasid riigiorjad, keda kutsuti helootideks. Need harisid suurnike põlde ja olid neile isiklikeks teenijaiks.

Sparta elu-olu. Sparta kodanikelt nõuti karmi eluviisi, toredus ja pehmus oli keelatud. Ühelgi Sparta meeskodanikul, alates 20. eluaastast, polnud õigust lõunastada kodus oma perekonna keskel, vaid tuli käia söömas

ühislauas. Isegi kuningad pidid sööma ühises lauas. Kuludeks tõi iga kodanik teatud arvu toiduaineid ja veidi raha. Ühislaua toit oli lihtne, tavaliseks söögiks oli must kört. Riietuses ja elamises nõuti ranget lihtsust. Ainult lahingusse minnes riietuti pidurüüsse.

Lapsi kasvatati väga karmilt, nad ei kuulunudki vanemaile, vaid riigile. Kohe pärast sündimist vaadati lapsed läbi. Kui nad osutusid kiduraiks, visati kuristikku. Ainult terved poisid, kellest võis loota häid sõjamehi, anti vanemaile tagasi kasvatamiseks. Vanemate juurde jäeti poisslapsed kuni seitsmenda eluaastani, siis võeti nad riigi kasvatada erilistesse koolidesse, kus esikohal olid sõjalised ning kehalised harjutused. Noori õpetati alluma rangele distsipliinile, kannatama nälga ja janu, väsimust ja valu. Et arendada poistes osavust ning leidlikkust, lubati neil varastada toiduaineid. Kuid seda pidi tehtama nii osavasti, et välja ei tule. Kui vargus välja tuli, karistati. Poistele ei antud jalanõusid, tuli kehakarastuseks käia palja jalu ja kanda ühesugust riietust nii suvel kui talvel. Tagasihoidlikkus, lihtsus ja vanemate austamine oli Sparta noorte esimeseks ning peamiseks kohustuseks. Sparta noormehed pidid liikuma tänavail tasase ning ühtlase sammuga, käed mantli all ja pilk suunatud maha. Palju kõnelda noored ei tohtinud, tuli vastata vanema küsimusele lühidalt ning tabavalt.

20-aastaselt lõppes noormehe sõjaline ettevalmistus ja ta astus sõjaväkke; 30-aastaselt abiellus ja sai täieõiguslikuks kodanikuks, 60-aastaselt vabanes sõjateenistusest.

Ka tütarlaste kehalise kasvatuse eest hoolitseti Spartas, et neist kasvaksid tugevad emad. Sparta naine oli au sees, teda peeti maja valitsejaks ning emandaks. Sageli julgustasid naised mehi või poegi sõtta saates. Nii näidanud kord üks noormees oma emale mõõka ja tähendanud, et see on lühike. „Siis astu veel üks samm!“ ütelnud ema.

Teine Sparta ema andnud oma sõttaminevale pojale kilbi ja õpetanud lühidalt: „Tule tagasi kas kilbiga või kilbi peal!“ See tähendab: tule tagasi võitjana või langenuna (langenud sõjamehi kanti kilbil).

Sparta kasvatus ja eluviis olid liiga ühekülgselt sõjakad. Nad olid küll vaprad ning võidukad sõjamehed, kuid nende hulgast ei kerkinud vaimukangelasi muudelt aladelt.

1. Kuidas oli korraldatud Sparta riigi valitsemine?
2. Täieõiguslikud kodanikud Spartas olid .....
3. Millised olid spartalaste elatusviisid?
4. Kuidas kasvatati Spartas noori?
5. Milleks oli säärast kasvatust vaja?
6. Kes olid heloodid?

*7. Võrdle spartalaste elu ja kombeid meie ajaga; leia suuremad erinevused.

Ateena. S o l o n i u u e n d u s e d. Atika maakond Kesk-Kreekamaal ühes Ateena linnaga kujundas Ateena riigi. Vanasti valitsesid siin kuningad, hiljem muutus riik vabariigiks. Kuid mitte kõik elanikud polnud üheõiguslikud ega võinud osa võtta riigi valitsemisest. Ainult vähesed rikkamad perekonnad, kes juba esiisade kaudu tähtsaks saanud, olid täieõiguslikud kodanikud. Nende käes oli valitsemine; mis nemad tegid ja otsustasid, sellega pidid kõik leppima.

Rikaste kõrval oli Ateena riigis palju vaeseid. Atika maakond oli kivine ja viljavaene. Raskest vaevast hoolimata said talupojad põllust saaki vähe. Pealegi kiskusid mõisnikud paremad ja suuremad maatükid enda kätte. Raske oli talupojal toita end ja oma perekonda. Elu läks raskemaks veel siis, kui makse hakati nõudma rahas. Kust pidi aga talupoeg raha võtma? Vili oli odav, sest seda vedasid suured kaupmehed teistest maadest sisse ja mõisniku vili oli muidugi müügil; muid rahaallikaid peale põllusaaduste talupojal ei olnud. Põuaaegadel, kui päike vilja

ära kõrvetas, läksid talupojad mõisnikult viljaseemet või raha laenama. Rahaprotsent oli kõrge, tagasimaksmisele ei saanud mõeldagi. Talupojad, kes mõisnikult maa rentinud, ei jõudnud kunagi oma renti tasuda. Nii langesid talupojad suurtesse võlgadesse. Kui mõisnik oma võlga tagasi nõudis, ei olnud talupojal muud teed kui maa võla katteks ära anda, ja kui seega võlg tasa ei saanud, langes



Kreeklasi.

ta ise tolleaegse kombe järgi mõisniku pärisorjaks. Ka linnas ei olnud midagi peale hakata. Siin oli odavat töötajõudu orjade näol kõik kohad täis. Orje saadi ostu teel ja ka sõjavangid langesid orjaks. Kaupleminė, mis oli Ateena peatuluallikaks, andis küll head tulu, aga paljuke neid talupoegi oli, kes suutsid hakata kaupmeheks: oli vaja raha, laevu jne. „Raha teeb inimeseks," armastati tol ajal öelda, aga niisuguseid oli Ateenas vähe.

Umbes 600 aastat enne Kr. sai Ateena võimumeheks S o l o n. Ta oli tähtsast perekonnast; räägiti, et ta esi-

vanemad olevat olnud kuningad. Nagu paljud tähtsad perekonnad tol ajal, nii tegeles ka Solon kauplemisega. „Ma tahaksin väga rikkaks saada," kõneles ta, „aga ma ei soovi minna paksuks ebaausate võtetega." Kui kaupmees reisis ta palju ja nägi, kuidas elatakse mujal. Ta ei võinud jätta tähele panemata talupoegade ja teiste kehvikute häda.

Kõigepealt kustutas ta võlgadega koormatud elanike võlad; kellelgi ei pruukinud endist võlga tasuda. Edasi keelas ta, et võlgade pärast ei tohi kedagi teha orjaks, ja kes seepärast oli juba orjaks saanud, neile kinkis ta vabaduse.

Edasi ta jaotas kõik elanikud jõukuse järgi nelja liiki, esimesse kõige rikkamad, neljandasse kõige vaesemad. Ka maksud jaotati sissetuleku järgi. Esimesel liigil olid kõige suuremad õigused: kõrgeimad riigiametnikud, arhondid, valiti ainult nende hulgast. Teistel liikidel olid järjest väiksemad õigused. Kõik aga, kes saanud 20 aastat vanaks, võisid võtta osa rahvakoosolekuist.

Rahvakoosolek. Ateenas oli kõrgeim võim rahvakoosoleku käes Rahvakoosolek valis arhonte, otsustas sõja ja rahu küsimusi, andis seadusi jne.

Rahvakoosolekuid peeti väljakul, mis asetses Ateena turuplatsi lähedal mäe veerul, nii et rahvas istus astmeil, mis tõusid järjest kõrgemale. Istekohtade vastu asetses suur lai kivi, millesse oli raiutud kahest küljest astmed. See oli kõnetool, kus kõnelejad astusid rahva ette.

Koosoleku päeval voolas rahvas juba aegsasti koosolekuplatsile. Lipp lehvis platsi kohal. Mitte kõik ei pääsenud koosolekule: naised, välismaalased, orjad ja mehed alla kahekümne aasta ei võinud osa võtta kõige tähtsamast Ateena riigivõimu avaldusest.

Lipp lastakse alla, koosolek on avatud. Preestrid ohverdavad ja peavad palvet. Kõikjal valitseb vaikus. Nüüd teatatakse küsimus, mis tuleb otsustamisele rahvakoosolekul. Hüüdjad kutsuvad rahvast kõnelema. Mitmed teatavad endid, kuid

eesõigus on vanemail. Kõneleja paneb mirdipärja pähe, nagu see on kombeks, astub kivile ja hakkab kõnelema. Ta valib hoolega sõnu, püüab kõnelda ilusasti ning veenvalt, saates kõnet vastavate liigutustega. Mõne kõne puhul kuuldub kuulajate hulgast heakskiiduavaldusi, teistele avaldatakse rahulolematust. Kui küsimuse arutamine lõppenud, teeb koosolek otsuse häälteenamusega. Hääletamine toimub käetõstmisega.

1. Loetle pahesid, mille all kannatasid talupojad enne Soloni uuendusi.
2. Mis kasu said talupojad Soloni uuendusist?
*3. Mis oli ateenlaste peamiseks tuluallikaks?
*4. Mille poolest erines Ateena rahvakoosolek Sparta omast?

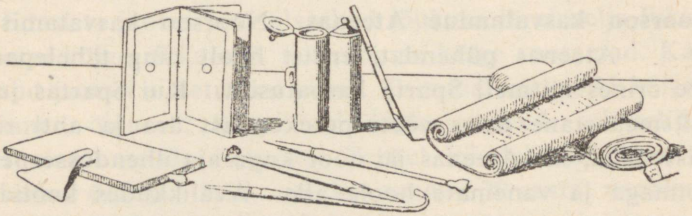
Noorsoo kasvatamine Ateenas. Noorsoo kasvatamisele Ateenas pühendati erilist hoolt ning tähelepanu. See erines mitmeti Sparta kasvatusest. Kui Spartas juba seitsmeaastane poiss võeti perekonnast ära ja anti riigi kasvatada, siis Ateenas jäi noor kogu aja ühendusse perekonnaga ja vanemate hoole alla. Avalikkudes koolides, kus Ateena poisid õppisid, teotseti peale kehaliste harjutuste ka vaimuteadustega ehk muusikaga. Selle nimetuse all mõeldi üldse teadusi ja kunste. Õpiti pähe kreeka luuletajaid, eriti Homerose laule.

Ateena nortelt nõuti vanemate austamist ning toetamist. Täiskasvanud poeg pidi vana ning töövõimetut isa toetama. Ainult siis ei olnud isal õigust toetust nõuda, kui ta polnud pojale mingit ametit õpetanud. Logelejaid ja tööpõlgureid karistati.

Kui kedagi valiti riigi kõrgemasse ametisse, siis nõudis seadus, et enne pidi teateid hangitama selle kohta, kas valitav on oma vanemaid austanud nende elu ajal ja pärast surma.

Kahekümne-aastaselt loeti Ateena noormehed täisealisteks.

Koolis. A l g k o o l i s. Kitsavõitu kooliruumid on avatud juba varasest hommikutunnist. Sissekäigu juures käib elav liikumine, siia kogunevad mitte ainult lapsed, vaid ka mõned täiskasvanud, et kuulata ja omavahel juttu vesta. Olgugi et Soloni seaduse järgi oli kõrvalisil isikuil kooliruumis viibimine keelatud, kuid sellest ei hoolitud, see oli juba ammu unustatud. Kogunenud on umbes kolmekümne poisi ümber, 7 kuni 14 aasta vanuses. Ühed neist mõistavad juba hästi lugeda ja kirjutada, teised algavad alles a-st-b-st. Kuid see ei sega õpetajat, ta töötab iga õpilasega üksikult, pealegi on tal veel abilised, kes kõik töötavad siinsamas ruumis. Aga kes need istuvad siin taburettidel, kõverad kepid käes, jalad risti? Õpetajail ja õpilasil ometi niiviisi ei sobi istuda. Need on orjad, kes lapsi



Õppetarbeid kreeka koolist.

saadavad ja kasvatavad — pedagoogid —, nende hoole alla antakse poisid 6. eluaastast peale, seni kasvatasid poisse naised. Pedagoogid istuvad siin kuni õppetöö lõpuni, et siis poisid koju saata.

Mitmesugused helid täidavad kooliruumi. Tagapool nurgas istub taburetil muusikaõpetaja, tema ees poiss; mõlemail on käes kannel (lüüra). Poisi vilumatud sõrmed ei suuda kandlelt välja meelitada kuigi ilusaid helisid, samuti visalt edeneb laulmine. Kõrval õpitakse flöödimängu. Teisest nurgast kuulduvad kiledad hääled — poisid tuubivad tähti; tähestik peab järjekorras peas olema. Alates eesotsast läheb veel kuidagi, aga tähestiku lugemine tagant ettepoole nõuab palju higi ja vaeva. Kui tähed peas, tuleb järg kokkulugemise ja kirjutamise kätte. See on juba selline raske töö, et alla kolme aastat ei ole mõeldagi, et keegi lugemise ja kirjutamise selgeks saab. Praegu just algab üks poiss ajama esimesi vagusid kirjutamises. Tal on käes vahatahvlike ja krihvel, millel üks ots terav, kirjutamise

tarvis, teine lai, kirjutise kustutamiseks; pärgamenti ei anta algajate kätte, see on liiga kallis. Poisil on ees küll potitükike, millele kratsitud tähekujud eeskujuks, kuid see veel ei aita. Õpetaja teeb tahvlikesele tähe ette ja poiss veab nüüd jooni mööda, alguses aeglaselt, pärast ikka kiiremini, et käsi harjuks. Kõrvalistujal on juba pisarad silmis, ta ei saa ühte keerulist tähte kuidagi joonistada. Õpetaja võtab ta käe ühes krihvliga oma pihku — ja nüüd ilmub kiusakas täht vahale.

Mõnest kohast kuuldub ühetoonine tuupimine — siin õpitakse pähe luuletusi. Kaks poissi on laskunud muldpõrandale, joonistavad liivale mingisuguseid vigureid ja ise vaidlevad; selgub, et siin lahendatakse arvutusülesandeid. Korraga jookseb poiste vahelt läbi koer ja heidab rahulikult maha õpetaja tooli alla; suured käpajäljed liival näitavad kohta, kus enne olid joonised. Kaugemal noor lauluõpetaja on hädas poisiga, kes peab laulma flöödi saatel; kuid poisi kõrval taburetil istub kass, kes tähelepanu tõmbab vägisi enda peale. Pealegi kükitab siinsamas kõrval väike poisike, kes laob kivikesi, ise piiksuva häälega korrates: „Üks ja üks on kaks, kaks ja kaks on neli . . .“ Tüdinud kratsimast potitükile tähti, poiss, kes istub just õpetaja selja taga, tängib krihvliga taburetti.

Nüüd kutsub õpetaja mõned vanemad poisid enda juurde; need on võistlejad, kes pidid kirjutama mõned laused Homerose lauludest. Silmates kiiresti esitatud töid, kirjutab õpetaja ühele alla *hea*, teisele — *kustutada ja kirjutada uuesti*. Kolmandal aga oli paar nime valesti kirjutatud. „Sina ei ole nähtavasti Trooja sõjast midagi kuulnud; mine õige turule ja küsi talumeeste käest; nemad teavad sellest igaüks.“ Üks kärsitu poiss ootas juba ammu järge; ta vehkles jalgadega ja vahtis ikka ukse poole, kuhu kadusid mõned, kellele oli luba antud lahkuda. Kui õpetaja ta tööd vaatas, siis lausus ta vihaselt: „Mis varesejalad need on!“ ja kirjutas tahvlikesele lause: *Ole, poiss, usin ja töökas, et sinuga ei riieldaks.* Seda käskis õpetaja viis korda ümber kirjutada. Vaikselt istus poiss häbistava töö kallal ja piilus sinnapoole, kuhu kadusid teised oma pedagoogide saatel.

1. Kooli astusid poisid ..... a. vanuses.
2. Koolis õpetati: .....
3. Õppevahendeiks olid: .....

*4. Pedagoogideks nimetati .....

*5. Loetle, mille poolest kreeka algkool erines meieaegsest.

Palestras ja gümnaasiumis. Linna taga vastu linnamüüri asetseb kaunis laialdane õu, mis ümbritsetud kõrge müüriga. Õue sees äärtel, müüride ääres, asetsevad mitmesugused ruumid, mis pealt kaetud õhukese riidega, et kaitsta seesolijaid kõrvetavate päikesekiirte eest. Ümberringi on paigutatud pingid. Maapind õues on tehtud kohedaks, mõnes kohas valatud veega, nii et paks pori katab maapinda.

Rõivasteruumist väljub paar alasti maadlejat. Nende kehad on määritud paksu õlikorraga, et vastase käed nii kergesti ei hakkaks keha külge. Maadlejatega kaasas sammub juhataja pika kepiga. Ta seletab veel kord maadluse reegleid ja annab mitmesuguseid juhatusi. Nüüd annab ta algamiseks märku. Maadlejad lähevad kokku, püüavad teineteist kehast haarata, kuid käed libisevad mööda keha, samuti ka jalad poris. Ühel õnnestub haarata teist käerandmest, kõva tõuge vastase poolt sunnib teda aga vabastama käe. Kaua rabeldakse, kuni viimaks ühel õnnestub teine maha panna. Ümberolijate vali käteplagin tervitab võitjat.

Teine paar on endale valinud kuiva ning tolmuse koha. Üks pillub meeleldi teist liivaga; liiv kleepub määritud kehale ja nii ei ole karta käte libisemist. Vähese maadlemise järel asetab üks teisele osavasti jala ette — ja mõlemad langevad pikali. Siin võideldakse edasi, paks tolmupilv tõuseb õhku; viimaks lamab üks selja peal. Juhataja oma pika kepiga teeb võistlusele lõpu.

Nii esinevad üksteise järel paarid. Meeled muutuvad järjest ärevamaks, võistlushoog tõuseb. Võidetute hulgas leidub ka palju vihaseid nägusid. Juhatajal on tegemist, et korda hoida.

Õue teises otsas heidetakse ketast. Poisid pingutavad viimseni, keegi ei taha olla nõrk viskaja; kas või näpu võrra, aga ketas peab teisest kaugemale lendama.

Üksteise järel võetakse läbi kõik võistlus-alad: hüpped, rusikavõitlus jne., puudub ainult jooks, sest palestra õu ei võimalda jooksuvõistlusi pidada. Jooksuks viiakse poisid gümnaasiumi. Seal on laialdased ruumid ja suured võistlusplatsid; seal ei harjuta ja võistle enam lapsed, nagu palestras, vaid 18—20-aastased noormehed ja soovi järgi ka teised täiskasvanud.

Kui võistlused lõppenud, asuvad poisid palestrasse endid puhastama. Porised ja higised, nad püherdavad veel liivas; siis kaabitakse mustus maha eriliste kaabitsatega. Pärast min-

nakse sooja duši alla, võetakse vanni ja määritakse keha salvidega. Nii peetakse silmas ka tervishoiunõudeid.

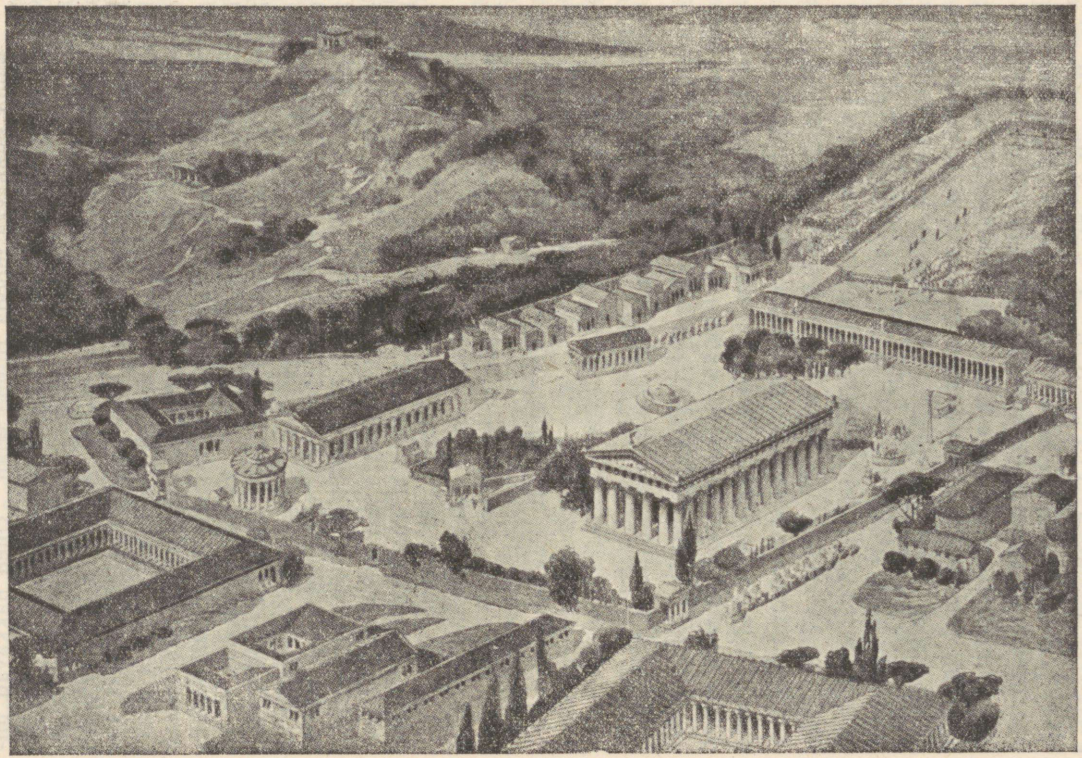
Nüüd minnakse mööda ruume laiali. Ühed hakkavad midagi mängima, teised jälle on huvitatud kandle- ja flöödimängust. Keegi loeb ette midagi huvitavat ja ta ümber on kogunenud salgake kuulajaid. Õue äärtel asetsevaile pinkidele oli juba alguses kogunenud kaunis suur hulk kõrvalist rahvast, kes huviga jälgis võistlusi. Nad ajavad omavahel juttu ja pöörduvad ka poiste poole. Praegu üks kõrgekasvuline mees esitab poistele mitmesuguseid küsimusi. Küsimused on küll kaunis lihtsad, kuid panevad siiski mõtlema. Ja poisid näevad, et ka kõnes ja jutuajamises peab olema sama osav ja leidlik kui võistlustes. Neilt külalisilt kuulevad poisid palju uut ja huvitavat. Kaupmees, kes rännanud kaugeis mais, jutustab, mis ta kuulnud ja näinud; poisid on nõnda huvitatud, et kuulavad — suud ammuli. Vaja ka teada, kus need maad asetsevad, ja seepärast uuritakse ka kaarti. Kui palestrat külastab mõni luuletaja või teadlane, siis on poistel jällegi palju kuulata.

Nii annab palestra poistele mitte ainult kehalist ilu ja jõudu, vaid ka vaimset haridust ja kasvatust.

1. Mis vahe oli palestra ja gümnaasiumi vahel?
2. Millega tegeldi palestras?
*3. Kreekas olid järgmised koolid: .....

Olümpiamängud. Iga nelja aasta tagant peeti Olümpias peajumala Zeusi auks suuri pidustusi. Siia voolas rahvast kokku kõigist kreeka riikidest. Löödi üles telgid või magati lausa taeva all. Vihavaen ja omavahelised tülid riikide vahel lõpetati; rahu pidi valitsema üle kogu Hellase.

Pidustuste alguseks on püha org rahvast täis. Kõik ootavad kannatamatusega võistluste algust. Veel enne päikese tõusu kogunesid võistlusist osavõtjad gümnaasiumi. Nende hulgas ei võinud olla orje, barbareid ja kohtu poolt karistatuid. Juba ammu enne pidustusi olid nad ilmunud siia, et gümnaasiumis valmistada end ette võistlusiks. Gümnaasiumi kogunesid ka kohtunikud, kandes punaseid rõivaid ja peas pärgi. Pannes käed Zeusi, vannete kaitsja altarile, millel põles ohvrituli, andsid võistlusist osavõtjad



Olümpia.

pühaliku vandetõotuse, et nad peavad ausasti võistluse kombeid. Seepeale järgnes palvetamine.

Pasunahääl kuulutas võistluste algust. Kohtunikud liikusid staadionile. Nende järel sammusid pika lindina võistlejad; noile järgnesid suured rahvahulgad. Jõudnud staadionile, võtsid kohtunikud istet neile määratud erikohtadel; nende ümber asetsesid Olümpia ametimehed, preestrid ja auvõõrad. Siinsamas lähedal, marmorist erialtaril, asus naispreester, ainuke naine, kes võis viibida staadionil.

Jälle kostab pasunahääl; varsti kuuldub ka hüüe: „Võistlejad jooksus astugu välja!" Korraldaja tutvustab rahvale võistlejaid; ta nimetab igaüht nimepidi, seletab nende päritolu ja küsib, kas on kellelgi nende kui ausate kodanike vastu midagi öelda. Keegi ei lausu midagi. Nüüd ruttavad väljakutsutud võistlejad lahti rõivastuma ja endid õliga määrima. Loosi läbi määratakse kindlaks, millises järjekorras keegi jookseb.

Pasunasignaali peale hakkavad jooksma neli inimest, siis jälle neli jne. Viimaks jooksevad kõik korraga. Pealtvaatajad peavad hinge kinni. Jooks on auväärt ja tähtis võistlus, seepärast palub iga vaataja jumalaid, et nad annaksid võidu tema linna esindajale. Varsti aga selgub, et üks tuntud kiirjooksja on teisist palju väledam. Juba alguses võttis ta teisist tüki maad ette ja vahemaa suureneb nüüd järjest. Lõppeks ta tulebki võitjaks suure edumaaga. Pealtvaatajate tormilised kiiduavaldused ei taha lõppeda. Nüüd ilmub areenile korraldaja ja hüüab valjusti võitja nime ja sünnikoha. Mõõdukate sammudega astub võitja kohtuniku juurde, kes talle ulatab palmioksa ja kutsub ilmuma Zeusi templisse auhindade jagamise päevaks. Sugulased, sõbrad, kaaskodanikud ja paljud võõrad tormavad võitja juurde, puistavad ta üle lilledega ja kannavad ta staadionilt ära võimsate rõõmuhüüete saatel. Kogu nelja-aastast ajavahemikku — olümpiaadi — kuni

järgmiste pidustusteni, nimetatakse nüüd selle võitja nimega.

Võistlused jätkuvad. Astuvad ette uued võistlejad. Ühed peavad kogu staadioni läbi jooksma kaks korda, teised kuus korda. Viimaks järgneb jooks täies sõdurivarustises. Nii möödub aeg; saabub keskpäev. Tehakse vaheaeg. Päike kõrvetab halastamatult. Nüüd saavad pealtvaatajad aega toitu võtta ja janu kustutada.

Pasunahääl kuulutab uute võistluste algust. Nüüd ilmuvad areenile maadlejad. Nende õliga määritud kehad on puistatud üle liivaga, et vastase käed ei libiseks keha mööda. Loos määrab kindlaks, kes kellega peab kokku minema. Osavasti haaratakse teineteist kätest ja püütakse vastast maha suruda. Kui paarid võistluse lõpetanud, lähevad kokku võitjad, siis jälle uued võitjad. Lõppeks on järele jäänud kaks võitjat, kelle maadlus on otsustav. Mõlemad vastased näivad olevat teineteise väärilised. Nad on väga osavad; kulub hulk aega, enne kui üks neist hakkab näitama nõrkuse tunnuseid. Märgates seda, vastane võtab kokku viimse jõu ja surub teise õlad kolm korda järjest vastu maad. Seega lõpeb maadlus. Võitja nimi kuulutatakse kohe välja.

Järgneb rusikavõitlus — poks. Areenile astuvad peakaitsega varustatud võitlejad; nende käed on mähitud rihmadega, mille küljes metallpommid. Hoop, mis antakse sellise soomustatud rusikaga, võib olla kergesti surmav. Pealtvaatajad teadsid rääkida, et varemail võistlusil on rusikavõitlused mõnikord lõppenud surmaga ja paljud on lahkunud areenilt raskete vigastustega, ehkki surmaja on jäänud ilma auhinnast. Seekord lõpevad võistlused õnnelikult, keegi ei saa raskemalt vigastada. Seega on Olümpia-pidustuste esimene päev lõppenud.

Järgmisil päevil jälgisid vaatajad lastevõistlusi — hüppeid, kettaheitmist ja mitmesuguseid jookse. Erilist tähele-

panu äratasid hüppajad, kes raskeid raudpomme käes hoides ja nendega hoogu võttes hüppasid hiigelsuure vahemaa.

Nüüd valgub rahvas hipodroomile. Siinseist võistlusist osavõtjad on enamasti tähtsamad ja suursugused kodanikud. Kuu aega enne võistluste algust on nad juba olnud Olümpias. Võistlused algavad vankrite võiduajamisega, mille ette rakendatud neli hobust. See on kreeklaste vanim ning armastatuim võistlus-ala. Kõik osavõtjad vankrid reastuvad ühele joonele; käib märguanne — ja hobused pistavad kihutama, nii et tolmupilv tõuseb õhku. Rahvahulk kiheleb kohtadel; ärevus tõuseb, meeled tõmbuvad pingule. Veetakse kihla selle või teise vankri võidu peale. Sõitjad jõuavad posti juurde, mis asetseb hipodroomi lõpus, kaheteistkümnendat korda. Siin toimuvad pöörded. Aga mis seal on? Rahvas tõuseb kohtadelt, vahitakse posti suunas. Üks vanker oli pöördel visanud välja sõitja; nüüd kihutavad hobused ilma juhita; järjest sõitu kiirendades nad jõuavadki esimestena kohale, kus asuvad kohtunikud. Need hobused kuulutataksegi võitjaiks ja neid ehitakse pärgadega.

Vankrite sõidule järgnesid ratsavõistlused.

Võistlused kuulutati lõppenuks. Järgnes auhindade jagamine. Zeusi templisse olid kogunenud preestrid, rahvaste esindajad ja võitjad. Siin, elevandiluust nikerdistega kuldlaual, lamasid õlipuuokstest punutud pärjad. Oksad olid lõiganud poisikesed kuldnugadega; õlipuu ise kasvas Zeusi templi taga, Herakles olevat selle istutanud. Pärjad olid kõrgeimaks auhinnaks. Juba enne olid võitjad saanud karikaid, kalleid riideid jne. Pärjad peas, liikusid võitjad templist välja laulu ja flöödihelide saatel. Pikas rongkäigus liiguti edasi; võitjate järel hobused-võitjad, ehitud lilledega; lõpus sammusid lauljad, kiidulaule lauldes. Nii liiguti kaheteistkümne-jumala-templi juurde, kus toodi ohvreid. Hiljem järgnes pidusöök võitjaile.

Sellega olid pidustused Olümpias lõppenud. Siis jäi neljaks aastaks kõik vaikseks, ainult palvetajate ja preestrite palved kostsid templeist.

Võitjaile aga ei olnud pidustused veel lõppenud. Neid ootas kodulinnas, kuhu nad sisse sõitsid nelja hobusega rakendatud vankreil, austav vastuvõtt. Tihti lõhuti võitja sissesõidu puhul maha osa linnamüüri. Võitja astus Zeusi templisse ja asetas võidupärja pühale altarile. Kogu päeva kestsid pidustused. Võitja auks otsustati asetada kaks marmorkuju — üks Olümpiasse, teine kodulinna. Võitjate auks luuletati kiidulaule.

Nii austasid kreeklased olümpiamängude võitjaid.

1. Milleks korraldati olümpiamänge?
2. Kes võisid osa võtta võistlusist?
3. Loetle võistlus-alad.
4. Kuidas austati võitjaid?
5. Võrdle olümpiamänge meie aja spordivõistlustega. Leia erinevused.

*6. Mis tähtsus oli olümpiamängudel kreeklaste kohta?
*7. Kujutle, et olid olümpiamängudest osavõtja. Kirjuta: „Minu võit olümpiamängudel".

Kreeka-Pärsia sõjad. VI ja V sajandi vahetusel (e. Kr.) algasid Kreeka-Pärsia sõjad, mis kestsid kuni V sajandi keskpaigani.

Suure sõjaväega liikus Pärsia kuningas Dareios Kreekamaa poole ja läkitas saadikuid Kreeka riikidelt nõudma mulda ja vett alistumise märgiks. Paljud riigid lõid kartma ja täitsidki selle nõudmise, ainult Ateena ja Sparta keeldusid.

Suurte Pärsia vägede tulekul oli kogu Ateena ärevil. Turul ja tänavail liikusid kodanikud murelike nägudega. Saunas, juukseärides ja kõikjal, kus kogunevad inimesed, on ainult üks jutuaine: Pärsia kuninga Dareiose hiigelsuur sõjalaevastik on teel Kreekamaale; kogu maa on hädaohus.

Mida lähemale jõuab vaenlane, seda ärevamaks muutuvad kodanike meeled. Rahvanõukogu istub järjest koos, et arutada, kuidas kaitsta riiki.

Ühel päeval tormasid linna Maratoni talupojad ja teatasid, et pärslaste väehulgad on nende külade all maabunud. Nüüd jooksevad käskjalad läbi linna ja kutsuvad rahvast koosolekule. Juhataja avab koosoleku ja teatab lühidalt, mis juhtunud. Ta tähendab, et kuna hädaoht on väga tõsine, siis peab rahvas otsustama, kuidas vaenlasele vastu astuda.

Kõnetooli astub ülemväejuht Miltiades. Lõpetades oma kõne, ta lisab: „Meie ei või lasta vaenlasi Ateena alla, vaid peame neile vastu astuma juba Maratoni juures." See ettepanek võetakse vastu ja otsustatakse järgmisel päeval välja astuda.

Järgmise päeva varahommikust saadik voolavad Ateena sõjavõimelised kodanikud kogunemiskohale. Tullakse kohe adra tagant, poest, töökojast, igaüks otse oma töö juurest, sest alalist sõjaväge pole.

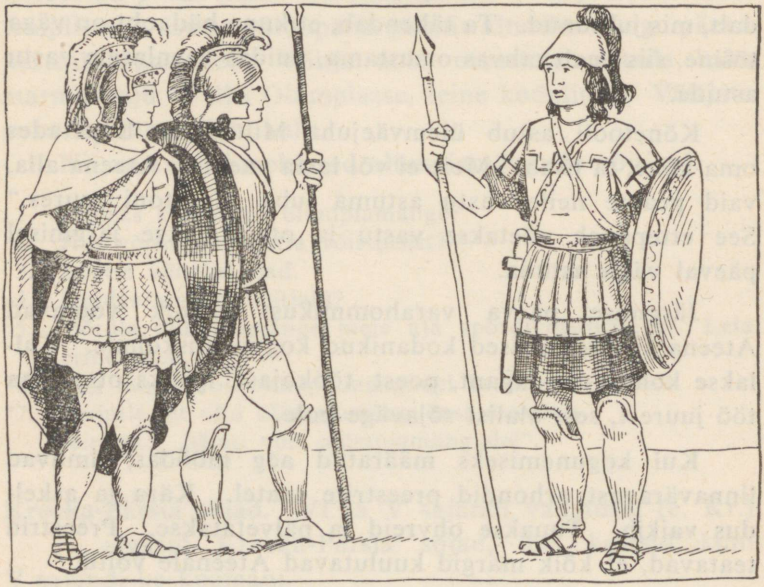
Kui kogunemiseks määratud aeg möödas, ilmuvad linnaväravast arhondid preestrite saatel. Kära ja askeldus vaikib. Tuuakse ohvreid ja palvetatakse. Preestrid teatavad, et kõik märgid kuulutavad Ateenale võitu.

Nüüd pöördub vanim arhont sõjaväe poole: „Vahvad Ateena kodanikud! Teie asute raskele võitlusele. Isamaa ja vabadus on teie kätes; te pere ja omaksed loodavad, et teie neid kaitsete barbarite eest. Ärge häbistage oma relvi, ärge jätke seltsilisi hätta! Jumalad kaitsku teid!"

Kõlasid pasunahääled, kostsid komandohüüded, ja sõjavägi hakkas liikuma Maratoni suunas. Kõrvetavate päikesekiirte all sammudes jõudsid ateenlased pärale. Mäeküljel löödi üles laager. Eemal kirendasid vaenlase väesalgad; mere ääres kerkisid nende kuivaletõmmatud sõja-

laevad. Külade poolt kuuldus kitsede ja lammaste määgimist.

Möödusid mõned päevad; kumbki pool ei usaldanud lahingut alustada. Viimaks, ühel hommikul, märkasid kreeklased, et pärslased liiguvad nende suunas. Miltiades



Kreeka sõdureid.

korraldas oma väge. Õlg õla vastu surutud, kilp kilbi kõrval ja piigid ees, sammusid ateenlaste tihedad read flöödihelide saatel vaenlasele vastu. Paistis, nagu veereksid raudsed lained mäeveerult alla orgu. Jõudnud umbes vibulaske kaugusele, tahtsid pärslased saata kreeklaste peale noolterahe, kuid juba olid kreeklased ligi. Algas äge käsitsivõitlus . . .

Viimaks hakkasid pärslased taganema. Kreeklased ajasid neid taga ja sundisid paljusid minema sohu, kus nad hukkusid poris ja vees. Muist aga pääses laevadel põgenema. Kreeklased olid võitnud (490. a. e. Kr.). Spartalased, kes pidid appi tulema, jäid hiljaks.

Vana jutt räägib, et teate Maratoni võidust viis Ateenasse käskjalg, kes joostes end nii pingutas, et turule jõudes suutis lausuda ainult ühe sõna: „võit!" Siis langes surnult maha.

*

Veel polnud Maratoni võidupäev ateenlaste meelest kustunud, kui ilmus pärslaste uus kuningas, Dareiose poeg Xerxes, Kreekamaad alla heitma. Sõjavägi liikus maad mööda, põhja poolt, kuna suur laevastik vedas toidumoona. Thermopylai mäekitsuse juures astus pärslasile vastu Sparta kuningas Leonidas. Xerxes laskis saadikute kaudu kreeklasile öelda, et ärgu nad käputäie meestega ilmaaegu vastu hakaku, vaid andku kohe ära oma relvad. Seepeale vastasid spartalased lühidalt: „Tulge ja võtke." Asjatult katsusid pärslased tungida läbi mäekitsuse, kõik katsed löödi veriselt tagasi. Viimaks juhatas üks äraandja pärslaste väed kreeklaste seljataha. Sangarlikult võideldes langes kuningas Leonidas ja ta mehed. Hiljem püstitati lahingupaigale mälestusmärk pealkirjaga: „Võõras, teata Spartas, et meie oleme siin langenud isamaa seadusi austades."

Xerxes liikus nüüd Ateena suunas. Linn oli aga tühi, sest kodanikud olid põgenenud laevadele. Armutult rüüstati linna ja põletati viimaks maani maha.

Ateenlaste laevastik Themistoklese juhatusel võitis pärslaste laevastiku ja hävitas ta Salamise saare juures täielikult (a. 480). Kui Xerxes seda nägi, lahkus ta Kreekamaalt. Nüüd oli Kreekamaa päästetud.

1. Maratoni lahing oli a. ....; Ateena vägesid juhatas ....
2. Kes pidid sõtta minema?
3. Salamise lahing oli a. .....
4. Nimeta kreeklaste väejuhte, kes võitlesid Xerxese vägedega.
*5. Millega seletada, et väikesearvulised kreeklaste väed suutsid võita hiigelsuuri pärslaste vägesid?
*6. Joonista ateenlaste sõdurite read, kui nad astusid lahingusse.

Pilte kreeka kultuurist. Periklese aeg Ateenas.

Kõrgeimaks õitseajaks Ateenas oli riigimees Periklese aeg (460—429).

Perikles põlvnes tähtsast perekonnast, oli haritud ning tark riigimees. Loodus oli kinkinud talle kena välimuse, kuna oma mehisust ning vaprust tal mitu korda oli võimalik üles näidata lahinguis. Ta käitumine oli õilis ning väärikas. Keegi Ateenas ei mõistnud oma mantlit nii ilusais voltides kanda nagu Perikles seda tegi. Kõnemehena rahvakoosolekuil esines ta rahulikult, kuid veenvalt; ta kõned olid hoolega läbi mõeldud, neist hoovas jõudu ning kindlust.

Eraelus oli Perikles lihtne ja tagasihoidlik. Talle ei meeldinud kärarikkad lõbustused ega suuresõnalised austuseavaldused. Tänaval võis teda näha ainult asjatalituse pärast liikumas või teel rahvakoosolekule. Kodus, kitsas sõprade ringis armastas ta vestelda kirjandusest, kunstist ja mõtteteadusest. Periklese ausust ja omakasupüüdmatust olid sunnitud tunnustama isegi ta vastased ja vaenlased.

Periklese tegevuse ja püüdluste peamiseks sihiks oli: Ateena võimu ning vägevuse suurendamine, rahvavalitsusliku korra süvendamine ja kodulinna kaunistamine.

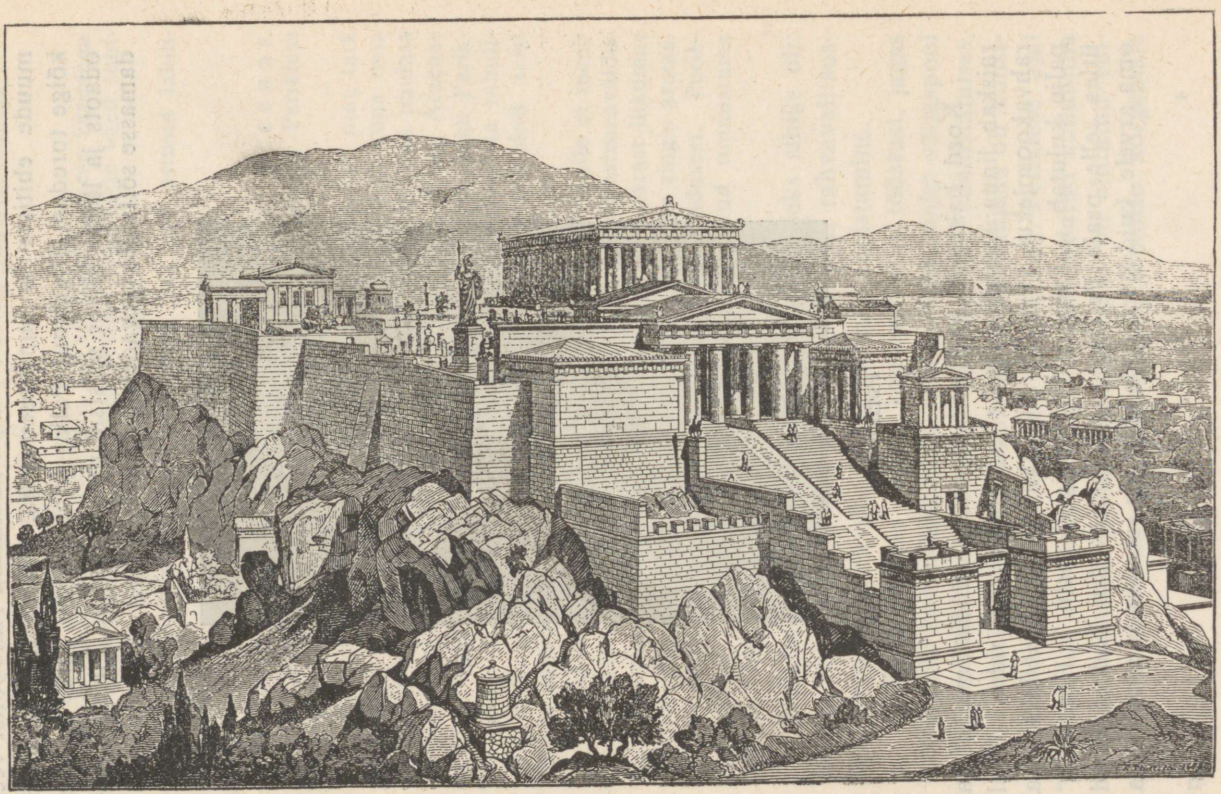
Perikles arendas Ateena kaubandust ja tööstust, jagas kehvemaile kodanikele maid Ateena võidumaist väljaspool Atikat. Erilist hoolt osutas ta kodulinna kaunistamises, milles temale peamiseks abiliseks ja nõuandjaks oli kunstnik Pheidias. Kõige tähtsam ehitis, mis Periklese ajal püstitati, oli Parthenoni tempel — pühendatud kodulinna kaitsejumalannale Pallas-Athenale. See oli ehitatud valgest marmorist Ateena linnamäe Akropolise kõrgemale

kohale. Peale Parthenoni templi kaunistati Akropolist veel muude ehitiste ja kunstiesemetega. Viimaste hulgas oli kõige toredam hiigelsuur Pallas-Athena kuju, mille kuldne odaots ja läikiv kiiver paistsid merele ja olid Püreiose sadamasse sõitvaile laevadele märgiks.



Perikles.

Kord hakkasid vastased Periklest süüdistama, et ta raiskab linna kaunistamiseks liiga palju riigi raha. Ühel rahvakoosolekul küsis Perikles, kas ta tõesti selleks liiga palju kulutab. „Palju, palju!“ hõigati vastu. „Hea küll,“ ütles selle peale Perikles, „edaspidi võtan kõik ehitised oma arvele, kuid lasen igale ehitisele joonistada ainult oma



Ateena Akropolis.

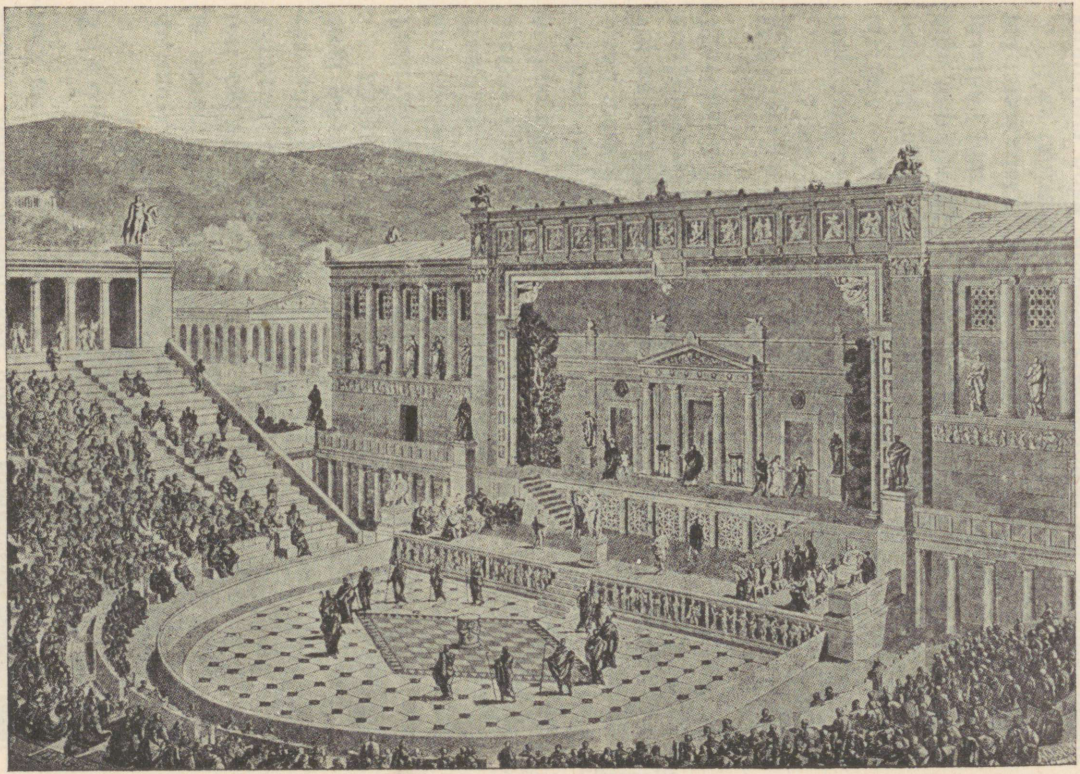
nime.“ Nüüd sai aga ateenlaste uhkus ja endatunne riivatud, rõhuva enamusega lubati riigikassast raha tarvitada nii palju kui vaja.

Kreeka kunstid. Juba eespool nägime, et kreeklased armastasid oma ehitisi ja linnu kaunistada marmorkujudega. Neist on paljud säilinud käesoleva ajani ja nende ilu imetellakse tänapäevalgi. Kreeka luuleteostest on tähtsamad kaks lugulaulu „Ilias“ ja „Odüsseia“. Esimene neist jutustab Trooja sõjast, teine — Odysseuse eksirännakuist. Nende loojaks peetakse vana muinasloo järgi pimedat laulikut Homerost.

Kreeka teatrietendused toimusid lahtise taeva all. Pealtvaatajate tarvis olid ehitatud kohad, mis poolringis ümbritsesid näitelava ja tagantpoolt astmetena kõrgemale tõusid, mispärast teatrid ehitati mäe veerudele. Mäe jalal asetses koor, kuna veidi eemal kõrgemal kohal oli nelinurkne näitelava. Etendused toimusid päevavalgel ja algasid juba hommikul. Näitlejad panid mängides osale vastavad maskid ette, selle järgi, kas tuli mängida kurbmängu või naljamängu. Et näitleja hääl kaugemale kostaks, olid maskid varustatud erilise seadisega, mis häält kõvendas. Tähtsaim draamakirjanik oli Sophokles.

Mõttetargad ehk filosoofid. Sokrates. Paljud kreeklased hakkasid sügavamalt juurdlema ning mõtlema maailma alguse, looduse, inimeste ja jumalate üle. Neid ei rahuldanud vana, muinaslugudel põhjenev usk paljude inimesesarnaste jumalatega; nad jõudsid oma juurdlemistes sageli ühe kõrgeima võimu juurde, kes maailma pidi juhtima ning valitsema. Neid mehi kutsuti mõttetarkadeks ehk filosoofideks.

Üks tähtsamaid kreeka filosoofe oli Sokrates. Ta oli kujuraiuja poeg, nooremas eas teotses isa ametiga, teenis isamaad ustavalt ning vapralt sõjas ja kodanlikes ameteis.



Kreeka teater.

Hiljem hakkas ta sageli maailma elu üle järele mõtlema ning juurdlema. Kõneldakse, et ta mõnikord jäänud nii sügavasse mõttesse, et pole terve päeva kohalt liikunud. Eluviisidelt oli ta lihtne ja tagasihoidlik, rahuldus vähesega ega kurtnud kunagi vaesuse üle. Käis palja jalu, kandis nii suvel kui talvel ühte ja sama riiet, kannatades külma ja kuuma.

Ta hakkas Ateena noorsoole jutustama inimeste kohustusist, kõrgeimast võimust, kes valitseb maailma, jne. Ta levitas oma õpetust igal pool, kus leidus kuulajaid: turul, tänaval, templite esistel või gümnaasiumis. Ta kõneviis oli lihtne, ta püüdis küsimuste ja vastuste varal kuulajat tõetundmisele viia.

Kord tahtnud ta julgustada üht noort kõnemeest, kes rahva ees kõneldes alati kartma löönud. „Kas sa kardad puusepa ees kõnelda?" küsinud Sokrates. „Ei karda," vastanud noormees. „Aga katelsepa ees lööd kartma?" pärinud Sokrates jälle. „Ei lööl" — „Kaupmehe ees pistaksid küll plehku?" — „Mitte sugugi!" — „Noh," lõpetas Sokrates, „kui sa neid üksikult ei karda, miks kardad siis, kui nad kõik koos on? Rahvakoosolek ei koosne ju muust kui üksikuist ametimehist."

Sokratese vastased ja vaenlased tõstsid ta peale kohtus kaebuse, et ta eitab Kreeka jumalaid ja seega rikub noorsugu. Seitsmekümne-aastane filosoof viidi kohtusse. Oma kaitsekõnes ei püüdnud ta end õigustada ega paluda armu, vaid tõi väärikalt ette oma teened, mis ta isamaale osutanud. Ta mõisteti surma.

Kohtuotsuse täidesaatmine viibis terve kuu. Selle aja sees külastasid Sokratest ta õpilased, kellele ta kõneles hinge surematusest. Kui talle lõpuks ulatati mürgikarikas, tühjendas ta selle rahulikult.

1. Miks austasid Ateena kodanikud Periklest?
2. Millised ehitised kaunistasid Ateena linna?
3. Tähtsaim kunstnik Periklese ajal oli .....
*4. Mis on Sokratese elus ja õpetuses meeldivat?
*5. Pildi põhjal selgita, mille poolest erines kreeka teater praegusest.

Ex bibl. univ. Tart.

Aleksander Suur. Makedoonia riik. Makedoonia riik asetses Põhja-Balkanil. Tema elanikud, makedoonlased, ei erinenud palju kreeklasist keelelt ja kultuurilt. Riigikord oli neil küll teine: kreeka riigid olid väikesed linnriigid, vabariikliku korraldusega, Makedoonias aga valitses ainuvalitsuslik kord.

Tugevaks ning võimsaks sai Makedoonia kuningas Philippose aegu, kes ühendas kõik Makedoonia maakonnad ja sundis Kreekat tunnustama oma ülevõimu. Ta jättis Kreeka riikidele küll omavalitsuse, kuid nõudis neilt sõdureid, sõjalaevu ja -moona. Asutati Kreeka-Makedoonia liit, mille sõjajõudude piiramata võimuga ülemjuhatajaks sai Makedoonia kuningas. Nüüd hakkas Philippos ettevalmistusi tegema Pärsia sõjakäiguks, kuid keset neid ettevalmistusi surmati ta ühe oma ohvitseri poolt a. 336. Isa kavatsetud sõjakäigu teostas poeg Aleksander, keda ajaloos kutsutakse Suureks.

Aleksandri noorpõlv. Aleksander sündis 356. a. suvel. Muistne jutt kõneleb, et sel ööl, mil Aleksander sündis, põles ära Efesoses kuulus Artemise tempel, mis oli üks seitsmest vana-maailma imedest. Siis olevat Efesose ennustajad joosnud mööda linna ringi ja kuulutanud, et samal ööl sünnib kole roosk ja nuhtlus Aasiale.

Varajases lapsepõlves oli Aleksandri kasvatajaks peamiselt ema, kes temas äratas auahneid unistusi ja iha sangaritegude järele. Räägitakse, et kord, kui jälle saabunud teade isa võitudest, jäänud noor Aleksander nukraks ja öelnud: „Isa võidab ära kõik riigid, mulle ei jää enam midagi võita, kui suureks saan."

Kui Aleksander sai 13-aastaseks, võeti talle õpetajaks kreeka õpetlane Aristoteles, kes õpetas talle kõiki tolleaegseid teadusi ja kirjandust. Eriti oli Aleksander

vaimustatud Homerose lugulaulust „Ilias'est". Seda hoidis ta öösiti padja all, et oleks alati käepärast, ja kandis hiljem kaasas oma sõjakäikudel.

Varakult õppis ta käsitsema relva ja ratsutama. Kord toodi kuninga juurde metsik hobune Bukefalos, kelle selga keegi ei julgenud istuda. Aleksander palus, et temal lubataks seda teha. Noor Aleksander haaras hobuse suitsed, pööras ta pea vastu päikest, sest ta oli märganud, et hobune kardab oma varju. Veidi aega jooksis ta hobuse kõrval, kargas siis selga ja sõitis minema. Mõne aja pärast tuli ta tagasi taltsutatud hobusega. Nüüd ütles isa: „Mu poeg, otsi endale kohane riik — Makedoonia on sulle väike."

Aleksandri sõjakäigud. 20-aastase noormehena sai Aleksander kuningaks. Kohe hakkas ta valmistuma isa kavatsetud sõjakäiguks Pärsia vastu. A. 334 viib ta oma väed Väike-Aasiasse. Ta sõjaväes on 30 000 hästiõpetatud jalameest ja 5 000 ratsanikku. Esimene lahing on Granikose jõe ääres. Aleksandri väepealik soovitab Aleksandril väge mitte üle jõe viia, kuid noor kuningas on kartmatu; vaenlase ratsaväge nähes viib ta oma väed üle jõe ja käsib alata rünnakut. Hiilgavas sõjarüüs sööstab ta ise vaenlaste keskele ja otsib pärsia väejuhti. Ta piik murdub, relvakandjalt saab ta uue, mis murdub samuti. Nüüd võtab ta uue piigi ratsanikult ja tormab uuesti võitlusse. Sellega tabab ta Pärsia kuninga väimeest, kes raius ära ta kiivrilt tüki. Nüüd tahab aga üks pärslane selja tagant Aleksandrile anda surmavat hoopi, kuid lähem sõber Kleitos jõuab appi ja päästab Aleksandri elu. Pärast lühikest, kuid meeleheitlikku lahingut on pärslased löödud ja hakkavad põgenema.

Aleksander jätkab sõjakäiku. 333. a. kevadel jõuab ta Früügia pealinna Gordioni. Seal on vanaaegne vanker,

mille külge on kinnitatud ikkepuu niinest punutud sõlmega nii osavasti, et keegi ei mõista seda lahti teha. Selle sõlme kohta käib aga jutt, et kes ta lahti harutab, saab kogu Aasia valitsejaks. Aleksander otsustab sõlme lahti harutada. Kuid asjatud on kõik ta püüdmised. Kuninga saatkond vaatab kohmetusega pealt ta pingutusi. Viimaks



Aleksandri lahing.

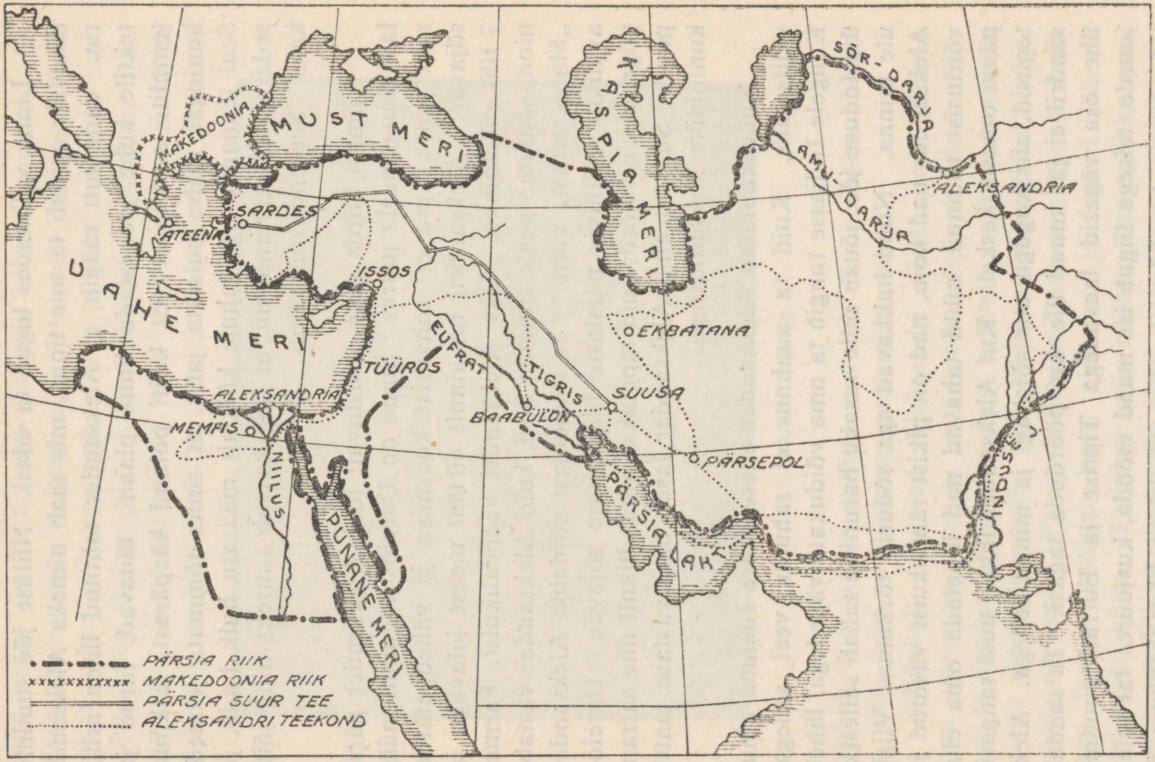
tõmbab Aleksander mõõga ja raiub sõlme katki. Nüüd on sõlm lahti — ennustus peab täituma.

Võidukalt tungivad Aleksandri väed edasi. Issose linna juures purustab ta teist korda pärslaste väed. Siin saab ta ägedas lahingus puusast haavata, kuid see ei suuda meeste meeleolu murda, seda südikamalt tungivad makedoonlased peale. Pärsia kuningas Dareios põgeneb, kuid kogu laager, kuninga ema, abikaasa ja lapsed jäävad Aleksandri kätte. Ta käsib neile näidata kuninglikku austust ja teenida pärsia kombe järgi.

Linnu vallutades liigub ta edasi. Niiluse jõe suudme lähedale asutab ta uue linna, mis saab nimeks Aleksandria. Vana jutt räägib, et Aleksander tahtnud linna arhitektile kohe joonestada linna plaani, tänavad, turud ja templite asukohad. Et kriiti polnud käepärast, lasknud kuningas maha puistata jahu, et sinna tõmmata jooned. Seal lennanud aga jahule kõikjalt määratu hulk linde, ja seda märki seletatud nii, et linn kasvab suureks ning jõukaks. See ennustus täitus.

Viimast korda ning otsustavalt lööb Aleksander pärslasi Gaugameela juures. Sinna on Dareios kogunud määratu suure, kuid eri rahvusist koosneva ja väheõpetatud sõjaväe. Aleksandril on ainult 40 000 meest jalaväge ja 7 100 ratsanikku. Üks Aleksandri väepealikuist, Parmenion, soovitab peale tungida öösi, kuid Aleksander vastab: „Ma ei varasta võite." Ja tõepoolest võidabki Aleksander avalikus võitluses pärslaste hiigelsuure sõjaväe. Dareios põgeneb veel kord, kuid tapetakse äraandlikult ühe satrapi poolt. Suuremeelne Aleksander laseb oma vastase matta kuninglike auavaldustega.

Nüüd kuulutab Aleksander enese suure Idamaa ainuvalitsejaks. Kuid ta auahnus ei rahuldu veel sellega. Kaugele Indiasse tungib ta oma võidukate vägedega, läheb üle Induse jõe, jõuab selle vasaku haruni ja tahab sellestki üle minna. Nüüd hakkavad aga sõdurid tõrkuma. Viigu Aleksander nad koju, nad on pikist rännakuist väsinud ja võitlusist tüdinud, nüüd tahavad nad lõpetada oma elupäevi omaste keskel. Kui Aleksander ihkab uusi sangaritegusid, siis kogugu uus sõjavägi ja mingu sellega. Aleksandril ei jää muud üle kui pöörduda tagasi. Ta saadab ühe osa vägesid laevadega Tigrise ja Eufrati suudme juurde, teisega liigub ise maad mööda, kusjuures tal tuleb läbi minna liivakõrvest. See oli kõige hädaohtlikum ja



Idamaad Aleksander Suure aegu.

vaevalisem käik. Janu ja kuumus piinasid sõjaväge. Seal toovad kord sõjamehed Aleksandrile kiivriga vett, mida neil korda oli läinud hankida, kuid Aleksander valab kõikide juuresolekul vee liivale ja ütleb: „Ma ei taha juua, kui samal ajal mu sõdurid kannatavad janu."

Aleksandri surm. Juba siis, kui Aleksander vallutas Pärsia riigi, kuulutas enese Idamaa ainuvalitsejaks ja määras uueks pealinnaks Babüloni, hakkasid ta eluviisid muutuma. Ta hakkas end ümbritsema idamaiste valitsejate toredusega, nõudis õukondlasilt teretamise juures maani kummardust ja üldse jumalikku austust. See ei meeldinud vabadele kreeklasile ja makedoonlasile ning tekitas vaenu. Samuti ei meeldinud neile ka see, et Aleksander ei teinud vahet võitjate ja võidetute vahel — määras pärslasi kõrgeile kohtadele, moodustas neist sõjavägesid. Tekkisid rahulolematused ja salasepitsused kuninga vastu. Ühel õuepeol, kui ühed jälle lipitsevalt kiitsid Aleksandri tegusid, ei suutnud vana väepealik Kleitos enam kannatada ja ütles: „See käsi päästis Granikose juures su elu... Sa võid kõnelda, mis sulle meeldib, kuid pead edaspidi kutsuma oma lauda mitte vabu mehi, vaid barbareid ja orje, kes suudleksid su riide äärt ja kummardaksid su pärsia vööd." Aleksander vihastus, haaras piigi ja tappis oma sõbra, ehkki pärast seda kibedasti kahetses.

Ikka uusi ja uusi sõjakäike kavatses Aleksander, kogu maailma valitsejaks tahtis ta saada. Kuid seda ei olnud talle määratud. Ühel suplusel külmetus ta, haigustus ootamata raskesti ja suri 323. aastal, olles ainult 32 a. vana.

* *
*

Aleksandril ei olnud seaduslikku järglast. Tema loodud riik lagunes varsti, Aleksandri suurim kavatsus — ühendada kõik rahvad — ei teostunud. Ometi oli Alek-

sandri sõjakäikudel suur tähtsus: kreeka haridus hakkas levima idamais, kaubanduslik läbikäimine kreeka emamaa ja idamaade vahel laienes.

1. Makedoonia riik sai tugevaks kuningas ..... aegu.
2. Aleksander Suur sündis a. ....., suri a. .....
3. Loetle tähtsamaid lahinguid pärslastega.
4. Loetle Aleksandri kavatsusi.
5. Loetle Aleksandri sõjakäikude tagajärgi.

*6. Loetle üksikjuhtumeid, mis sulle Aleksandri elust kõige rohkem meeldivad.

Kordamiseks.

1. Kreeklaste tähtsamad riigid olid .....
2. Jumalaist olid tähtsamad .....
3. Sangareist olid tähtsamad .....
4. Milline riigivorm oli Spartas; Ateenas?
5. Täieõiguslikud kodanikud Spartas olid (vanus?) .....; Ateenas .....
6. Uuendused talupoegade huves Ateenas viis läbi .....
7. Väikesteks riikideks killunenud kreeklaste ühistunnet äratasid .....
8. Ateenlaste elatusviisid olid: .....
9. Ateenas olid järgmised koolid: .....
10. Algkoolis õpetati .....
11. Loetle tähtsamaid väejuhte Kreeka-Pärsia sõdades.
12. Nimeta tähtsamad lahingud Kreeka-Pärsia sõdades ja märgi aastaarv juurde.
13. Ateena riik oli kõige tugevam ning jõukam (millal?) .....
14. Kunstnikest ja kirjanikest olid tähtsamad .....
15. Aleksander Suur valitses a. ..... kuni a. .....
16. Loetle Aleksander Suure tähtsamad lahingud.

Jutustusi Rooma ajaloost.

Muinasjutt Rooma linna asutamisest. Enam kui kaks tuhat kuussada aastat tagasi, praeguses Itaalias, oli Latiumi riik, mille elanikud nimetasid endid latiinlasteks. Selle riigi pealinnas Alba-Longas valitsesid kaks venda — kuningad Numitor ja Amulius, Trooja sangari Aenease järeltulijad. Amulius oli väga tige inimene ja tahtis valitseda üksinda. Ta kõrvaldas oma venna valitsemiselt, laskis tappa vennapoja, kuna vennatütre Rea Silvia saatis vestaneitsiks, kes ei tohtinud kunagi abielluda. Kuid sõjajumal Mars abiellus Rea Silviaga. Sellest abielust sündis kaks poega — Romulus ja Remus. Kui Amulius sai sellest teada, käskis ta heita poisid Tiberi jõkke, sest ta kartis, et need võivad tulevikus tema käest võimu ära võtta. Lapsed asetati moldi ja lasti jõkke — lootuses, et nad hukkuvad. Kuid seda ei juhtunud. Mold jäi ühe kingu kohal peatuma. Näljased lapsed tõstsid kisa. Seda kuulis lähedal viibiv emahunt, kes hakkas toitma väetikesi oma piimaga. Varsti leidis nad Numitori karjane, kes kasvatas poisid suureks.

Kui poisid olid kasvanud terveiks ning tugevaiks, jutustas neile karjane, kes nad olid ja kui õelasti oli Amulius neid kohelnud. Nüüd otsustasid noormehed Amuliusele kätte maksta. Nad tormasid lossi ja kihutasid ta minema. Troonile aga sai Numitor. Ise nad ei tahtnud jääda Alba-Longasse, vaid otsustasid asutada endile ise linna ja nimelt künkale, kus neid oli leidnud karjane.

Linna ehitamise juures läksid vennad tülli. Romulus tappis venna ja nimetas linna oma nime järgi Roomaks.

Ümberkaudseist maist voolas linna palju elanikke. Uued elanikud hakkasid ehitama savimaju õlg- ja kõrkjas-katustega. Aja jooksul laienes linn ja võttis enda alla ka teised künkad.

Romulus asutas linna kaitseks sõjaväe, kutsus endale nõuandjaiks tarku mehi ja nimetas selle kogu senatiks. Nii valitses ta palju aastaid.

Nii räägib muinasjutt Rooma linna asutamisest.

Algul oli Rooma muidugi üsna väike linnake, õlg- või kõrkjas-katustega savimajadega. Rahvas haris linnaümbruse põlde, kasvatas karja ja hakkas hiljem ka kauplema. Aegamööda kasvas linn üha suuremaks, jõukamaks ja võimsamaks. Ümberkaudsed maad ja rahvad heideti alla ja järjekindlalt nihutati riigi piire linnast kaugemale.

Roomlaste usund. Usk oli roomlaste elus esmajärgulise tähtsusega, kogu elu ja tegevus oli seotud usukommete täitmisega. Sündimine, suremine, söömine-joomine, igasuguse töö algus, koosolekud, valimised — ühe sõnaga kõik eluavaldused algasid ohverdamisega. Roomlane ei saanud astuda sammugi, ilma et tal poleks olnud kokkupuutumisi jumalatega. Maja oli talle see, mis meile kirik. Jumalad olid kõikjal: kodus, tänaval, põllul, metsas.

Kõrgel pea kohal sinab taevavõlv, seal on jumal, ja roomlane kummardas Jupiteri — taevajumalat. Seal ülal on ka jumalanna Juno, kes annab valgust ja vihma. Iludusjumalannaks on Venus, merejumalaks — Neptunus, sõjajumalaks — Mars.

Kodus oli roomlane perejumalate kaitse all. Need kaitsesid kõike — maja, vara, isandat ja orje. Koldes põles tuli, siin keedeti toitu, siit saadi ka soojust; see oli püha koht majas, siin asusid kodukolde-jumalad — penaadid, kes pidasid ühendust riigikolde-jumalanna Vestaga. Üm-

marguses Vesta templis põles alaline tuli; vestaneitsid olid kohustatud seda tuld hoidma. Häda Roomale, kui tuli pidi kustuma. Detsembris korraldati suured pidustused Saturnuse auks. Siis kihas linn rahvast, sest paljud tulid maalt, kuna Saturnus oli põllunduse kaitsejumal; siin ohverdati, söödi-joodi.

Palved ja ohverdamiskombed olid väga keerulised. Tahtis roomlane mõne ettevõtte puhul palvetada, siis pöördus ta preestri poole. See ütles, millised palved ja millisele jumalale tuleb lugeda. Aga kes jõudis kõiki palveid meeles pidada! Palved luges preester — ja palvetaja, katnud pea toogaga, kordas sõna-sõnalt. Mängija puhus flööti, et summutada häirivaid hääli väljast, muidu ei oleks olnud palvel mõju. Häirimiste kõrvaldamiseks pidid ka templid olema kinnised.

Kui preestrid arvasid, et jumalate lepitamiseks või nende meelitamiseks on vaja ohverdada, siis oli nende mure, et kõik toimuks täpselt. Üks valesti öeldud sõna — ja kõik oleks tulnud alustada otsast peale. Kõigepealt oli vaja valida ohver. Iga jumal nõudis isesugust ohvrit; loeti surmapatuks, kui Jupiterile viidi ohvriks härja asemel mõni muu loom; kunsti ja teaduse kaitsja Minerva võttis vastu meelsamini vasika, kuid leppis ka lehmaga, aga ei sallinud kitsi.

Iga ohverloom vaadati läbi hoolega, kas tal ei ole puudusi, mis jumalale ei meeldi. Vasikas, kelle saba ei ulatunud põlvini, oinas, terava või musta sabaga või katkise kõrvaga, heideti kõrvale kui kõlbmatu. Ka looma käitumine oli tähtis: kui teda altari juurde tuli viia vägisi või kui ta rabeles käest lahti, siis oli selge, et ta jumalale ei meeldi.

Kes tõi ohvri, too astus kaetud peaga altari juurde ja niisutas selle veiniga. Flöödihelide saatel tapeti loomad, niisutades neid enne veiniga ja raputades neile pähe soo-

laga segatud püha jahu. Nüüd oli vaja uurida looma sisikonda, kas siingi ei leidu midagi ebameeldivat. Siis võeti osa sisikonda — kops, maks, sooled, süda —, keedeti ära ja asetati altarile ning süüdati põlema. See oli toit jumalale, kes ka ise viibis siinsamas ohverdamise juures. Need osad loomast, mis jäid üle, jaotati ära juuresolijate ja preestrite vahel või müüdi ära templi kasuks.

Kui üldisil ohverdamisil etendasid peaosa preestrid, siis kodune ohverdamine oli pereisa õiguseks, kes alati esimesed palad söögilaualt viis perejumala altarile.

1. Nimeta mõned roomlaste tähtsamad jumalad.
2. Millega püüti jumalaid meelitada ja lepitada?
3. Kirjelda lühidalt ohverdamist.
*4. Jumalateenistust pidasid harilikult .....
*5. Kus toimetati ohverdamist?

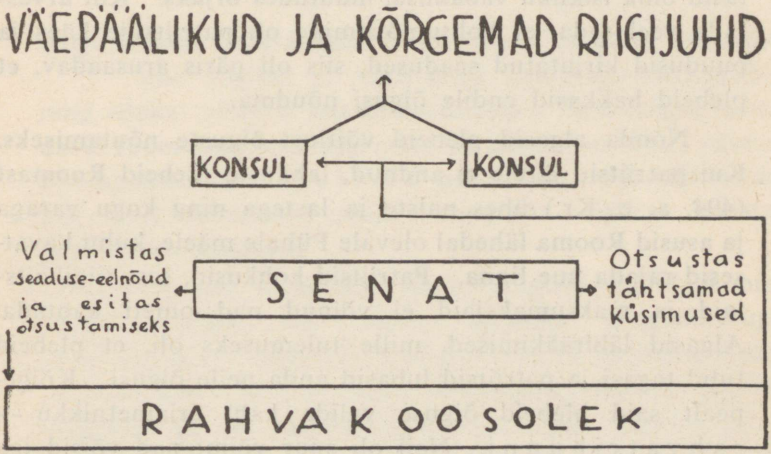
Rooma riigi valitsemisest. Vabariiklik kord. Kuni 510. a. e. Kr. valitsesid Roomas kuningad. Viimase kuninga ajanud rahvas minema, sest ta olnud vägivaldne. Siitpeale algab vabariiklik aeg ja ühtlasi ka ajalooline aeg, sest nüüd hakati ajaloolisi sündmusi üles kirjutama.

S e n a t. Kandev osa riigivõimust oli Roomas vabariikliku korra ajal senati, konsulite ja rahvakoosoleku käes.

Õige määravat osa riigivalitsemises etendas senat — vanade nõukogu, mis koosnes 300 eluaegsest liikmest, kelleks olid elukogenud endised kõrgemad riigiametnikud. Kõigis tähtsamais küsimusis oli senatil öelda kaaluv ja tihti otsustav sõna. Tähtsaks ülesandeks senatil oli ka seaduseelnõude valmistamine ja esitamine otsustamiseks r a h v a k o o s o l e k u l e. Viimane otsustas, kas seaduseelnõu vastu võtta seadusena või tagasi lükata. Ka valis rahvakoosolek riigiametnikke, otsustas, kas alata sõda või teha rahu, kinnitas senati otsused jne.

K o n s u l i d. Rahvakoosoleku poolt valiti üheks aastaks kaks konsulit, kes olid riigijuhtideks, väepealikuteks ja kohtunikeks. Kui algul konsulid omasid suure võimukülluse, isegi õiguse otsustada inimeste elu ja surma üle, siis hiljem nende võimu piirati ja osa võimu läks teiste ametnikkude ja asutiste kätte. Et konsulitel oli täita tähtsad ülesanded ja nad pidid olema kõige enam teadlikud riiklikkudest vajadustest, siis oli neil ka õigus senatit ja rahvakoosolekut kokku kutsuda ja neid juhatada. Oma ametit edasi pärandada konsulid ei saanud, kuid neil oli õigus avaldada soovi ja määrata, keda nad soovisid näha endi järglastena. Viimased omandasid võimu ainult rahvakoosoleku kinnitamisel.

Kokkuvõttes saame Rooma vabariiklikust korrast järgneva skeemi:



Kui välisvaenlase näol riiki oli ähvardamas tõsine hädaoht või sisemaal tekkisid suured rahutused, siis anti kogu võim riigis ühe isiku — d i k t a a t o r i — kätte, kes määrati ametisse harilikult kuueks kuuks.

Patriitside ja plebeide võitlus. Rahvatribuunid. Ehkki Rooma oli vabariik, ei olnud kõik elanikud algul üheõiguslikud. Senati liikmeiks, konsuleiks, kohtunikeks, preestreiks ja üldse kõrgemaiks riigiametnikeks valiti ainult patriitse — esimeste Rooma kodanikkude järeltulijaid. Suurem enamik rahvast, plebeid, kes harisid maal põldu või olid linnas käsitöölisiks, olid küll isiklikult vabad, kuid riigi valitsemisest ning juhtimisest osa võtma nad ei pääsenud.

Rooma riik hakkas aga oma piire järjest laiendama. Ümberkaudsed maad ja rahvad heideti alla. Sõtta minema ja makse maksma pidid niihästi patriitsid kui ka plebeid. Võidetud maad läksid patriitside kasutada, plebeid said sõdade kaudu enamasti kahju, sest nende maad ei saanud korralikult harida. Nii sattusid paljud võlgadesse ja kaotasid oma isikliku vabaduse, muutudes orjaks. Kui arvestada veel seda, et kohtumõistmine oli patriitside käes ja puudusid kirjutatud seadused, siis oli päris arusaadav, et plebeid hakkasid endile õigusi nõudma.

Nõnda algasid plebeid võitlust õiguste nõutamiseks. Kui patriitsid järele ei andnud, lahkusid plebeid Roomast (494. a. e. Kr.) ühes naiste ja lastega ning kogu varaga ja asusid Rooma lähedal olevale Pühale mäele, kuhu kavatsesid rajada uue linna. Patriitsid kohkusid, sest riigikaitsjaid ja maksumaksjaid ei võinud nad ometi kaotada. Algasid läbirääkimised, mille tulemuseks oli, et plebeid tulid tagasi ja patriitsid lubasid anda neile õigusi. Kõigepealt said plebeid õiguse valida kaht eriametnikku — rahvatribuuni. Neil oli suur võim: nad võisid iga seaduse kohta ütelda „veto“ („ma keelan“), kui seadus oli plebeidele kahjulik; samuti võisid nad igal ajal kokku kutsuda rahvakoosoleku. Rahvatribuuni korter pidi olema avatud öösi kui päeval, et ta oleks alati hädalisile kättesaadav. Kes aga julges rahvatribuuni elu kallale kippuda,

see langes jumalate viha alla — ja Rooma seadused ei kaitsenud teda enam.

Hiljem tegid patriitsid järjest teisigi järeleandmisi. Plebeide nõudel kirjutati ka seadused üles ja märgiti 12 tahvlile, mis riputati üles kohta, kus kõik seda võisid lugeda.

Pika (umbes 200 aastat kestnud) võitluse järel said plebeid patriitsidega täiesti üheõiguslikeks. Neid võidi valida kõigisse riigiameteisse. Kuid nüüd oli seisukord juba muutunud: Rooma riik oli alatiste sõdade ja vallutuste tagajärjel muutunud suurriigiks. Niihästi patriitside kui ka plebeide hulgast olid paljud endale kogunud määratu suured varandused (majad, mõisad ühes orjadega). Riigiametite pidamise eest palka ei makstud, seepärast võisid ainult rikkad endid lasta valida ameteisse. Riigiametis olles oli aga palju võimalusi endale koguda uusi varandusi.

Kogu Itaalia vallutamine. Patriitside ja plebeide omavaheline võitlus ei takistanud roomlaste üksmeelset ning edukat võitlust naaberrahvastega. Järk-järgult laiendasid roomlased oma riigi piire nii põhja kui lõuna suunas. Põhjapoolse rahva, g a l l i d e pealetungi (386) kaudu said aga kord roomlased palju kannatada. Sellest jutustab muinaslugu järgmist:

Hävitanud roomlaste väed, tungisid gallid Rooma linna. Roomas aga valitses paanika. Hiiglakasvuga, suurte juustega metsikud barbarid täitsid roomlasi hirmu ja õudusega. Suurem hulk kodanikke põgenes linnast, väiksem osa — relvakandjad ja enamik senaatoreid — kindlustasid endid Kapitooliumi kantsis. Rooma jäi päris tühjaks. Sinna jäid ainult mõned suursugused vanakesed, kes arvasid enda ohverdamisega linna päästa võivat. Pidulikult riietatult istusid nad majade ees elevandiluust leentoolidel. Linna tunginud gallid arvasid, et need ei ole

inimesed, vaid kujud. Üks barbar haaras ühte vanakest habemest, et selgusele jõuda, mis asjad need on. Vanake vihastus niisuguse häbematuse üle ja lõi galli oma elevandiluust kepiga. Nüüd surmati kõik vanakesed ja asuti linna rüüstama.

Mõne päeva pärast taheti ka Kapitooliumi vallutada, kuid ilmaaegu olid kõik katsed ronida üles mööda järske kiviseinu. Viimaks otsustati Kapitoolium ümber piirata ja sundida seesolijaid nälja tõttu alistuma.

Ühel ööl leidsid gallid koha, kust võis ronida üles Kapitooliumi. Müüri äärde asusid mõned sõdurid, hoidsid oma pea kohal kilbid, kilpide peale asusid teised, kes omakorda ladusid kilbid oma pea peale, mille peale asusid uued sõdurid, jne. Nii tekkis elav redel kuni müüri ülemise ääreni. Roomlaste vahid parajasti magasid ega aimanudki lähenevat hädaohtu. Kui vaenlasel oleks õnnestunud üles ronida, siis oleksid väravad avatud ja gallide vägi oleks sisse tunginud. Kuid nende ettevõte ei õnnestunud. Kapitooliumi müüril asus ohverhanede puur. Märganud öisi külalisi, haned tõstsid kisa, mispeale vahid ärkasid. Nad ruttasid kohale ja leidsid mehe, kes parajasti tahtis üle müüri hüpata. See tõugati kohe tagasi alla, samuti ka teised, — ja vaenlase katse aeti nurja. Haned olid päästnud Rooma.

Möödus kuu. Roomlasil lõppes toidumoon, paljud surid nälga. Aga ka gallidel all ei olnud parem. Hävitavad haigused hakkasid levima sõjameeste ridades. Viimaks otsustas pealik teha rahuettepaneku, kuid nõudis roomlasilt teatud hulga kulda. Kui rooma saadikud jõudsid kullaga gallide juurde, et kulda üle anda, ei usaldanud pealik roomlasi ja asetas kulla kaaludele.

„Vaadake, siin puudub palju sellest, mis nõudsin."

Saadikud seletasid, et kullahulk on õige, kuid gallide kaalud näitavad valesti.

Nüüd vihastus pealik, viskas oma mõõga kaaludele ja hüüdis: „Häda võidetuile!“ Ja roomlased pidid mõõga võrra kulda juurde tooma.

Rikkaliku saagiga pöördusid gallid tagasi oma kodumaale.

Ehkki Rooma sai gallide sõjaretke tagajärjel raskesti kannatada, toibus ta siiski ruttu. Varsti alustati jälle naabermaade vallutamisega. Vahelduva õnnega peetud sõjad lõppesid siiski roomlaste täieliku võiduga, kuni viimaks kogu Apenniini poolsaar läks roomlaste võimusesse. Oma võimu kindlustamiseks ehitasid roomlased võidetud maadele kindlusi ja rajasid Roomaga ühenduse pidamiseks maanteid.

1. Rooma vabariigi algust loetakse a. .....
2. Tähtsamad seisused olid: .....
3. Miks plebeid ei olnud oma eluga rahul?
4. Milline võim oli rahvatribuunil?
*5. Kirjelda riigikorda skeemi järgi.
6. Loetle tähtsamad sündmused gallide retkest.

Puunia sõjad. K a r t a a g o. Põhja-Aafrika rannal asetses foiniiklaste asutatud linn Kartaago. See oli tõusnud põllunduse, käsitöö, peamiselt aga kaubanduse tõttu nii vägevaks ning jõukaks, et teda peeti esimeseks merevõimuks maailmas. Tema valduses oli palju linnu ja maid. Viljarikka Sitsiilia saare pärast, kus kartaagolasil olid laialdased maa-alad, tuli tüli roomlastega, kes ei sallinud, et vägev naaber nende läheduses omandab maid ja võimu. Algasid Kartaago ja Rooma vahel sõjad ülevõimu pärast, mis kestsid rahuaegadega vaheldudes üle 100 aasta (264—146). Neid sõdu kutsutakse ajaloos Puunia sõdadeks, sest roomlased nimetasid kartaagolasi puunlasiks. Kõige tähtsamaks kujunes teine Puunia sõda (218—201), mida peeti Kartaago poolt Hannibali juhatusel.

Hannibal. Hannibal sündis Kartaagos a. 247 Hamilkar Barkas'e (Välk) pojana. Hamilkar oli Kartaago vägede ülemjuhataja esimeses Puunia sõjas. Vana jutt räägib, et Hannibal juba üheksa-aastasena tahtis minna isaga kaasa Hispaania sõjakäigule. Isa viis ta siis altari juurde, kus ta ohverdas oma jumalaile, ja laskis poega vanduda, et ta kogu oma elu pühendaks roomlaste vastu võitlemiseks kuni viimse hingetõmbuseni. Hannibal andis selle vande ja pääses isaga kaasa.

Hispaania vanad sõdurid märkasid Hannibalis ja ta pilgus sama elavust mis ta isaski, sama energiat, näoilmet ja -jooni. Üheksa aastat õppis ja teenis Hannibal Hispaanias isa juhatusel. Ükski vaev ei suutnud väsitada ta keha ega vaimu. Ta mõistis täpselt ja vastu rääkimata täita ülemuse korraldusi, targalt anda ise käske ja nõuda tõrkumata sõnakuulmist. Lõbutsemine ja hõlbuelu oli talle võõras — alati oli ta töös ning harjutamas. Ta tarvitas vähe lihtsat toitu, magas sõdurimantlisse mässituna valvurite ja sõdurite hulgas. Esimesena läks ta võitlusse, viimsena lahkus sealt.

Kui Hamilkar lahingus langes, sai ülemjuhatajaks Hannibali õemees Hasdrubal, kelle juhatusel Hannibal nüüd teenis edasi. Kui ka Hasdrubal kaheksa aasta pärast lahingus langes, viidi Hannibal sõdurite poolt pidulikult ülemjuhataja telki ja kuulutati üksmeelselt vägede ülemjuhatajaks.

Kolme aastaga vallutas Hannibal kogu Hispaania ja alustas siis kohe sõjakäiku Rooma vastu.

Hannibal läheb üle Alpide. Kuigi Kartaago oli vägev mereriik, oli Rooma siiski esimese Puunia sõja aegu ehitatud laevadega saanud ülevõimu merel enda kätte. Seepärast otsustas Hannibal viia oma väed üle Alpide maad kaudu Itaaliasse.

Ta läheb üle Pürenee mägede, läbi Gallia, kus igal sammul tuleb võidelda vaenlike rahvastega, ja jõuab Alpide jalamile. Kui sõjaväed kardavad ja kõhklevad, siis julgustab Hannibal neid tuliste sõnadega: „Ärge kartke, Alpid ei ole midagi muud kui kõrged mäed. Ühegi maa osad ei puuduta taevast ega ole inimesele ülepääsmatud. Ka Alpides on elu, seal elab inimesi, keda Alpid toidavad. Ja kas võib ükski asi olla raske neile sõdureile, kes tahavad vallutama minna Roomat, maailma pealinna?!"

Julgelt jätkavad sõdurid teekonda, nad teavad, et neid juhib kindel ning mehine mees. Kuid hädaohtlik ning raske on Alpide teekond. Metsikud mägielanikud tungivad ümberringi olevailt kaljudelt nende kallale, tuleb tõrjuda neid tagasi ja vaevaga ronida üles ühes varustise ja koormatega. Metsadest ja mägedelt mitmekordselt vastukajavaist hüüdeist hirmuvad hobused, hakkavad sageli rabelema ja hüppavad kuristikku ühes koormate ja inimestega. Kõige raskem on juhtida sõjaelevante, neist hukkubki mägedes suurem hulk.

Lõppeks ometi jõutakse Alpide harjale. Siin annab Hannibal sõjaväele kahepäevase puhkuse — lumesajus. Näitab neile ilusat Itaaliat ja vaimustab edasi minema. Kui hakatakse laskuma alla, märgatakse, et Alpid on Itaalia poolt palju järsemad, nii et allaminek näib peaaegu võimatuna. Kuid Hannibalile ja tema sõdureile ei ole midagi võimatu: kaljud puhastatakse lumest, kantakse kokku hiigla-puuriidad ja süüdatakse põlema. Kuumutatud kaljud lõhutakse ning purustatakse, — nii saadakse tee, et veoloomad ja järelejäänud sõjaelevandid võidakse alla viia.

Viimaks jõutakse Põhja-Itaalia viljarikkale tasandikule, kus antakse sõdureile taas puhkus ja lastakse näljased veoloomad rohumaile sööma.

Viieteistkümne päevaga oli Hannibal a. 218 tulnud üle Alpide, kogu teekond Hispaaniast alates oli kestnud viis

kuud. Itaalia-teekonnale asudes oli Hannibalil olnud 50 000 meest jalaväge ja 9 000 ratsanikku.

Hannibal Itaalias. Esimene suurem lahing roomlastega tuli Ticinuse jõe juures. Siia olid roomlased kogunud suure sõjaväe, keda juhatas Publius Cor-



Näitab ilusat Itaaliat.

nelius Scipio. Enne lahingut pidas konsul sõjameestele kõne, milles ütles: „Teie sõdite praegu mitte Sitsiilia ja Sardiinia, vaid Itaalia pärast. Igaüks mõelgu, et ta oma relvaga kaitseb mitte ainult ennast, vaid ka oma naist ja väikesi lapsi. Teie peale vaatab nüüd Rooma senat ja kogu rahvas. Missugused on me võimed ja jõud, seesuguseks kujuneb Rooma saatus."

Hannibal aga julgustas oma mehi: „Hüvakult ja vasakult sulevad teie teed kaks merd, ja teil pole ühtegi laeva

põgenemiseks. Taga on Alpid, millest alles hiljuti tulite suure pingutusega üle, ees aga — vaenlane. Siin, sõdurid, tuleb kas võita — või surra!"

Siis algas Ticinuse lahing, kus roomlased kaotasid täielikult. Nende konsul sai haavata ja vaevalt suutis ta poeg teda päästa.

Varsti oli kogu Põhja-Itaalia Hannibali võimu all. Roomlased katsusid nüüd väikesis kokkupõrkeis Hannibali vägesid nõrgestada ja taganesid suuremate lahingute eest.

Lõppeks kogusid nad suure sõjaväe, mis koosnes 80 000 jala- ja 6 000 ratsamehest. Hannibalil oli nüüd 50 000 mehe suurune sõjavägi. Algas lahing Cannae väljal, kus rooma sõjavägi hävitati täielikult: 70 000 roomlast ühes konsuliga langesid võitluses. Nüüd oli ka Lõuna-Itaalia Hannibali võimu all, kuid Rooma meelt see ei murdnud. Hakati koostama uut sõjaväge, kuhu võeti rauku ja poisikesi. 6 000 orja osteti riigi kulul vabaks ja pandi sõjaväkke. Kui konsul Varro, kes ühes vähestega Cannae lahingust eluga pääses, läks Rooma, võeti ta vastu suurte auavaldustega, sest t a p o l n u d i s a m a a p ä ä s t m i s e s k a h e l n u d.

P ö ö r e s õ j a s. H a n n i b a l i s u r m. Ometi ei läinud Hannibalil korda roomlasi lõplikult võita. Pärast Cannae lahingut oli küll tee Rooma vaba, kuid Hannibal ei usaldanud linna vastu minna. Roomlased aga nägid, et nad Hannibali vastu ei saa, ja hakkasid võitlema teisel viisil: nad viisid oma väed Kartaago vastu ja selle valduses olevaile maile, — et sel teel kartaagolasi nõrgestada. See läkski neil korda. Kartaago ei suutnud Hannibalile abivägesid saata. Hannibal pidi koguni Itaaliast lahkuma, et kodulinnale appi minna. Zama lahingus kaotas Hannibal esimest korda. Nüüd tehti rahu — ja Kartaago oli sunnitud tunnustama Rooma ülevõimu.

Hannibal aga ei jätnud uusi sõjakavatsusi. Kuus aastat teenis ta veel oma rahvast ja tegi kõik, et Kartaago oleks võinud tõusta endisele heaolule. Kuid oma uuendustega sattus ta rahva pahameele alla ja pidi viimaks minema maapakku, kui roomlased teda endile välja nõudsid.

Kui roomlased maapaoski talle rahu ei andnud ja ta lossi ümber piirasid, võttis ta mürki (183), mida ta alati kandis endaga kaasas, — ta ei tahtnud elusalt langeda roomlaste kätte. Surres olevat ta öelnud: „Vabastan nüüd roomlased nende kartusest."

K a r t a a g o h ä v i t a m i n e. Vaatamata kaotusele sõjas, hakkas Kartaago varsti jälle kosuma. Roomlaste seas tekkis veendumus, et Kartaago tuleb hävitada. Vana senaator Cato olevat iga senati-istungi lõpul tähendanud: „Muide aga arvan, et Kartaago tuleb hävitada." Algas kolmas Puunia sõda, mis lõppes Kartaago hävitamisega. Meeleheitlikult kaitsesid elanikud linna, iga maja loovutati verises võitluses. Viimaks võideti see kolmeaastase piiramise järel (146). Linn hävitati maani, ta asukoht pandi needuse alla, 50 000 vangi müüdi Itaaliasse orjadeks.

1. Esimene Puunia sõda algas a. .....
2. Hannibal läks üle Alpide a. .....
3. Kartaago hävitati a. .....
4. Loetle Hannibali tähtsamad lahingud.

*5. Mis meeldib sulle Hannibali tegevuses kõige rohkem?
*6. Mis meeldib roomlasis?

Pilte Rooma elust. P ä r a s t s u u r i s õ d u. Rooma riik oli paisunud maailmariigiks. Sõjad väljaspool Itaaliat mitte ainult ei laiendanud riigi piire, vaid tõid roomlasile ka palju vara ja rikkust. Aga mitte kõigile ei toonud sõjad kasu. Suuremale osale, eriti talupoegadele,

olid nad õnnetuseks. Olles pikemat aega kodunt kaugel, ei saanud talupoeg oma maalapikest vajaliselt harida. Oma vilja ei olnud tal võimalik kuski müüa, sest linnades olid turul peamiselt mõisnike viljad. Mõisnike maaalad aga järjest laienesid. Osa võidetud maist andis riik vähese tasu eest kodanikele kasutada. Kes suutis aga neid maid kasutada peale suurnike! Ühe isiku kätte koondusid nii mitme tuhande hektaarilised mõisad (latifundiumid).

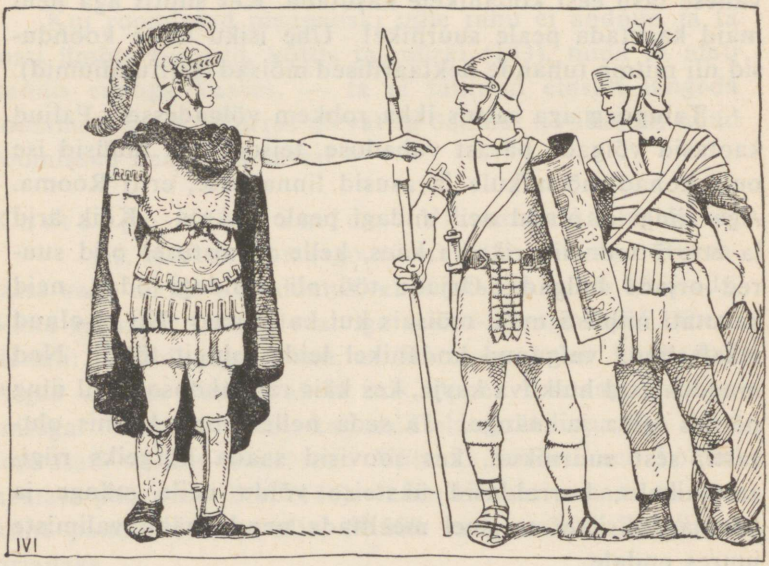
Talupoeg aga sattus ikka rohkem võlgadesse. Paljud kaotasid võlgade pärast vabaduse, teised jälle müüsid ise oma kohad mõisnikule ja asusid linnadesse, eriti Rooma. Aga siingi ei olnud neil midagi peale hakata. Kõik ärid ja ettevõtted olid rikaste käes, kelle teenistuses olid suured orjade hulgad. Orjade töö oli muidugi odav, neid kasutati niihästi maal mõisais kui ka linnas. Nii ei olnud maalt linna valgunud kodanikel leida mingit tööd. Nad moodustasid hulkuva karja, kes käis rahvakoosolekuil ning nõudis leiba ja mänge. Ja seda neile lubati kaunis ohtrasti, sest suurnikud, kes soovisid saada kõrgeiks riigiametnikeks, korraldasid üksteise võidu neile mänge ja leivajagamisi, et sel teel meelitada nende hääli valimiste juures endale.

1. Kuidas tekkisid latifundiumid?
2. Kuidas mõjusid sõjad talupoegade elusse?
*3. Suured sõjad andsid roomlasile palju orje. Mis mõju sel oli?

R o o m a s õ j a v ä g i. T r i u m f k ä i k. Rooma suurtele võitudele ja maadevallutustele aitas tõhusalt kaasa eeskujulikult korraldatud sõjaväg i. Sõjakunsti arendamisele pühendati erilist hoolt ning tähelepanu. Teenistust leegionides (rooma väeühikud) peeti mitte ainult kohustuseks, vaid auasjaks. Seitsmeteistkümnest kuni neljakümne kuuenda eluaastani oli kodanik kohustatud tee-

nima väli-leegionides, pärast seda võttis ta osa ainult linnade kaitsemisest.

Leegionide arv ja nende suurus võis tarviduse järgi olla mitmesugune. Vabariigi algupäevil oli harilikult neli leegioni, kummalgi konsulil kaks. Vajaduse korral kutsuti



Rooma sõdureid.

kokku kuni kümme leegioni. Leegionis oli keskmiselt 4—5 tuhat sõdurit, nende hulgas 300 ratsanikku. Leegion jaotati 10 kohordiks, iga kohort 3 maniipuliks. Leegioni märgiks ehk lipuks oli hõbekotkas puust varre otsas.

Sõdurite peamisteks relvadeks olid piigid, viskeodad ja mõõgad. Kaitseks tarvitati vask- või raudkübarat, samast materjalist rüüd ja kilpi.

Linnade piiramisel tarvitati mitmesuguseid sõjamasinaid. Müüri püüti purustada müürimurdjaga, mida kutsuti o i n a k s. See oli pukkide vahel kettidel rippuv palk,

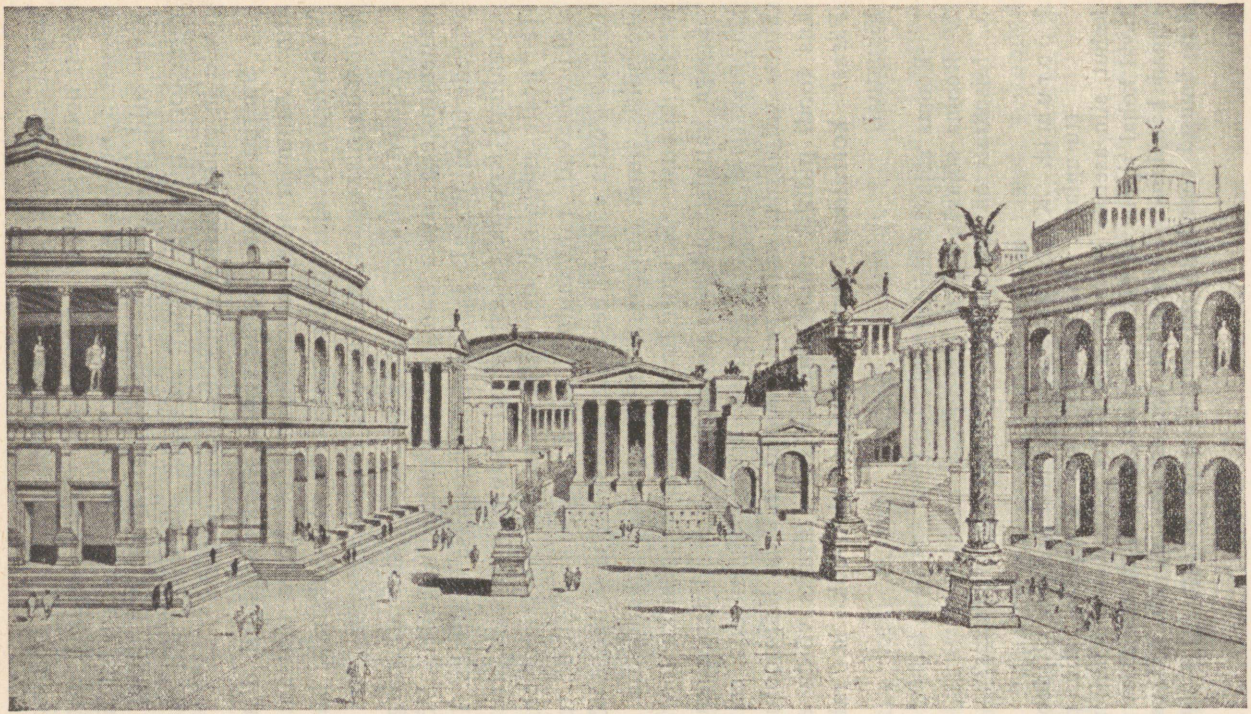
millel oli vasest oinapea kujuline ots. Seda kõigutades võeti hoogu ja löödi vastu müüri. Edasi tarvitati mitmesuguseid heitemasinaid, millega pilluti piiratavasse linna kive, tuld ja suuri nooli. Ratastel või rullidel liikuv piiramistorn nihutati müüri lähedale, siis lasti sild müüri peale ja püüti käsitsi võideldes linna tungida.

Suurim rooma sõjaväe voorus oli kindel kord, distsipliin. Allumist ning käsutäitmist loeti kõige tähtsamaks. Vabariigi õitseajal juhtus distsipliini vastu eksimisi harva. Kui seda siiski ette tuli, karistati rangelt.

Sõjalist vahvust ja kangelastegusid hinnati pärgade annetamisega, mida kanti pidulikkudel puhkudel. Võitja vägede ülemjuhataja sai aga erilise austuse osaliseks. Talle korraldati Rooma tagasitulekul pidulik rongkäik, triumf. Tee peale, mida mööda võitja linna pidi marssima, ehitati võiduväravad, rahvahulgad tulid tänavaile võitjat tervitama. Võitja väejuhi ees veeti sõjasaaki ja vange. Võitja ise sõitis linna auvankril, mille ette oli rakendatud neli valget hobust. Riigiori hoidis võitja väepealiku loorberpärjaga kaunistatud pea kohal kuldpärga. Väepealiku järel marssisid linna leegionid. Rongkäik siirdus esiteks Marsi väljakule, sealt peatänavaid mööda Kapitooliumi, kus toodi pidulik ohver Jupiterile — tänuks võidu eest. Pärast korraldati suurejooneline pidusöök ja rahvalõbustusi.

1. Rooma sõjaväe ühikud olid .....
2. Rooma sõjaväe relvad olid .....
3. Mispärast oli Rooma sõjavägi tugev ning võidukas?

F o o r u m i l. Kõige tähtsamaks kohaks Roomas oli foorum (turuplats). Siin astusid üles kõnelejad, siin peeti kohut, siin asetses ka maja, kus senat pidas koosolekuid; nähtaval kohal rippus 12 tahvlit seadustega; siin asetsesid ka suuremad kauplused. Üldse oli foorum Rooma elu keskuseks. Siia ilmusid roomlased ka lihtsalt aega veetma ja jalutama;



Rooma foorum.

kõik jutud, vaidlused ja tülid lõppesid lausega: „lähme foorumile". Ja milliseid keeli siin kõneldi! Kõikide rahvaste näod olid siin esindatud: musta neegerorja kõrval seisis kreeklase ilus kuju; kollane aasialane karjus omakeeli mingit lõunamaa puuvilja; salapärane egiptlane näitas mitmesuguseid kunsttükke madudega. Kõik kohad olid täis kära ja askeldust. Kuidas läbi pääseda sellisest rahvamurrust? Aga vaata, seal liigub suurepärane kandetool. Orjad askeldavad ees, taga ja kõrval; tehakse teed ja vaigistatakse rahvast, sest kandetoolis, kardinate taga, magab rikas isand, kes ka ühtlasi suur võimukandja. Seal kaugemal liigub jälle kandetool, millel lebab õilis naine, toetudes küünarnukiga mugavalt padjule.

Aga mis inimesed seal seisavad, teistest kõrgemal, nagu laval — mehed, naised, noormehed ja tütarlapsed? Kõik nad on peaaegu alasti, kaelas väikesed tahvlid pealkirjadega. Kas see ei ole mitte orjakauplus? Jah, tõesti. Kaupmees, nigelavõitu ning vastik mehike, kõnnib ise siinsamas. Kõndides oma kauba ees, ta lausub rahvale: „Vaadake seda noormeest, kui tore ta on. Ta kuuleb ja näeb hästi. Ma kinnitan teile, et ta on aus ning tagasihoidlik; ta loeb teie käsu väikesest märguandest. Ta tunneb veidi kreeka keelt, ta võib teid lõbustada peo aegu. See on laps Niiluse äärest." Lüües kergelt mööda orja põski ta jätkab: „Kuulete, kuidas vastu kajab, milline vetruv keha!"

Nüüd astus orjakaupmees ühe lapse juurde: „Noh, näita nüüd maailma valitsejaile oma kunsttükke!" Ja laps hakkas hüppama, kargama, pöörlema ja tegi teisi vigureid. „Näete, kui oivaline," hüüdis kaupmees, „aga astuge mu kauplusse, seal näete veel paremat, siin on ainult kauba proovid; kõige paremaid on alati poes."

Kuid ostja leidub juba siinsamas. Ta läheb veidi kõrvale, tõstab väikese raha kõrgele ja lausub: „Ma teatan, et poiss kuulub minule, sest ma ostsin ta selle rahaga ja kaaluga." Koputades rahaga vastu kaalu ta luges vastava summa ja andis kaupmehele.

1. Mis oli Rooma turuplatsil näha ja kuulda erilist, kui seda võrrelda meie-aegsega?
2. Mis oli foorumil meeldivat, mis ebameeldivat?

R o o m a s u u r n i k u e l u s t. Suured sõjad ja maadevallutused tõid Rooma suuri rikkusi. Neist said osa peamiselt suurnikud, n o b i i l i d. Endine lihtne eluviis hakkas kaduma ja aset andma toredusele. Igal Rooma suurnikul oli linnas tore maja ja maal laialdased mõisad, kus töötasid suured orjakarjad.



Rooma mees (kõnelemas).

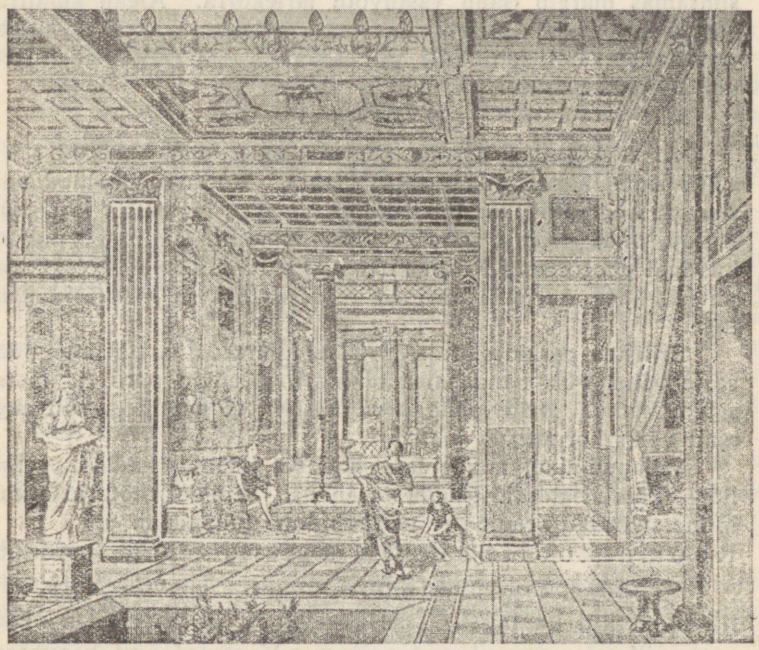


Rooma naine.

Kui tahaksime külastada üht suurniku linnamaja, siis näeksime kõigepealt orja-väravavahti, kes kettidega on needitud ukse külge. Ta ajab juttu igavust tundvate külastajatega, kes juba varahommikust peale ootavad isanda vastuvõttu. Need inimesed on nn. kliendid — välismaalasist ja vabakslastud orjadest põlvnevad elanikud. Neil puudusid täielikud kodanikuõigused, seepärast andsid nad endid mõne suurniku kaitse alla,

keda nende suhtes kutsuti patrooniks. Harilikult käisid kliendid isandale uudiseid toomas või tema heldusest osa saamas.

Väravavaht hüüab külastajate nimesid eestuppa, kus ori nad vahatahvlile üles kirjutab. Hiljem tulevad suursugusemad külastajad, keda lastakse kohe sisse. Need lähevad eesruumist



Aatrium.

läbi, suurde valgusrikkasse saali — a a t r i u m i. Selle keskel asetseb sügav vesistu, tagapool — hõbedane kodualtar. Ruumi pääseb valgus vesistu kohal laes olevast suurest avausest ja ka küljelt, seesmisest õuest. Rohekad marmorsambad hoiavad üleval ilustatud lage, seinad on kaetud maalidega, mis kujutavad lilli, viinamarjalõikust ja perekonnaelu-pilte. Sammaste vahelt paremale ja vasakule viivad käigud kõrvalruumidesse, kus ripuvad võidumärgid, paraadriietus, soomusrüüd ja kallid relvad. Siin leidub ka mitmesuguseid muid haruldusi ja väärtasju, mitmest maailmakaarest siia toodud.

Aatriumi lõpus, kahe samba vahel ripub raske vaip, mille taga on kuulda peremehe häält. Külaliste pilgud pöörduvad oodates sinna. Siin asetseb majaisanda töötuba. Isand on äsja võtnud hommikuse kümbluse ja lamab nüüd sohval.

Ori ulatab peremehele vahatahvlikese külastajate nimedega; siinsamas märgib isand vastuvõtu järjekorra. Algab külaliste vastuvõtt. Isand vestleb tähtsamate külalistega, teistele ütleb, et ta läheb varsti foorumile, ja kes soovib temaga kõnelda, need võivad teda saata.

*

Vahel külastas Rooma suurnik maal oma mõisaid. Ta sõitis sinna harilikult orjasalga saatel. Mõisate maa-alad olid suured. Lõpmatuil karjamail liikusid veiste, lammaste ja sigade karjad, mida hoidsid orjad. Edasi järgnesid laialdased põllud, kus igal pool töötasid orjad. Nende kannul käisid ülevaatajad, piitsad käes, karjusid väsinud töötegijatega ja kihutasid neid taga.

Erilistes parkides, saja-aastaste tammede ja tihedate põõsaste vahel võis näha saledaid hirvi, väledaid põtru ja metssigade salku. Neid loomi peeti selleks, et peremees siin aegajalt võiks korraldada jahti.

Viljapuu-aiad, majapidamishooned, küünid, laudad ja tallid — kõik sisaldasid isanda varandusi. Kõikjal töötasid orjad. Mõne suurniku orjade arv ulatus mitme tuhandeni.

Rooma koolis. Rooma seadused andsid pereisale oma perekonnas suure võimu. Ta võis karistada nii naist kui ka lapsi. Lastekasvatus oli täiesti isa määrata, riik ei seganud end asjasse. Varemal ajal kasvatati ja õpetati lapsi kodus; sellest võttis osa nii isa kui ema. Õpetati lugema, kirjutama ja arvutama. Peale selle oli tähtis, et poeglaps õpiks ratsutama, ujuma, vehklema ning kannatama külma ja kuuma. Tütarlapsed pidid näitama oma osavust pallimängus.

Hiljem jäeti jõukamais perekonnis lastekasvatamine haritud orja hooleks. Kuid ka koolid tekkisid juba varakult. Kooli asutamiseks ei olnud mingisuguseid takistusi. Kes soovis hakata õpetajaks, üüris endale kauplusruumid nagu iga teinegi ärimees. Riigi poolt mingit järelevalvet

polnud, isa pidi ise teadma, kelle kätte ta oma lapse usaldab. Õpetajaiks olid vaesemad inimesed, tihti ka vabastatud orjad. Kes ei jõudnud poeruume üürida, see pidas kooli lageda taeva all.

*

Ühel Rooma tänaval, teiste väikekaupluste keskel, asetseb õpetaja pood — kool. On alles pime. Ümbruskonnas on kõik veel vaikne. Aga juba kogunevad lapsed. Kõigil on kaasas lambike, need annavad nii palju suitsu, et kõik asjad on tahmased. Ruum on tänava poole avatud, iga möödamineja võib siin seisatada ja vaadata, mis toimub ruumis.

Õpetaja istub toolil; tema kõrval on pangetaoline nõu, milles asetsevad raamaturullid. Teisel pool tooli on kõige tähtsamad kasvatusvahendid: vitsakimp ja rihm. Need on õpilasile hästi tuntud, seepärast nad praegugi heidavad sinnapoole salapäraseid pilke. Õpilased istuvad taburettidel, kirjutamise juures asetavad nad tahvlikesed põlvedele. Muud mööblit siin näha ei ole. Aga nähtavasti pole piisanud ka taburettidest, sest mõned istuvad põrandal.

Õpetaja töötab iga õpilasega üksikult: ühele annab ta õppida tähtede nimed, teisele joonistab vahatahvlile raudkrihviga mõned tähed, kolmandale silbid, neljas peab kirjutama vahatahvlikesele lause Kaheteistkümne tahvli seadusist.

Mõnele suuremale õpilasele annab õpetaja papüüruslehe, mille teine külg juba täis kirjutatud. Õpilased valmistavad tindi, teritavad pilliroopulgakese ja kirjutavad sellega õpetaja ettekirjutuse järgi. Pärast õpivad selle pähe.

Kolm-neli poissi seisavad kõrval, sõrmed kõrvaaukudes, ja tuubivad valjul häälel Kaheteistkümne tahvli seadusi: „Kes on kutsutud kohtusse, mingu. Kui ei lähe, kutsugu nõudja tunnistajad. Siis võtku kinni. Kui püüab ära joosta ja liigutab jalga, pane talle käed külge."

Tagaseinas käib kõva arvutamine. „Kui viiele liita üks, palju siis saab?" küsib õpetaja. „Kolm," vastab üks valgepäine poiss. „Väga halb," lausub õpetaja, „nii sa rikkaks ei saa."

Nende sõnade juures kuuldub eestpoolt naerukihinat. Seal on poiss, kes hiljuti oli tulnud kooli ja ei ole veel harjunud siinse eluga. Õpetaja pistab talle pihku prääniku, et ta oleks vagusi.

Aeg möödub kiiresti. Keskpäeva paiku laseb õpetaja lapsed koju sööma. Vähese puhkamise järel ilmuvad nad uuesti.

1. Algkoolis õpetati: .....
2. Õppevahendeiks olid: .....

*3. Nimeta rooma algkooli silmapaistvamaid omapärasusi.

Julius Caesar. C a e s a r i n o o r u s. Gaius Julius Caesar sündis Roomas 13. juulil 100. a. e. Kr. Ta isa suri vara, kuid ema Aurelia kasvatas poisikest kõige suurema hoolega. Väikesena oli Caesar nõrga kehaehitusega ja haiglane, kuid võimlemisharjutustega karastas ta oma keha, nii et ta pärast kõik sõjaraskused võis kergesti ületada. Haruldaselt anderikas ning virk, omandas ta kerge vaevaga kõik tolleaegsed teadused. Juba noorena unistas ta suurtest tegudest ja kuulsusest. Kord olevat ta Aleksander Suure kuju ees nukralt öelnud: „Minu eas olid sa juba maailma vallutaja, mina pole veel midagi teinud."

Rahva ees kõnelejana esines ta esimest korda süüdistades kaht patriitsi kuritarvitusis nende valitseda olevais maakonnis, — kuid kaotas asja. Ebaõnnestumise põhjuseks pidas Caesar oma halba kõneoskust. Ta läks seda õppima Rhodose saarele, kus oli kõige kuulsam kõnekunsti-õpetaja. Teel sattus ta aga meriröövlite kätte vangi, kes nõudsid ta eest 20 talenti lunaraha. „Mis, minusuguse mehe eest 20 talenti!" hüüdis Caesar. „Kahekordse summa peate saama, kuid siis lasen teid kõiki kinni võtta." Ta saatis oma kaaslased raha koguma, ise jäi aga röövlite kätte. Siin käitus ta mitte kui vang, vaid kui käskija. Tahtis ta magada, siis käratas röövleile, et nad oleksid vaiksed. Mõnikord luges ta neile ette oma luuletusi, ja kui neid ei kiidetud, siis lubas vabaks saades kõiki karistada. Mõne aja pärast tõid kaaslased raha, Caesar sai vabaks. Esimene asi, mis ta nüüd tegi, oli see, et palkas laevu ja võttis meriröövlid vangi, nagu oli lubanud.

Et riigiameteisse pääseda, pidi rahvale meeldima. Selleks pidi aga helde olema, rahvale maksuta vilja jagama ja pidusid korraldama. Caesar oli väga helde: ta laskis kodanikke omal kulul sööta, korraldas hiilgavaid pidustusi. Selle tagajärjel langes ta võlgadesse. Ent rahva poolehoiu oli ta võitnud. Juba noorena valiti ta ülempreestriks, mis amet muidu anti vanema ja auväärsema mehe kätte. Nii pidas Caesar ühte riigiametit teise järel, kuni sai Hispaania maavalitsejaks, kus kogus nii palju varandust, et maksis kõik oma võlad ja sai rikkaks meheks.

T r i u m v i r a a t (kolme-mehe-leping). Caesaril oli Roomas kaks vägevat võistlejat — Pompeius ja Crassus, kes ka mõlemad püüdsid ülevõimu enda kätte. Pompeius oli kuulus sõjapealik, kes oli Rooma alla heitnud 15 rahvast, vallutanud 1 000 kindlust ja üheksasada linna ning toonud Rooma 83 pärlkrooni. Crassus oli väga rikas ja 20 000 orja isand. Need kolm meest — Caesar, Pompeius ja Crassus — tegid nüüd endi vahel salalepingu, milles kindlustati üksteisele võimu jagamisel toetust. 59. a. sai Caesar konsuliks ja pärast konsuliaega Gallia maavalitsejaks. Gallias hakkas Caesar kohe maid vallutama ja sai kuulsaks sõjapealikuks. Sõjategevuses oli ta väsimatu nagu alati: magas põrutavas vankris või liikus kandetoolis, kus dikteeris kirjutajaile kirju; sõjakäikudel astus aga jalgsi oma leegionide ees. Tema sõjakäigud ulatusid Germaaniasse ja isegi Britanniasse, kus senini ei olnud käinud ükski roomlane. Ligemale 10 aastat oli Caesar Gallia maavalitsejaks.

K o d u s õ d a. Vahepeal oli triumviraadi liige Crassus sõjas langenud, Pompeius aga hakkas Caesarit tema üha kasvava kuulsuse ja mõju pärast kartma. Ta nõudis ühes senatiga, et Caesar saadaks oma sõjaväe laiali ja tuleks Rooma. Caesar aga ei täitnud seda nõuet, ja

senat kuulutas ta riigi vastaseks ning otsustas tema vastu alustada sõda.

Nüüd tuli Caesar oma vägedega Rubico jõe kaldale, mis oli tema maakonna piiriks. Ta nägi, et kodusõda on möödapääsmatu. Veidi kahtles ja viivitas ta jõe kaldal, siis hüüdis: „Liisk on langenud!" — ja viis oma väed üle Rubico.

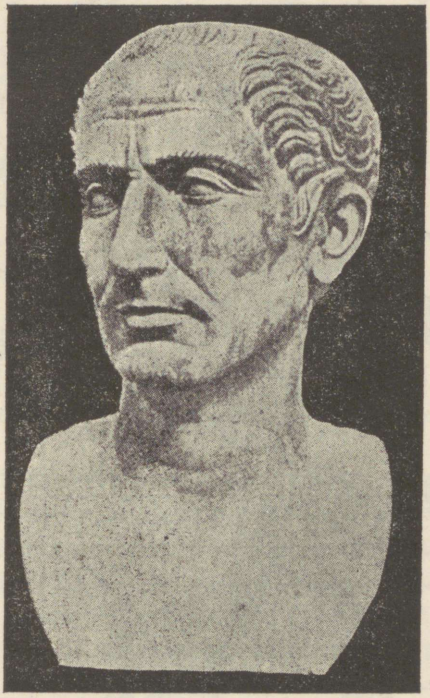
Pompeiusel ei olnud aga küllalt tugevat sõjaväge Caesarile vastu saata. Ta põgenes Kreekamaale. 60 päeva jooksul vallutas Caesar kogu Itaalia, siis heitis Hispaania enda alla ja läks Kreekamaale, kus purustas Pompeiuse väed. Pompeius ise põgenes Egiptusse, kus ta Aleksandrias kuninga käsul äraandlikult surmati. Kõneldakse, et Caesar olevat Pompeiuse surmasõnumit kuuldes nutnud.

Egiptusest läks Caesar Pontuse kuninga vastu, kelle ta viie päevaga võitis. Sellest võidust saatis ta Rooma kolmesõnalise teate: „Tulin, nägin, võitsin." Rooma tagasi tulnud, pidas ta oma võitude mälestuseks hiilgava triumfkäigu.

Caesar ainuvalitsejana. Nüüd sai Caesar Rooma ainuvalitsejaks. Tema üksi oli konsul, ta nimetati eluaegseks diktaatoriks, imperaatoriks (vägede ülemjuhatajaks) ja rahvatribuuniks; peale selle oli ta kõrgeim vaimulik ja politseiülem. Ta laskis lüüa rahasid, mil oli tema peakuju loorberpärjaga ja allkirjaga „Caesar Imperator". Teda koheldi alandlikult, ta kujud pandi üles templeisse, ta isik kuulutati puutumatuks. Ometi ei võtnud ta vastu kuningakrooni, mida agarad pooldajad talle pakkusid, vaid säilitas vormiliselt vabariikliku korra.

Riigiasju püüdis ta juhtida üldsuse huvides. Ta jagas kodanikuõigusi nii üksikute maakondade elanikele kui ka terveile maakonnile. Et muretseda rahvale tööd, laskis ta Rooma kaunistada suurte ehitistega, edasi kavatses ta

suurte soode kuivatamist, kanalite kaevamist ja teede ehitamist. Ühe õpetlase abil parandas ta endist kalendrit, mida tema nime järgi hakati kutsuma juuliuse kalendriks. See kalender oli meiegi kodumaal maksev Vene aja lõpuni.



Julius Caesar.

Caesari surm. Paljud vabariigi pooldajad ei olnud rahul Caesariga. Nad moodustasid vandeseltsi ja otsustasid Caesari surmata. 15. märtsil 44. a. kogunesid vandeseltslased senatisse, pistnoad rõivaste alla peidetud. Kui Caesar senatisse tuli, astusid vandeseltslased nagu tervitamiseks ta juurde ja esitasid ühe palve. Caesar keel-



Rooma — maailmariik.

dus seda täitmast. Nüüd tõmbas üks tema toogast, nii et kael paljastus, ja andis esimese hoobi. Haavatud Caesar haaras tapja käest kinni ja hüüdis: „Neetud Casca, mis sa teed?“ Kõik tormasid nüüd Caesari kallale. Esiteks ta kaitses end, kuid nähes nende hulgas ka Brutust, kelle eest ta isalikult oli hoolitsenud, lakkas vastu panemast ja hüüdis: „Ka sina, Brutus!“ Siis kattis oma pea toogaga ja langes 23 haavaga Pompeiuse kuju ette surnult maha.

Caesari järglased olid juba täielikud ainuvalitsejad, neid kutsuti keisreiks.

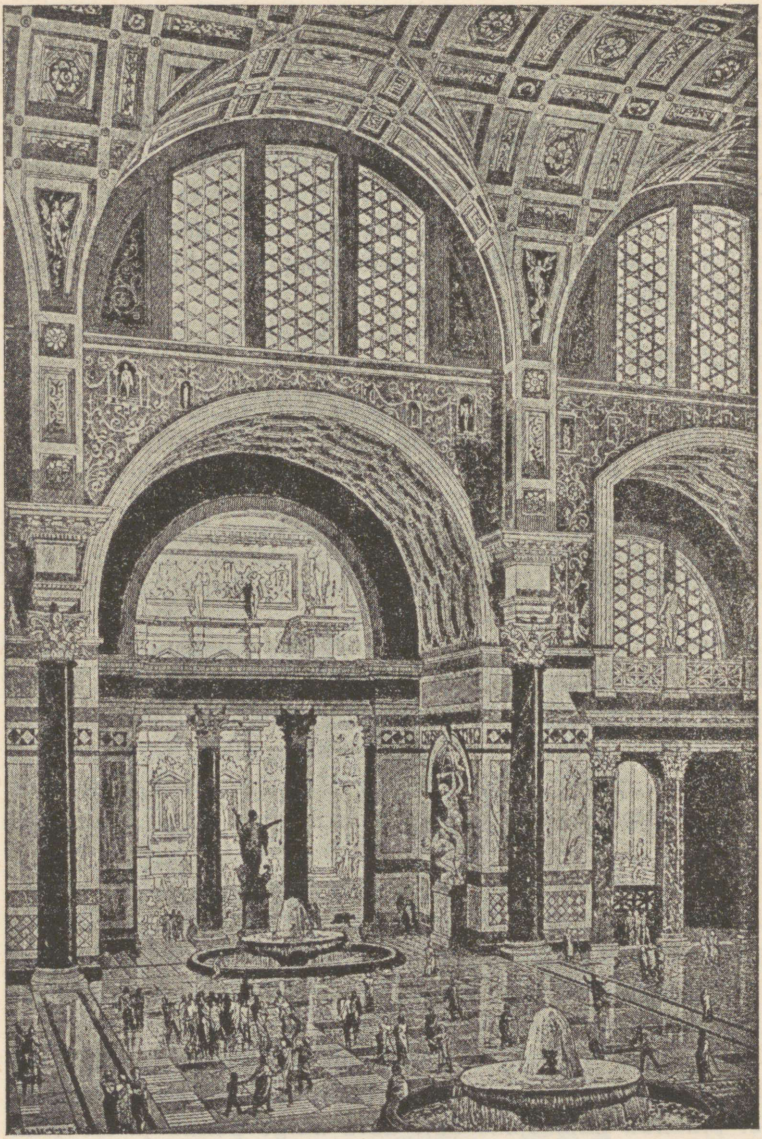
1. Caesar sündis a. ....., suri a. .....
2. Triumviraadist võtsid osa: .....
3. Loetle kõik ametid, mille kaudu Caesar tõusis ainuvalitsejaks.
4. Loetle Caesari tegevusi ainuvalitsejana.

*5. Mis meeldib sulle Caesaris kõige rohkem?
*6. Miks Caesar ei võtnud vastu kuningakrooni?

Rooma riik keisrite aegu. Octavianus Augustust loetakse esimeseks Rooma keisriks (30. a. e. Kr. — 14. a. p. Kr.). Tema jättis küll vabariigiaegsed asutised — rahvakoosoleku, senati — alles, kuid tegelikku tähtsust neil ei olnud. Kõik võim oli keisri käes, mis tema tahtis, see pidi täidetama. Järgmised keisrid said päris ainuvalitsejaiks.

Keisrid püüdsid kõigi abinõudega võita rahva poolehoidu; eriti püüdsid nad meeldida sõjaväele. Tol ajal püüti Roomas elada võimalikult suurejooneliselt. Võimalikult lõbusasti aega veeta, vähe töötada — see oli iga kodaniku peapüüdeks.

Rooma suurnikud olid ammugi loobunud tööst ja lihtsast eluviisist. Kui vabariigi algupäevil isegi konsulid ei pidanud häbiasjaks kätt adra külge panna ja ise oma põldu harida, siis nüüd oldi sellest täiesti võõrdunud. Suu-



Rooma supelasutis.

red orjadekarjad töötasid suurnike põldudel ja teenisid neid isiklikus elus. Rooma naised ei veeretanud enam värtnat ega valmistanud perele riiet, vaid teotsesid aina enda ehtimisega ja lõbustustega. Rooma leegionides ei teeninud enam omad kodanikud, vaid leegione täideti palgasõduritega võõraist rahvusist.



Rooma suurnikud pidusöögil.

Rooma kogunesid suured hulgad vaeseks jäänud kodanikke, kellel ei olnud tööd ja kes olid tööst võõrdunudki. Mõisates töötasid orjad, käsitöö oli väljaõpetatud orjade käes, — nii ei olnudki vaesemail kodanikel millestki kinni hakata. Pealegi veeti võidumaadest nii palju odavat vilja sisse, et vähesed vabad talupojad ei suutnud nii odavalt toota ega võistlust välja kannatada.

Rooma kogunenud logelejate salgad nõudsid riigilt leiba ja lõbustusi. „Leiba ja lõbustusi!" oligi tolleaegsete kodanikkude hüüdlause. Tsirkused ja teatrid olid alati rahvast tungil täis. Keisrid ei olnud sugugi kitsid lõbustuste hankimisel. Rahvale kinkide jagamine ja töötuile vilja andmine riigi aitadest oli keisrite juures harilikuks nähtuseks.

Rooma linna kerkisid hiigeltoredad ehitised: supelmajad, teatrid, templid, lossid, veevärgid, pargid jne.

Linna voolas rahvast kõigist maailmakaartest, et siin lõbusasti elada. Määratu rikkuse kõrval valitses siin ka ääretu vaesus.

1. Kuidas olid aegade jooksul Rooma kodanike eluviisid muutunud?
2. Miks jäid vaesemad vabad kodanikud tööta?
3. Kuidas armastasid aega veeta kodanikud?

*4. Kirjelda mõnd pilti.

*5. Kaardi põhjal kirjelda Rooma riigi ulatust.

Ristiusu algus. Keiser Augustuse ajal sündis Palestiinas Petlemi linnas Jeesus Kristus — ristiusu põhjendaja.

Ta õpetas, et on üks Jumal, kelle ees on kõik inimesed ühesugused, olgu ta vaene või rikas. Ligimesearmastus, vendlus, vagadus — olid Kristuse õpetuse järgi ülimad voorused. Kes selle õpetuse järgi elas, pidi pärima igavese elu.

Uus usk levis kiiresti, eriti vaesema rahva hulgas. Jumalateenistust pidasid kristlased salaja, varjulistes kohtades ja maa-aluseis matusepaigus (katakombides), sest roomlased ei sallinud kristlasi ja nende õpetust. Ristiusk oli roomlaste valitseva usuga vastuolus. Kristlased ei andnud ka keisreile jumalikku au, mida need oma alamailt nõudsid, ega kiitnud heaks roomlaste eluviise. See kõik tekitas ristiusuliste vastu vihavaenu. Neid hakati taga kiusama: keelati nende kooskäimised, neid põletati tuleriitadel, poodi risti ja aeti tsirkustesse metsloomadele söödaks.

Esimesed tagakiusamised algasid keiser Nero aegu (64. a. p. Kr.). Hoolimata kõigist kannatusist kasvas kristlaste hulk ikka suuremaks.

1. Mille poolest oli ristiusk roomlaste usuga vastuolus?
2. Esimesed kristlaste tagakiusamised algasid a. . . . . , keiser . . . . . aegu.
*3. Miks ristiusk alguses hakkas levima just vaesemate hulgas?

Keisrite-aegseid lõbustusi. Amfiteatris. Kevade algul korraldas keiser rahvale suure peo mitmesuguste mängude ja võistlustega. Kõige tähtsamaiks numbreiks olid võitlused inimeste ja kiskjate loomade vahel. Määratu hulk loomi — 300 lõvi, 50 karu —, kuussada gladiaatorit, tosin surmamõistetud röövlit ja 90 kristlast pidid roomlaste lõbustuseks maad niisutama oma verega.

Määratu amfiteater on rahvast tulvil täis. Paljud peavad kohtade puudusel tagasi minema. Mõned kavalad teevad aga ka äri: nad müüvad oma koha kõrge hinna eest edasi. Õige rohkesti on pealtvaatajate hulgas toredais ehteis naisi. Kõik näivad olevat parimas tujus. Kõige alumistes ridades istuvad kõrged riigiametnikud ja suurnikud. Keisri tarvis on eriline aukoht, purpuriga kaetud ja kullaga ilustatud; tema hüvakul käel istub keisrinna, vasakul on aset võtnud ülempreester.

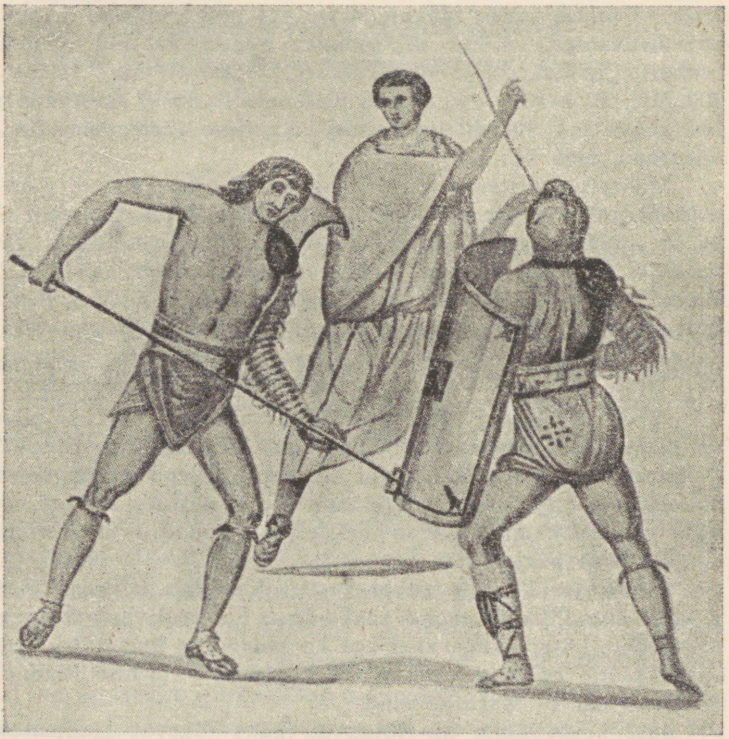
Järsku katkevad omavahelised askeldused, kõikide pilgud on suunatud areenile, kus juba liigub gladiaatorite rongkäik. Möödudes keisrist, gladiaatorid hüüavad: „Elagu keiser, surmaminejad tervitavad sind!" Jõudnud areeni keskele, asuvad võitlejad paaride kaupa. Kõlab lühike pasunahüüe — ning võitlus elu ja surma peale algab.

Gladiaatorid võitlevad osavasti. Kuuldub relvade kõlinat ja võitlejate ähkimist; vahel sekka kostavad pealtvaatajate ergutushüüded, käteplagin, vahel aga ka laitvad ja hurjutavad märkused mõne halvasti juhitud löögi puhul. Võitlust saadavad mahedad sarve- ja flöödihelid.

Just keisri koha all võitlevad kaks tugevat gladiaatorit. Üks on raudrõivais, relvaks lühike mõõk, kaitseks kilp; teine peaaegu alasti, pikavarrelise hargiga ja võrguga. Kilbimees ründab tugevasti vastast; nüüd tahtis ta anda surmavat hoopi, kuid vastane kargas osavasti kõrvale. Välkkiirelt viskas ta ründajale võrgu pähe, kiire tõmbega on raudrõivais võitleja pikali, mässitud võrku kätest ja jalust. Pealtvaatajate käteplagin ja kiiduavaldused ei taha lõppeda. Asetades jala maaslamajale, vaatab võitja üles keisri ja rahva poole. Kõikidel on pöial juhitud allapoole — ja võitja annab lamajale surmava

löögi. Rahvas ei ole huvitatud võidetu ellujäämisest, — järgmisil võitlusil ei paku need enam kuigi suurt lõbu.

Kaugemal võitlevad mõned edasi, paljud on aga juba oma vastase surmanud. Märguanne teeb võitlusele lõpu. Tormiliste kiiduhõiskude saatel lahkuvad võitjad areenilt. Laibad vee-



Gladiaatorid.

takse ära; kes veel elumärki avaldab, saab surmava piste. Labidatega puhastatakse areenipõhi verest ja jäänuseist ning riputatakse üle puhta liivaga.

Siis kuulutab peojuhataja, et kristlane saab võitlema lõviga. Kõrge auväärne kuju, kustunud silmade ja lumivalgete juustega, astub pikkamisi areenile. Käes hoiab ta puust risti, ainukest

relva, millega vahid teda on varustanud. Rahvas võtab ta vastu naeruga. Lõvideruumi avausest kargab välja suur lõvi. Ta vaatab ringi, näitab hambaid ja möirgab tumedasti. Kristlane langeb põlvili ja tõstab käed taeva poole. Lõvi näib nagu kohmetuvat, ta taganeb paar sammu. Siis aga teeb lõvi hüppe. Veel üks hetk — ja kristlasest on järel tundmatud jäänused.

Pealtvaatajaid see vaatemäng palju ei huvitanud; oli küll verd, mida nad nii väga ihkavad, kuid võitlust ei olnud sugugi, ei olnud pingutust.

Järgmine number tõotab pakkuda rohkem huvi.

Areenile ilmub suur ning tugev mees, käes pistoda. See on surmamõistetud roimar, kes peab võitlema lõviga. Juba ilmub ka vastane nähtavale. See on suur ning tore loom. Ta astub pikkamisi lähemale, keerutab rahutult saba ja laseb vahetevahel nõrka häält kuuldavale. Nüüd heidab loom küürakile maha, iga soon ta kehas näib paisuvat. Pealtvaatajate ridades valitseb surmavaikus. Korraga lendab pikk lookas keha roimari suunas. Aga inimene on ka osav; välkkiirelt põikab ta kõrvale — ja loom lendab kõhuli. Pealtvaatajate kiiduhõiskeil ei ole piiri. Aga mis juhtub nüüd? Inimene ja kiskja on sülitsi koos. Kestab äge võitlus. Varsti on aga märgata, et loom jääb lõdvemaks. Nüüd vajub ta kokku areeni põhjale.

Kiidutormi ja käteplagina sekka kostavad hüüded, mis nõuavad roimarile armu, sest see on haruldane juhtum, kus inimene võidab looma. Varsti rahuneb rahvas. On kuulda, et keiser on kurjategijale armu andnud.

Nii kestsid mängud õhtuni. Viimseina lasti välja korraga terve hulk loomi ja paar tosinat kristlasi — mehi, naisi, lapsi.

Rahvas valgus laiali, et järgmisel päeval jälle verist vaatemängu nautida, sest ootasid ju järjekorda veel paljud loomad ja inimesed.

1. Milliste abinõudega püüti ristiusku summutada (loe ka eestpoolt)?
2. Milliseid etendusi anti amfiteatris?
*3. Kirjelda tsirkust pildi järgi.

Rooma riigi lagunemine. Juba vabariigi lõpupäevil tuli roomlasil kokku puutuda germaanlastega — praeguste sakslaste, hollandlaste, rootslaste ja muude rahvaste esivanematega. Ka keisritel oli nendega palju tegemist,

sest germaanlased kippusid üle Doonau ja Reini Rooma maa-aladele.

Aegade jooksul hakkas suur ning vägev Rooma riik näitama nõrkustunnuseid. Ta ei suutnud enam etendada maadevallutaja osa, vaid pidi hoolitsema selle eest, kuidas oma piire kaitsta pealetungiva barbaritevoolu vastu. Laialdased rahvahulgad ei olnud enam huvitatud riigi käekäigust. Keisrid valitsesid riiki ametnike kaudu, kelle omavolil polnud piiri. Talupojad pidid maksma suuri makse riigile ja kandma raskeid kohustusi mõisnike vastu, kelle maa peal nad elasid. Neil ei olnud huvi riigi vastu, kes nende elu ei parandanud. Linnaelanikud samuti ei olnud oma eluga rahul, sest peale kõrgete riigimaksude tuli anda tihti ametnikele altkäemaksu, kuna muidu ei saadud midagi õiendada.

Mõisnikud ja teised suurnikud, kes kõige rohkem oleksid pidanud huvi tundma riigi vastu, nagu see oli varemalt, püüdsid maksudest hoopis pääseda. Nad talitasid oma mõisais kui iseseisvad valitsejad ega hoolinud palju keskvalitsusest; väeteenistusse ei mõelnud keegi astuda. Kadunud oli see üksmeel ja mehisus, millega riigi algpäevil võideti maid ja rahvaid.

Nüüd oli inimeste peamiseks eesmärgiks kitsas omakasu, väline hiilgus ja lõbustused. Ja millised olid need lõbustused? Teatreis käimine ja tsirkusis hobuste võiduajamised ei pakkunud seda lõbu, mis veriste vaatemängude jälgimine amfiteatris. Perekonnaemad püüdsid olla esimesed selliseil etendusil, jättes lapsed täielikult orjade kasvatada, — ja need juba ei hoolinud sellest, kas lapsest saab korralik isamaalane või mitte.

Sõjavägi koosnes keisrite aegu palgalisist, keisriteajajärgu lõpu poole — peamiselt germaanlasist; ja nii pidid keisrid barbareist väesalkadega kaitsema riiki barbarite eneste vastu. Pealegi ei ilmunud riigi etteotsa enam ühtegi

osavat ning tarka keisrit. Keisriks saadi peamiselt sõjaväe abiga. Nii juhtus, et üksikud väeosad püüdsid tõsta keisriks igaüks oma kandidaati; sellest tekkisid tülid ja kodusõjad.

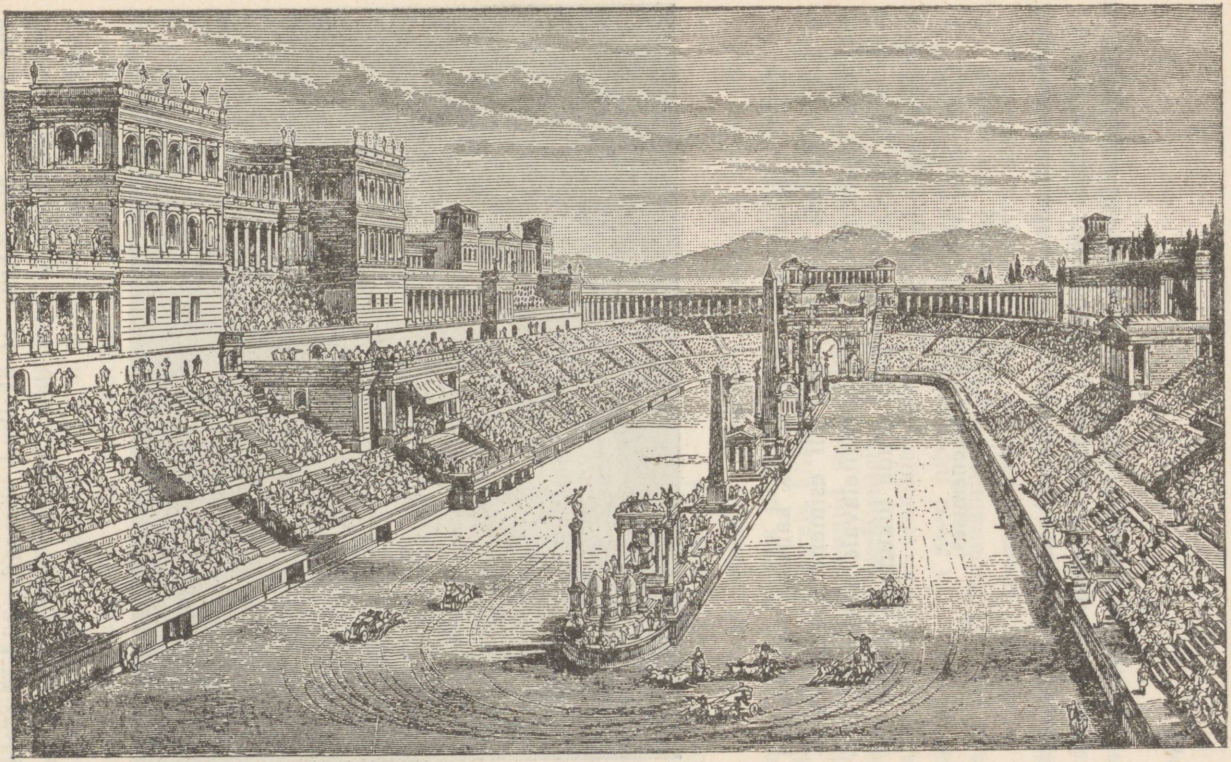


Germaanlased.

395. a. jagunes suur Rooma riik kaheks: Ida-Rooma ja Lääne-Rooma riigiks. See oli esimene samm Vana-Maailma lagunemiseks. Ajaloo näitelavale hakkavad kerkima uued rahvad — põhjast; nende liikumine annab vanule rahvaile viimse hoobi.

1. Loetle põhjusi Rooma riigi nõrgenemises.
2. Rooma riik jagunes kaheks a. .....

Rahvasterändamine. 375. a. ilmus Aasiast Euroopasse rändaja rahvatõug — hunnid. Heitnud alla germaani tõugu ida-goodid, jäid hunnid peatuma praeguse



Rooma tsirkus.

Ungari maa-aladele. Hunnide ilmumisega hakkavad liikuma enamasti kõik Lääne-Euroopa rahvad. Läänegoodid põgenevad hunnide eest, liiguvad läbi Balkani poolsaare, läbi Itaalia ja Rooma linna, neid maid rüüstates ja laastates, kuni viimaks jäävad peatuma Hispaaniasse. Siin asutavad nad endile riigi. Vandaalid rändavad läbi Hispaania Põhja-Aafrikasse. Anglosaksid nihkuvad üle mere Britanniasse.

Hunnide loodud riik paisus võimsaks ning tugevaks kuulsa pealiku Attila' valitsuse ajal.

Attila kavatses kogu maailma enda alla heita. 451. a. liikus ta määratu suure sõjaväega Galliasse. Siin astusid talle vastu ühendatud roomlaste ja lääne-gootide sõjaväed. Katalauni väljal põrkasid väed kokku. Algas verine heitlus, hirmsaim lahing, mida ajalugu üldse tunneb. Attila ei suutnud lahingut võita ja pöördus tagasi.

Pärast Attila surma laguneb vägev hunnide riik — ja ajaloos ei tehta enam juttu hunnidest; nad kadusid ära teiste rahvaste sekka.

Lääne-Rooma riigi langus. Lääne-Rooma riik sai rahvasterändamise aegu palju kannatada. Siit liikusid läbi rändajad rahvad, mitmed maa-alad läksid germaanlaste valdusse, kuid ta jäi siiski püsima mõneks ajaks. Viimaks, a. 476, germaanlaste väepealik Odoaker kõrvaldas troonilt keiser Romulus Augustuse ja kuulutas enese Itaalia kuningaks. Ida-Rooma riik, pealinnaga Konstantinoopol, jäi veel püsima ligi 1 000 aastaks.

Koduseks lugemiseks: „Nägematu inimene" (Gárdonyi).

1. Loetle rändajaid rahvaid ja jälgi kaardil nende rändamisteid ja asukohti.
2. Tähtsaim hunnide pealik oli .....
3. Loetle põhjusi, miks Rooma riik jäi nõrgaks.
4. Rooma riik jagunes kaheks a. .....
5. Lääne-Rooma riik langes a. .....

Kordamiseks.

1. Keda peetakse muinaslugude järgi Rooma asutajaiks?
2. Roomlaste tähtsamad jumalad olid .....
3. Vabariigi algust arvatakse a. .....
4. Kõige kõrgemaiks riigiametnikeks olid .....
5. Vabariigi algpäevil võitlesid võimu pärast järgmised seisused: .....
6. Mis ülesanne oli rahvatribuunil?
7. Missugustel juhtumeil valiti diktaator?
8. Rooma suuremaid väeühikuid nimetati .....
9. Loetle tähtsamaid sündmusi Puunia sõdades ja märgi aastaarv juurde.
10. Loetle Puunia sõjas teotsenud tähtsamaid väepealikuid: a) roomlasil, b) kartaagolasil.
11. Kelle kätte koondusid pärast suuri sõdu suured maa-alad?
12. Kes kannatasid sõdade tõttu?
13. Kes pääsesid kõrgemaisse riigiameteisse?
14. Mispärast oli maata inimestel raske tööd leida?
15. Mispärast vandeseltslased surmasid Caesari?
16. Kes oli esimene keiser?
17. Mispärast hakati kristlasi taga kiusama?

Ristisõjad.

Ristiusu levimine. Jeesuse õpetus, mis väikese seemnena lõi idanema Keneetsareti järve ääres asetsevate kalurite hulgas, hakkas hiljem veidihaaval, aga järjekindlalt vallutama kogu maailma. Kahel esimesel sajandil p. Kr. levis ristiusk üle kogu Rooma riigi. Küll tehti katseid uut usku alla suruda ning hävitada nii teisel kui kolmandal sajandil ja lõpuks toimus suur tagakiusamine a. 303 jj., keiser Diocletianuse ajal. Kiriklikud varandused võeti ära, kõik usulised raamatud ja kirjutised hävitati. Kuid neil tagakiusamistel ei läinud korda hävitada kasvavat kristlikku ühiskonda. Rooma leegionides teenis juba palju kristlasi, paljudes provintsides olid rahvastiku enamik ja mitmed ametikandjad kristlased. Keiser Constantinus Suur oli juba ristiusu sõber. Vana jutt räägib, et ühel sõjakäigul näinud ta taevas risti kujutust ja kirja: „selle märgi all võidad!" Siis lasknud ta oma leegionide märkides hõbekotkaste asemele panna risti kujutusega lipud. See olevat vaimustanud leegionides teenivaid kristlasi nii, et lahing tõepoolest võideti. A. 313 andis Constantinus kristlasile usuvabaduse ja surivoodil (337) laskis ta ennast ristida. 380. a. tunnustati ristiusk Rooma riigiusuks.

Ristiusu riigiusuks saamisega suurenes aegade jooksul ka kiriku ilmalik võim. Eriti suureks kasvas võim Rooma kirikupeal — paavstil. Ristiusku ei levitatud nüüd mitte ainult rahuliku õpetusega, vaid hakati seda paganaile peale suruma sõjalise jõuga. V sajandil võtsid risti-

usu vastu frangid, selle järel anglosaksid. Frankide kuningal Karl Suurel (768—814) tuli veriseid sõdu pidada eriti saksidega ristiusu levitamise pärast.

X sajandi lõpuks oli ristiusku levinud kogu Lõuna- ja Kesk-Euroopas.

Palverännakud. Palestiinamaa, kus Jeesus elas, kannatas ja suri, oli ristiinimestele püha. Vana jutu järgi olevat Constantinus Suure ema külastanud Jeruusalema ja seal leidnud risti, millel Jeesus suri. Ta laskis ehitada kiriku hauakambri kohale, kuhu Jeesus oli maetud. Sest ajast peale sai kombeks Pühamaa külastamine ja Pühal Haual palvetamine. Paljud vagad inimesed arvasid, et nende hingeõnnistuseks on tingimata vajalik Pühamaal ära käia. Nii hakkas suurte salkadena palverändajaid voorima Pühamaale, külastama kohti, kus Piibli järgi Jeesus elas ja liikus, peamiselt aga palvetati Pühal Haual. Palverännakuilt toodi kaasa Jordani jõe vett, Pühamaa mulda ja palmioksi. Jordani jõe veel arvati olevat imettegev võim, millega võidi haigusi arstida, kuna kaasatoodud muld lasti endale peale surma kirstu kaasa panna.

Kui Palestiina oli islami ehk muhamedi usku araablaste valdusel, lubati palverändajail külastada võrdlemisi vabalt pühi paiku. Seisukord muutus halvaks, kui Palestiina vallutasid XI sajandil türklased, kes olid samuti muhamediusulised, kuid äärmiselt sallimatud muu-usuliste vastu. Nad hävitasid ristiusuliste kirikud ja nõudsid palverändajailt maksu. See kõik tekitas ristiusulistes pahameelt ja kibedustunnet. Hakati nõudma, et Pühamaa vabastataks muhamediusulistest.

Ristisõjad. Eriti hakkas Pühamaa vabastamise heaks kihutustööd tegema üks palverändur, erak Peeter. Ta ilmus Rooma paavsti ette ja teatas oma kavatsusest jutlustada sõda uskmatute vastu, et vabastada Pühamaa.

Paavst oli asjaga päri ja kiitis ettevõtte heaks. Nüüd hakkas erak Peeter rändama mööda maid ja rahvast kutsuma sõtta Pühamaa taasvallutamiseks. Ta sõitis eesli seljas, palja jalu, jämedas riides, suur rist käes. Igal pool, kus ta kohtas rahvahulki: teedel, turgudel, kirikuis jne., jutlustas ta püha sõda.

Ka paavst ise kutsus ühte Lõuna-Prantsusmaa linna koosoleku kokku, kuhu voolas palju rüütleid, vaimulikke ja lihtrahvast. Ei olnud nii suurt ruumi, kuhu seda rahvast mahutada, koosolek tuli pidada lahtise taeva all. Esiteks kõneles siin erak Peeter, kirjeldades eredates värvides kristlaste viletsust Pühamaal. Siis pidas paavst sütitava jutluse, milles kutsus üles kõiki sõtta Issanda haua vabastamiseks. Kõnede mõju oli suur. „Nii tahab Jumal!" hüüdsid rahvahulgad ja lubasid vaimustusega minna pühasse sõtta.

Suure vaimustusega hakati koguma salku ning valmistuma pühaks sõjaks. Tuli kokku vaimulikke, rüütleid ja lihtrahvast. Eriliseks tunnusmärgiks õmblesid kõik sõttaminejad oma mantli paremale õlale punase risti. Vaimustus oli nii suur, et mõned lasksid tulise rauaga oma ihule põletada ristimärgi. Selle ristimärgi pärast hakatigi Pühamaa vabastamiseks ettevõetud sõjakäike kutsuma r i s t i s õ d a d e k s ehk -retkedeks.

Esimesed salgad ristisõdijaid läksid teele 1096. a. mais. Need olid täiesti korraldamata ning distsiplineerimata lihtrahva hulgad, keda juhtisid erak Peeter ja üks prantsuse rüütel. Korratutes salkades, ilma moonata ning varustiseta liikusid nad mööda Saksamaad ja Ungarit. Naised, lapsed ja raugad läksid oma meeste ja poegadega kaasa. Iga lossi või linna nähes nad küsisid: „Kas see ongi Jeruusalem?" Teel tapsid nad juute, röövisid ning rüüstasid külasid, et saada toiduaineid. Kuna aga ungarlased selli-

seid röövimisi lubada ei võinud, tulid kokkupõrked, kus palju ristikandjaid surma sai. Teised salgad jõudsid välja Konstantinoopoli. Keiser saatis nad ruttu Väike-Aasiasse, et vabaneda näljaseist ning korratuist jõukudest. Siin hävitati nad türklaste poolt täielikult. Erak Peetril läks siiski korda tagasi pöörduda.

Esimesed korraldatud ristisõdijate hulgad läksid teele samal aastal (1096), mõni kuu hiljem. Nende juhtideks oli palju Itaalia ja Prantsusmaa kuulsaid rüütleid, kelledest tähtsaim oli Gottfried Buillon (loe: bujong).

Mitmeid teid mööda siirdusid ristisõdijad Konstantinoopoli, mis oli määratud nende esimeseks kogunemiskohaks. Siit siirduti Väike-Aasiasse, kus vallutati esimesena Nikea linn. Edasi oli retk ühenduses paljude raskustega. Tuli kõrbedes kannatada palavust ja janu, kuna Türgi kergeratsaväe-salgad alalõpmata korraldasid ootamatuid pealetunge. Sõjakäigu raskust suurendas veel see, et ei olnud juhtide vahel üksmeelt, üks ei tahtnud teisele alluda, igaüks hoolitses ainult enda eest. Palju jäi teel maha, sai otsa või läks laiali võidetud linnades.

Tähtsaim vallutatud linn oli Süüria Antiookia. Siin ähvardas ristisõdijate salku tõsine hädaoht, kui türklased linna ümber piirasid määratute väehulkadega. Vana jutt räägib, et ühele preestrile olevat siis näidatud unes, et tuleb üles otsida oda, millega torgati Jeesuse külge. Ühes vanas kirikus hakatudki siis kaevama. Preester toonudki lõpuks august oda välja. Kas leitud oda tõepoolest see oli, millega Jeesusele ristil külge torgati, jäi tõestamata, kuid sõjavägi uskus seda imet ja võitles nii vahvasti, et Türgi väed purustati.

Alles kolmandal aastal (1099) jõudsid ristisõdijad Jeruusalema müüride alla. Seda püha linna nähes tõusis vaimustus enneolemata kõrgele. Nuteti, suudeldi maad, kaelustati üksteist. — Kuid sõdijate hulgad olid kokku kui-

vanud. 100 000 ratsanikust ja 300 000 jalaväelasest, kes Aasiasse siirdusid (ühes naiste ja palveränduritega ulatus ristisõdijate arv kuni 600 000), jõudsid Jeruusalema alla ainult 25 000.

Jeruusalem oli vahepeal sattunud Egiptuse sultani kätte ja oli hästi kaitstud. Kuid ristisõdijate vaimustus tegi imet: linn vallutati ja võitlusi jätkati tänavail, kusjuures ristisõdijad olid armuheitmatud, tapeti maha peaaegu kõik muhameedlased ja juudid. Vana jutt räägib, et ristisõdijate hobused olevat kõndinud põlvini veres.

Kolmandal päeval heideti kõrvale verised sõjariided, pandi selga valged rüüd ja mindi palja jalu pidulikus rongkäigus Pühale Hauale, kus nuteti ja palvetati harduses.

Võidetud maist taheti luua Jeruusalema kuningriik ja pakuti kuningakrooni Gottfried Buillon'ile, kes oli püha linna vallutamisel üles näidanud kõige suuremat vahvust. Tagasihoidlik rüütel aga ütles, et tema ei taha siin kanda kuldkrooni, kus Õnnistegija on kandnud okaskrooni. Ta võttis küll Pühamaa valitsemise enda kätte, kuid nimetas ennast Püha Haua hoidjaks.

Ristiusuliste käes suudeti hoida Jeruusalem 88 aastat. Hiljem korraldati ikka uusi ja uusi ristisõdu, kuid need ei andnud tagajärgi, esimene vaimustus oli raugenud; kõik hilisemad retked lõppesid tagajärjetult.

Ristisõdade tähtsus. Ehkki ristisõjad ei suutnud vabastada Pühamaad, oli neil Euroopa kohta suur tähtsus. Kõigepealt omandas kirik järjest suurema võimu ja tähtsuse. Kiriku teenimiseks asutati mitmed vaimulikud rüütli-ordud, kelle eesmärgiks oli ristiusu levitamine ja uskmatute vastu sõdimine. Üks Pühamaal asutatud ordudest, Saksa ordu, asus paganate vastu sõdima Preisimaal. Selle ordu mõjuvõim ulatus isegi meie kodumaale.

Kaubanduslikud sidemed, mis sõlmiti ristisõdade kestes idamaaga, jäid suurelt osalt püsima; eriti arenes kaubavahetus Itaalia linnade ja idamaa vahel. Siitpeale hakkavad aga tekkima hoogsasti linnad Prantsusmaal ja Saksamaal.

Puutudes kokku kahesaja aasta kestes idamaa rahvastega, nägid eurooplased palju uut ja paremat. Rüütlid taipasid, et nende haridus on puudulik, et on vaja õppida vähemalt lugema ja kirjutama. Eriti suurt mõju eurooplasile avaldasid araablased. Nende tööstused valmistasid toredaid klaasasju, riideid ja vaipu; põldudel ja aedades kasvatati viljasorte, mida Euroopas ei tuntud. Nüüd hakkasid ka rüütlid endile nõutama paremaid asju — klaaspeegleid, vaipu, sohvasid jne.; samuti püüti kasvatada ka paremaid viljasorte.

1. Mis otstarbel hakati korraldama ristisõdu?
2. Esimene ristisõda võeti ette a. .....
3. Mitmes ristisõda andis kõige paremaid tagajärgi?
4. Ristisõdadest võtsid osa järgmised rahvakihid: .....
5. Ristisõdadel oli Euroopa kohta järgmine tähtsus: 1) ....., 2) ..... jne.

*6. Loetle ristisõdijate raskusi ja viletsusi teekonnal.

Eestlaste elust muistsel iseseisvus-ajal.

Eestlaste algkodu, hõimud ja tulek Läänemere-maile. Enam kui 4000 a. e. Kr. elasid meie esivanemad alguurali rahvana praegusel Venemaal Kesk-Uurali, Volga keskjooksu ja selle lisajõe Kama piirkonnas. See oli kiviaja arenemisastmel olev rahvas, elatus peamiselt küttimisest ja kalapüügist. Tundis juba tuld, oli kodustanud kaks looma, koera ja põhjapõdra, põlluharimist veel ei tundnud. Riistad olid kivist, luust ja puust, elamuks tarvitati roigaskoda ja koopaid.

Otsides uusi jahipaiku ja kalastamiskohti liiguti aegamööda edasi uutele aladele, kusjuures üksikud harud algrahvast läksid lahku ja aja jooksul kujunesid eri rahvaiks.

Umbes 4000 a. e. Kr. hargnes see algrahvas kahte rühma. Üks haru siirdus põhja poole, millest sai samojeedi rahvas, kes veel praegu elab Põhja-Jäämere rannamail kolija-rahvana. Teine haru, soome-ugri algrahvas, elas veel mõne aja koos, siis lagunes seegi omakorda. Temast eemaldus ugri hõim (u. 2500 e. Kr.), kellest osa siirdus üle Uurali mägede Aasiasse, teine aga jõudis välja Kesk-Euroopasse. Esimesest kujunesid ostjaki ja voguli rahvad, teisest — ungari rahvas.

Järelejäänud ühis-soome algrahva haru püsis lähedas kokkupuutumises veel u. 1500 a. Elanike arvu suurenemine, üleminek põlluharimisele ja karjakasvatamisele sundisid üksikuid suguharusid aeg-ajalt asukohti vahetama ja teistest eemalduma. See toimus aegamööda, sajandite jooksul — nii, kuidas uusi karjamaid otsides ja uut alemaad tehes veidihaaval edasi nihkuti. Siis tulid aga tei-

sed rahvad vahele ja suguharud eraldusid üksteisest. Nii on soome sugu rahvad (eesti-soome-ugri algrahva teine haru) aegade jooksul eraldunud kolme pearühma:

Eraldumis-aeg	Hõimrahvaste üldnimetus	Asukoht	Eri rahvad
U. 1000 a. e. Kr.	Permi soomlased	Kama ja Põhja-Väina jõgikonnas	sürjanid, votjakid
U. 200 a. e. Kr.	Volga soomlased	Volga keskjooksul ja Uurali lähedal	mordvalased, tšeremissid
U. 100 a. p. Kr.	Läänemere-soomlased	Volga ülemjooksul, Aunuse ja Ilmjärve piirkonnas, Läänemere idakaldail	vepslased, vadjalased, karjalased, soomlased, eestlased, liivlased

Kõik need alg-uurali rahvast põlvnenud rahvad kõnelevad nüüd igaüks oma keelt, kuid oma algkodus kõnelesid nad mingit alg-uurali keelt. Tol olid küll oma murded, kuid see ei takistanud üksteise mõistmist. Eri hõimude lahkumisel üksteisest kadus alg-uurali keel, kuna murded arenesid iseseisvaiks keeliks. Varem lahkuläinud hõimude keel on arenenud niivõrd erinevalt, et see teistele on täiesti võõras, näit., ungari keel meile. Hilisemal ajal lahkuläinud hõimud võivad üksteise keelt kuidagi mõista, näit. meie soomlasi.

Praeguses asukohas hakkasid meie esivanemad endid kutsuma maarahvaks. Läänepoolsed naabrid andsid neile praegugi tarvitusel oleva nimetuse e e s t l a s e d, mis tähendas ida pool olevat rahvast.

Juba ühis-soome ajal ei olnud enam meie esivanemate peamiseks elatusviisiks küttimine ja kalastamine. Aegade jooksul oli arenenud karjandus, põllundus, käsitöö ja kaup-

lemine. Koduloomadest peeti peale koera ja põhjapõdra veel lammast, lehma, siga ja hiljem ka hobust. Põlluvilju kasvatati esiteks kodude lähedal, hiljem hakati tegema alemaad ja tarvitama töö juures loomi. Vilja osati kuivatada ja rabada, jahu valmistati uhmri abil. Nahast kehakatete asemel hakati kandma villast, kanepist ja linast valmistatud rõivaid. Elamud olid roikaist tehtud püstkojad, mida kaeti pealt loomanahkadega ja mätastega. Enne Läänemeremaile jõudmist õpiti tundma rauda ja tarvitama rauast terariistu.

1. Meie esivanemate algkodu oli .....
2. Meie esivanemad põlvnevad ..... algrahvast.
3. Loetle eestlaste hõimrahvaid alg-uurali rahvast lahkumise järjekorras.
4. Keelelt meile kõige lähem hõimrahvas on .....
5. Kuidas said meie esivanemad oma praeguse nimetuse?
6. Loetle meie esivanemate elatusviise ühissoome ajal.
7. Märgi tabeli põhjal kaardikavandile eesti hõimude asupaigad u. 100 a. e. Kr.

Külad ja elamud. Läänemeremaile praegusele asukohale tulnud, valisid eestlased asupaigaks paremad ning viljakandvamad alad, kuna sood ja vähemkõlvulised maad jäid asustamata. Elati koos suurte küladena, mis asetsesid pikuti mööda jõekaldaid, mäeseljandikku või põllumaade veerul. Talud asetsesid tee ääres reas või looklesid mööda jõekallast, mäeseljandikku või põlluveert — nii, kuidas looduslikud olud seda nõudsid.

Peahoone talus oli elumaja, mis koosnes toast ja kojast. Toas elati enamasti talvel, seal oli kinnise kerisega ahi, kus võidi ka leiba küpsetada; koda oli eesruum, kus suviti keedeti. Aknaid ei olnud, nende aset täitis „pajamulk", avaus, mida tarbe korral lauaga suleti. Põrand oli mullast või kivist. Katus tehti kisklaudadest (palgist lõhestatud ja pärast tahumise teel tasandatud laud). Majad

olid täisviiluga, mille peale toetusid katust kandvad roovlatid. Lage algul ei olnud, seda hakati tegema hiljem. Et katus peaks paremini sooja, kaeti see mätastega.

Toas olid lavad magamise tarvis, teibaile löödud tahutud plankudest laud, järid ja pingid istumiseks. Talu kõrvalhooned olid: saun, rehi, kus kuivatati ja peksti vilja; loomade tarvis olid laudad, vilja ja muu vara hoidmiseks — aidad. Sageli hoiti vilja ka maa-aluseis panipaigus, eriti siis, kui oli karta vaenlase pealetungi.

1. Mis oli mõõduandev eesti külade asukoha valikul?
2. Talul olid järgmised hooned: .....
*3. Kirjuta „Muistses eesti elutoas".

Riietus ja ehted. Mehed kandsid eest kinnist, kaelamulgu ja rinnalõikega vampsu. See valmistati ühest kangatükist, õmmeldi külgedelt kokku ja lõigati kaelamulk sisse. Jalas kanti pükse, viiske ja nahast jalakatteid, säärte katteks tarvitati sääremähiseid ehk rasusid, mida kinnitati paeltega. Arvatavasti tarvitasid ratsanikud sõjaretkil ka nahast saapaid, mille külge kinnitati kannused. Talvel kanti vampsu peal kasukat. Peakatet ilusa ilmaga harilikult ei kantud, külma ilmaga kanti tuisukotitaolist mütsi. Sõjas tarvitati peakattena sõjakübarat.

Ehteina kandsid mehed käevõrusid ja sõlgi, mis olid ka riiete kinnitusabinõuks. Nahast vööd käisid kinni metallpannaldega, nahk oli kaunistatud pronksnaastudega. Mitmesuguste tarbeasjade, nagu noa, tulenõude ja ka relva kandmiseks olid vöö küljes rõngad ketikestega.

Naiste peamiseks riideks oli rüü, mis tehti ühest kangatükist nagu meeste vampski, ainult pikem. Keskele lõigati kaelamulk, külgedele pandi vahele siilud ja õmmeldi siis kokku. Varrukaid rüül ei olnud, seepärast kanti rüü all varrukatega särki. Rüü peal kanti kirjut vööd ja ilustistega põlle, õlal kanti suurrätiku-taolist sõba. Jalat-

sid olid naistel samasugused kui meestelgi — töö juures puukoorest viisud, pidulikel juhtumeil nahast kingad, säärte ümber mähiti rasud ja kinnitati neid kirjude paeltega. Talvel oli üleriideks ka naistel kasukas.



Eesti naine ja mees muistsest iseseisvus-ajast.

Riiete juures kandsid naised palju rohkem ehteid kui mehed. Juba riided ise olid kaunistatud kirjude paeltega ja litritega. Kinnitusabinõudena tarvitati sõlgi, rinnanõelu, kaelas kanti keesid mitmesuguste ripatsitega. Ka sõrmused ja käevõrud ei olnud muistsele eesti naisele võõrad. Sageli kanti vöö küljes nuga, mis rippus vööl metallist tupes.

Tüdrukud käisid kuni mehelemineku-eani palja päi lahtiste juustega, kinnitades neid paeltega või pärgadega. Naised kandsid peas mitmesuguste kaunististega linikuid.

1. Loetle meeste riideid ja ehteid.
2. Loetle naiste riideid ja ehteid.
*3. Vaatle pilte ja kirjelda nende järgi, mille poolest erines muistse eestlase riietus praegusest.

Töö-alad ning elatusviisid. Eestlaste peamiseks tööks ning elatusviisiks muistsel iseseisvus-ajal oli põllundus ja karjandus, mille kõrval saadi tulu ka küttimisest, kalastusest, osalt ka mesindusest ja käsitööst. Tunduvat tulu andis ka kauplemine ja meriretklemine.

Põllumaad olid kahesugused: pärispõllud, mis asetsesid küla lähedal, ja alemaad, mis olid kaugemal. Pärispõllud olid algul kogu külakonna ühiseks omandiks, iseseisvus-aja lõpu poole arvatavasti jagatud talude vahel. Põllumaa mõõdu-ühikuks oli „adramaa", see tähendas maa-ala, mida võidi ühe adraga üles harida. Harilik talu oli üks adramaa suur, kuid jõukamail võis olla põldu mitu adramaad, samuti nagu kehvemate põld ei ulatunud ühe adramaani.

Pärispõldude kõrval kasvatati vilja ka alemail. Alemaad tehti harilikult nii, et raiuti väiksemad puud maha, siis süüdati mets põlema, kusjuures puud põlesid osalt ära, jämedamaist jäid aga mustad tüved püsti. Metsa alla külvati vili ja võeti nii 3—4 saaki, siis jäeti maa puhkama 15—20 aastaks. Selle aja sees oli alemaa „puhanud", noort metsa ja võsastikku täis kasvanud, ja nüüd võeti ta uuesti tarvitusele. Võsastikust ja noorest metsast oli nüüd kergem alemaad teha. Kevadel, kui lehed kõige lopsakamad, raiuti puud maha ja jäeti kuivama. Järgmisel kevadel süüdati puud alttuule põlema ja liigutati neid teivastega, et põleksid ära ühtlaselt.

Alemaa valmistamine nõudis korraga palju tööjõudu, seepärast oli see külakonna ühisomand, hariti üles ühiselt, kusjuures iga talu saatis tööjõudu välja vastavalt oma suurusele ja sai selle järgi ka saagist osa.

Põlluharimiseks tarvitati hark-atra, „seanina" (vannas-atra) ja karuäket, mis valmistati kuusepakkudest, mille ühele küljele jäeti pulkadeks oksad. Ale harimisel tarvitati maa kohendamiseks põlemata jäänud kändude ümber puust kablit ehk hanejalga. See oli paras jäme kuusekepp, millele ühte otsa olid jäetud mõned oksakontsud külge. Vilja koristamisel tarvitati vikateid ja sirpe.

Kasvatati järgmisi põldvilju: otra, kaera, rukist, nisu, lina ja kanepit. Juurviljadest tunti naerist. Lõikusel koguti kõrsvili kuhilaisse, kust siis aegamööda viidi rehte, kuivatati ja peksti, milleks tarvitati kõverat, ühest puust tehtud varta. Vilja jahvatamist toimetati käsikiviga. See oli raske ning igav töö, harilikult orjade teha, kui neid talus oli.

Teiseks tähtsamaks elatusviisiks oli karjandus. Peeti hobuseid ja veiseid; härgi tarvitati ka veoloomadena. Peale veiste kasvatati veel lambaid ja arvatavasti ka kitsi. Sulgloomadest peeti kanu.

Karjamaad ja heinamaad olid külakonna ühisomandiks nagu alemaadki. Heinateole saatis iga talu vastavalt adramaade arvule tööjõudu ja sai selle järgi osa ka saagist.

Ka metsad olid ühe või mitme küla ühisomand puude raiumiseks kui ka küttimiseks. Jahilkäimisega hangiti toidule lisa kui ka karusnahku enda tarvis ja müügiks.

Kalastus oli lisa-elatusviisiks neis maaosades, mis asetsesid suuremate vete, järvede ja mere kaldal. Kalastamispaigad kuulusid mitmele külakonnale, sageli kihelkonnale, kus võisid kalastada kõik kihelkonna elanikud, kuna võõrad võisid kalastada kaugemal merel.

Käsitöid tehti palju. Peaaegu kõik tööd ja tarbeasjad, osalt ka relvad, valmistati kodus. Arvatavasti kutsuti kõiki ametimehi seppadeks. Ometi ei olnud tol ajal kutselisi käsitöölisi, kes aina oma ametist oleksid end elatanud, — käsitöid tehti nii enda tarvis kui ka teistele põllutöö kõrval. Metallid toodi väljast sisse, kuid arvatakse, et rauda sulatati ka Eestis nn. soorauast. Kodus valmistati mitte ainult tarbeasju ja tööriistu, vaid ka ehteasju. Väljast toodud hõbedast ja rahadest valmistati kodus sõlgi, preese, pandlaid jm. Sageli tehti väljast ostetud ehteasjad oma maitse järgi kodus ümber. Osavad käsitöötegijad olid ka naised, kes ketrasid, kudusid kangaid ja valmistasid riideid.

Nagu käsitöö, nii ka kauplemine ei olnud tol ajal kutseline amet, vaid kõrval-elatusviis põllunduse ja karjanduse kõrval. Kauplemine toimus eeskätt mererannal, kuhu võõramaa laevad sõitsid oma kaupadega. Meie rannas käisid peamiselt skandinaavia ja saksa kaupmehed. Kui võõrad laevad jõudsid randa, toodi kaubad maale, enamasti tõmmati ka laev kuivale — ja alustati kauplemist. Sisseveetavad kaubad olid: sool, raud ja väärismetallid, parem kalev (vatmal), relvad, ehte- ja mitmesugused tarbeasjad. Siis tulid eestlased oma kaupadega, mis olid: mitmesugused karusnahad, vaha, mesi, lina, kanep, vili ja loomad. Sageli müüdi ka sõjasaagiks saadud asju ja sõjavange orjaks. Kaupu ei müüdud ega ostetud raha eest, vaid vahetati kaup kauba vastu. Raha asemel tarvitati sageli nahku (orava ja kärbi) ja kaupade hindu määrati nahkade järgi. Oli liikvel ka palju raha ja hõbedat, kuid raha järgi ei arvatud kauba hinda, küll aga hõbeda kaalu järgi. 1 mark hõbedat kaalus umbes 214 gr.

Eestlased käisid ise kaubaretkil Venemaal, Skandinaavias, eriti Ojumaa saarel. Tolle aja viisi järgi käisid eestlased palju ka mereretkil, kus rahuliku kauplemise kõrval korraldati ka röövimisi.

1. Muistsete eestlaste elatusviisid olid: .....
2. Mitut liiki põlde oli muistsel eesti talul?
3. Kirjelda lühidalt, kuidas tehti alemaad.
4. Loetle põllutööriistu.
5. Loetle vilju, mida kasvatasid muistsed eestlased.
6. Loetle muistsete eestlaste kariloomi.
7. Milliseid maid kasutati ühiselt, milliseid eraldi?
8. Kellele kuulusid metsad ja kalastamispaigad?
9. Milliseid käsitöid tehti?
10. Loetle kaupu, mida osteti välismaalt.
11. Loetle kaupu, mida veeti välja.
12. Meie määrame kaupade hindu raha järgi, muistsed eestlased arvasid .....

*13. Mille poolest erineb praegune põllundus muistsest?
*14. Kirjuta „Muistsete eestlastega alet tegemas".

Ühiskondlik kord. Kõige väiksemaks ühiskondlikuks ühikuks ka muinaseestlaste juures oli perekond, millesse kuulusid isa, ema ja lapsed. Üksikperekondade kõrval leidus ka suurperekondi, mille moodustasid isa ja ema oma lastega, kellel olid omakorda perekonnad. Suurperekonnad püsisid peamiselt seepärast, et siis võis talu rohkem tööjõudu välja panna külakonna ühistöile, nagu aletegemiseks, metsastamisele ja kalastamisele. Teiseks sundis suurperekondi koos elama ka see asjaolu, et siis oli üksik liige kõige paremini kaitstud välise ülekohtu vastu. Tol ajal valitses „veritasu" komme, mis seisnes selles, et ühele perekonnaliikmele tehtud ülekohut pidid veresugulased kätte maksma. Perekonna peaks oli isa, või kui see surnud, siis vanem vend, kelle korraldusi töis ja muis ettevõtteis täideti.

Abiellumine toimus nii, et noormees lunastas või ostis endale naise. Sageli aga toodi naisi kaasa sõjaretkilt või rööviti, „tõmmati". Noormees viis neiu kas salajasel kokkuleppel sellega või vägisi isa kodust oma kodusse. Neiu omaksed hakkasid siis „tõmbajat" taga ajama ja püüdsid neiut tagasi saada. Sellised tagaajamised lõp-

pesid sageli verise kokkupõrkega. Kui aga noormees jõudis tagaajajate eest juba oma kodusse, siis ei olnud omakseil enam õigust teda tagasi nõuda. Viimaks abielluti veel nii, et noormees lahkus omast kodust ja läks koduväiks ning sai seeläbi oma äia perekonna liikmeks.

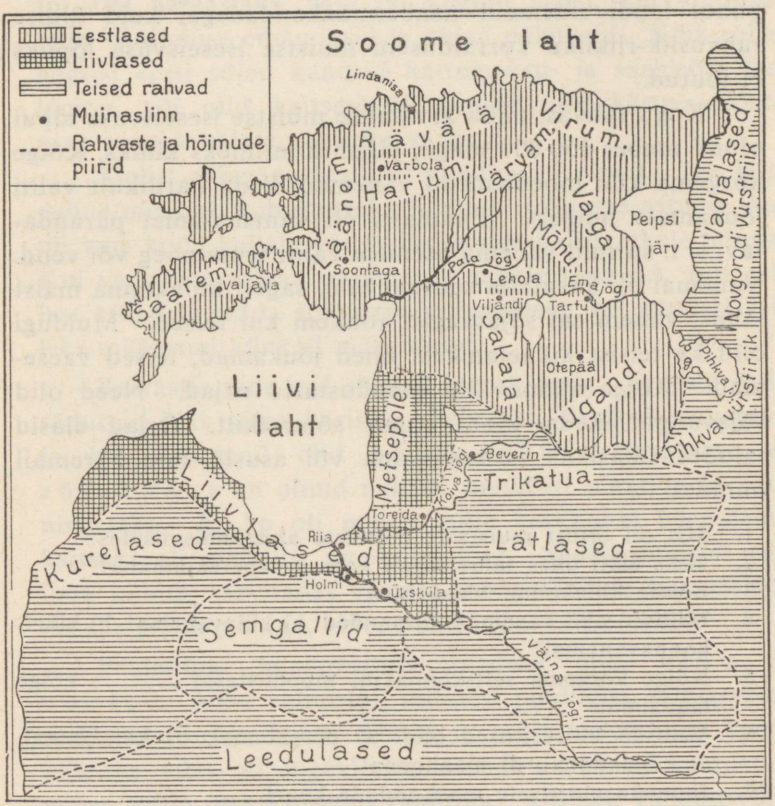
Järgmise ühiskondliku ühiku moodustas külakond, mil oli juba palju ühiseid üritusi. Nii kasutati ühiselt alemaid, karja- ning heinamaid, metsastamis- ja kalastamiskohti. Ka tegi kaugemad kaubaretked külakond ühiselt. Külakonnal olid veel ühised kalmistud, hiied ja ohvripaigad. Ühis-ettevõtete, nagu alemaade tegemise ja muude tööde arutamiseks korraldati külakonna koosolekuid, kelle otsuste järgi külavanem ajas ning korraldas nii külakonna sisemisi asju kui ka vahekordi teiste külakondadega. Nii nõudsid lahendamist tüliasjad, piiriküsimused ja mitmesuguste ühistööde algatamine ning läbiviimine.

Mitmed külad kokku moodustasid kihelkonna, mil olid ühised metsastamis- ja kalastamispaigad, peamiselt aga ühised sõjalised huvid. Igal kihelkonnal oli ühiselt ehitatud kindlustis, linnus, mõnel kihelkonnal isegi mitu. Nende ehitamisest ja korrashoidmisest võtsid osa kõik kihelkonda kuuluvad külad. Ühiselt kandsid kihelkonnad ka sõjakoormat, käisid ise sõjaretkil ja kaitsesid endid vaenlaste vastu. Kaotuse puhul maksis kihelkond ühiselt sõjamakse ja andis pantvange. Kihelkonna ühis-ettevõtte tarvis võeti makse ja määrati kohustusi, mis jaotati talude vahel arvatavasti adramaade järgi. Muidugi pidi kihelkonnal olema ühine kohtukorraldus või õigusemõistmine neis asjus, mis puudutasid kihelkonna ühishuve.

Kihelkonna ühisasjade juhtijaiks ja korraldajaiks olid kihelkonnavanemad, väiksemais kihelkonnis harilikult üks, suuremais kaks. Sõja ajal olid vanemad sõjaväejuhtideks, rahu ajal aga kohtumõistjaiks ja ühis-ettevõtete korralda-

jaiks. Mõningate asjade otsustamiseks korraldati ka rahvakoosolekuid.

Kõige suuremaks ühiskondlikuks ühikuks oli maakond, milleks ühinesid mitu kihelkonda peamiselt sõjali-



Eestlased ja nende naabrid muistsel iseseisvus-ajal.

seks otstarbeks, kas endakaitseks või sõjaliseks retkeks, kuna majanduslikke ühisüritusi maakonnal ei olnud. Maakondi oli Eestis tol ajal rohkem kui praegu (vt. kaarti

lk. 115), nende piirid ei olnud täpselt määratud, neid eraldasid üksteisest enamasti looduslikud piirid: asustamata alad, metsad, rabad ja veed.

Maakonna ühiseid sõjalisi üritusi juhtis üks kihelkonnavanemaist. Suuremate sõjaliste hädade ja ürituste puhul loodi sidemeid naabermaakondadega, kuid üldise rahvuslik-riikliku korralduseni muistse iseseisvuse lõpuks ei jõutud.

Kogu rahvas, mida arvatakse muistse iseseisvuse lõpul olnud umbes 150 000 hinge, jagunes mitmeks kihiks. Kõige kõrgema kihi moodustasid vanemad, keda harilikult valiti jõukamate hulgast. Enamasti oli vanema-amet päranda-tav, s. t. surnud vanema asemele valiti tema poeg või vend. Vanemal oli kasutada suurem talu, sageli külakonna maist lahus, vanem sai sõjasaagist rohkem kui teised. Muidugi olid ka teisist külaelanikest ühed jõukamad, teised vaese-mad. Kõige alama kihi moodustasid orjad. Need olid sõjavangid, keda toodi kaasa sõjaretkilt. Orjad elasid taludes sulaseina ja teenijaina või asusid talu ääremail onnides.

1. Mis oli erilist muistsete eestlaste abiellumisviisides?
2. Miks elati ühes talus sageli koos suurperekonnana?
3. Loetle külakonna ühisüritusi.
4. Millised olid vanemate ülesanded: a) külavanemal, b) kihelkonnavanemal?
5. Kõige kõrgema seltskonnakihi moodustasid .....; kõige madalama .....
6. Millised ühisüritused olid: a) perekonnal, b) külakonnal, c) kihelkonnal, d) maakonnal?

*7. Joonista muistsete maakondade kaart.

*8. Katsu kindlaks määrata võrreldes praeguse maakondade-kaardiga, millised maakonnad on kadunud (liitunud).

Maakaitse ja sõjad. Sõjad kandsid tol ajal röövretkede laadi. Kas tulid naabermaist äkki vaenlase salgad meie maale, panid siin toime rüüstamisi, või läksid eestla-

sed kihelkondade ja maakondade kaupa naabermaile kätte maksma ja saaki tooma. Ranna-äärseile maile ja Saaremaale korraldasid röövretki skandinaavia viikingid. Eesti randlased ja saarlased tegid omakorda sinna vasturetki ja röövisid merel kaubalaevu. Selliseid saagisõdu ei peetud tol ajal häbiasjaks, vaid oli koguni auasi, kui võitluses teise varanduse omandasid ja külad põletasid. Kõik tolleaegsed eesti sõjad kandsid kättemaksu- ja saagisõja iseloomu, või olid kaitsesõjad samasuguste kättemaksjate ning saagi-ihkajate naabrite vastu.

Alalist sõjaväge eestlasil muidugi ei olnud. Iga täisealine mees oli kohustatud võitlejate ridadesse astuma, kui oli vaja kodu kaitsta või naabrite vastu sõjaretkele minna. Kui vaenlaste salgad ootamatult maale tungisid, anti sellest küladele teada sõjasarve puhumisega või süüdati selleks määratud künkail märgutuled.

Relvastis pidi igal sõduril olema oma. Suurem hulk sõdureid läks sõtta hariliku riietusega, üksikuil vanemail ja ka jõukamail olid r õ n g a s r ü ü d. Arvatakse, et s õ j a k ü b a r on olnud nahast, metallist plaatide ja kaunististega. K i l p oli puust, mille keskkohal käepideme kaitseks oli metallist nn. kilbikübar. Sageli võideldi aga ilma kilbita, tarvitades vastase mõõgalöökide kõrvalelöömiseks pikka p u s s i. Need olid isiku kaitserelvad.

Pealetungi kaugevõitlus-relvadeks olid v i b u ja n o o l e d. Vibu valmistati mitmest puuliigist, mis arvatavasti kalaliimiga kokku liimiti ja pealt kasetohuga kaeti. Säärane vibu oli tugev ning painduv. Nooli valmistati puust, mille otsa kinnitati raudtera. Hiljem, vabadusvõitluste aegu, õpiti tarvitama ka ambu, mille laskejõud oli suurem ja tabamine täpsem. Vibu ja noole kõrval tarvitati kaugevõitlus-relvadena veel l i n g u kivide heitmiseks, v i s k e o d a ja v i s k e n u i a. Vabadusvõitluste aegu õpiti tarvitama veel üht kaugevõitlus-relva, mis vastas meie

aja kahurile, see oli kiviheitemasin ehk paterell.

Lähivõitlus-relvana tarvitati oda, mis koosnes kõvast, enamasti tammepuust tehtud varrest ja selle otsas olevast raudterast ehk odaotsast. Tähtsaks relvaks peeti ka sõjakirvest ehk taprit. Väga tähtis ja kallihinnaline relv oli mõõk, mis oli enamasti kaheteraline ning sirge. Tera pikkus oli umbes 50 sm, laius 5 sm ümber, keskel oli lame nn. veresoon. Mõõga käepide oli harilikult



Valjala maalinn praegusel kujul.

puust, ka nahast ja luust. Mõõk oli ilu- ja uhkus-asjaks, seepärast kaunistati mõõgatera, käepidet ja tuppe mitmesuguste joonistega. Mõõka kanti rahuajal ehteasjana. Ka suured noad ehk pussid kuulusid nii lähivõitlus- kui ka kaitserelvade hulka (vt. ülemal). Tähtis löögirelv oli sõjanui ehk kärp, mis valmistati okslikust ning pahklikust puust ja varustati raudokastega.

Maa sisekaitseks ehitas iga kihelkond linnuseid (maalinnu) ja pelgupaiku. Linnused ehitati võimalust mööda juba looduslikult raskemini juurdepäästavaile kohtadele. Nii asetseb näit. Soontagana maalinn soosaarel, kuhu pääseb ainult kitsast teed mööda. Lohu Jaani-

linn on ehitatud jõe käändu, nii et vesi teda kahest küljest piiras. Mujal valiti linnuse tarvis sobiv mäeküngas, tehti selle küljed järsemaks, sageli kaevati ümber kraav. Külgedele ehitati mullast ja kividest vallid, mille peale tehti veel plankudest püsttara. Linnuse sees olid majad, suuremais linnuseis ka kaev, et oleks võimalik kauem vastu panna. Saare- ja Muhumaal, kus looduslikud mäed puudusid, ehitati kogu linnus inimeste jõul. Nii näit. on Valjala maalinna vall kogu ulatuses inimeste kätetöö ja sisaldab u. 40000 koormat kive.

Pelgupaigaks olid maa-alused koopad ja kauged soosaared, kuhu mindi varjule äkilise kallaletungi puhul, kuni jõuti koguda vägesid. Tänapäevani on säilinud muistsed pelgupaigad „Idaurkad" Juuru kihelkonnas ja Aruküla koopad Tartu lähedal.

Kui vaenlane tuli äkki maale, aeti karjad kaugele metsa või ka maalinna, kallim varandus peideti maa sisse või võeti kaasa linnusesse ja pelgupaika. Pelgupaikadesse saadeti mõnikord ka naised ja lapsed, kuna mehed asusid linnusesse kaitseseisukorda. Kus ei olnud pelgupaika lähedal, seal põgenesid muidugi kõik linnusesse.

Peale eelpoolnimetatud kaugevõitlus-relvade tarvitati linnuse kaitsemisel veel p õ l e v a i d r a t t a i d, mida veeretati ülalt vallilt ründajaile peale, loobiti k i v e, hästipõleva ainega täidetud anumatega t u l d, k u u m a v e t t, teravate pulkadega varustatud p a l k e. Tolleaegsete pealetungi-relvadega ei olnud sugugi kerge eesti linnust vallutada.

Rahu ajal olid linnused harilikult tühjad, kuid kaitseseisukorras — varustatud eespool nimetatud kaitsevahenditega. Arvatakse, et mõne linnuse lähedal on elanud vanemad.

Kuidas oli sisemiselt korraldatud eesti sõjavägi ehk malev? Arvatakse, et ühest külast päritolevad mehed

moodustasid allosad oma vanemate juhatusel, kuna suuremaid ühikuid juhatasid kihelkonnavanemad. Üldjuhatus oli ühe kihelkonnavanema käes, kui välja mindi kogu maakonnaga. Peale selle rühmitati vägesid veel relvaliikide järgi. Ratsamehed moodustasid omaette rühmad; võibolla rühmitati eraldi ka kaugevõitlus- ja lähivõitlus-relvakandjaid.



Muistsete eestlaste sõjalaevu.

Meresõdu ehk -retki korraldasid peamiselt saarlased ja ka teiste randade elanikud. Needki kandsid täiesti kättemaksu- ja saagisõja laadi. Nende eesmärk oli peamiselt rannikute röövimine. Laevad jäeti kuhugi varjule, tungiti ootamatult küladele ja linnadele kallale ja põgeneti sama ruttu, et vaenlane ei jõuaks vägesid koondada. Nii kirjutatakse vanus ajaraamatuis, et eesti viikingid ehk sissid hävitasid a. 1187 Rootsi pealinna Sigtuna.

Harva peeti ka merelahinguid, varitseti kaubalaevu, skandinaavia viikingite laevu kuski saare taga ja tungiti siis äkki peale. Tolleaegsed kaubalaevad olid relvastatud sama hästi nagu viikingite laevadki. Sageli olid sissid kaupmeestekski, kes sadamas rahulike elanike ja kaupmeestega vahetasid kaupu, kuid soodsal juhusel toime panid röövimisi.

Arvatakse, et eestlaste laevad on olnud samasugused nagu skandinaavia viikingeilgi. Need olid tammepuust, ligi 25 m pikad ja 5 m laiad. Keskel oli mast ühe suure neljanurgelise purjega, mis oli villasest kangast ja sageli värviliste vöötidega. Kummalgi pool laeva oli ülalt kolmandas plangureas 16 mulku aerude tarvis. Tüür oli laia mõla taoline ja asetses paremal laeva keskliinist. Pardaid ehtisid kilpide read. Selline laev võis mahutada 20—30 sõdurit. Ta liikus soodsa tuulega purje abil, vaikse ilmaga või vastu tuult liiguti aerude abil.

Merelahingus püüti põlevate parvedega vastase laevu süüdata, samal otstarbel pilluti heitemasinaga põlevate ainetega täidetud anumaid vaenlase laevale. Tavaline viis oli vastase laeva konksudega ligi tõmmata ja siis käsitsi võidelda. Sageli köideti laevad kokku ja tungiti peale rindrivis.

1. Missugust laadi kandsid sõjad muistsel iseseisvusajal?
2. Kuidas anti märku üksteisele vaenlase maaletungist?
3. Eestlaste sõjarõivastis koosnes: .....
4. Eestlasil olid järgmised relvad:
   a) kaitserelvad: .....
   b) kaugevõitlus-relvad: .....
   d) lähivõitlus-relvad: .....
5. Maa sisekaitseks ehitati: .....
6. Millised vanad maalinnad või linnamäed on kodukoha läheduses?
7. Millal kasutati pelgupaiku?
8. Milliseid pelgupaiku on kodukoha läheduses?
9. Joonista eesti sõjalaev.

10. Milliste ida- ja läänenaabritega tuli eestlasil sõdida?
*11. Kirjuta „Linnust kaitsemas".
*12. Kirjuta „Lahing merel".
*13. Joonista eestlaste relvi.

Usund. Eestlaste usundi olu ning peasisu moodustas surnud esivanemate hingede teenimine. Meie esivanemate arvates elas ihust lahkunud hing edasi kalmes või manalas. Hinged olid seal peaaegu nagu inimesedki: tarvitasid toitu, riideid, tegid tööd, olid mõnikord head, teinekord jälle kurjad. Kuid nad evisid ka mõningaid üleloomulikke võimeid, võisid ellujäänud inimesile teha halba, kiusata („kodu käia"), võisid ka õnnistada viljasaaki, anda karjaõnne jm.

Et esivanemate hinged oleksid leplikud, teeksid elavaile head, püüti neid lepitada, neile ohvreid viies ja vanade kommete järgi teenides. Kõigepealt tuli surnu vastavate auavaldustega matta kalmesse. Harilikult oli külakonnal ühine kalmistu, mõnikord mitugi, igal sugukonnal oma. Kõige harilikumad olid maapealsed kivikalmud, kuhu maeti surnuid põletatult, paiguti ka põletamata. Põrm asetati maapinnale kivide ja mulla alla ning vahele. Uusi surnuid maeti nii, et võeti vana kalm lahti ja asetati põrm sinna kivide vahele, sageli tehti aga uut varet äärest juurde.

Surnud maeti või põletati paremais riideis, hauda pandi kaasa ehteid, relvi ja riistu, mis tal manalas arvati vajanduvat. Kui surnu põletati, asetati ka kaasapandavad ehted tuleriidale ja maeti pärast ühes surnu jäänustega kalmu. Sööki ja jooki pandi kaasa savinõudes. Kalmistul tapeti loom, veri valati kalmule, osa liha jäeti sinnasamma, et hinged ka söömaajast osa saaksid, osa liha said saatjad, kes korraldasid kalmistul mälestuspidu, p e i e s i d, mida pärast kodus jätkati.

Talvise pööripäeva ümber peeti hingede-aega. Siis kaeti igas peres laud esivanemate hingedele. Pereisa avas ukse ja kutsus esivanemate hingi nimepidi sööma. Püüti käia vaikselt, kõnelda tasa, et hinged ei ehmuks ega jääks tulemata. Kui hingede-aeg möödus, avas pereisa jälle ukse ja palus hingi tagasi minna manalasse.

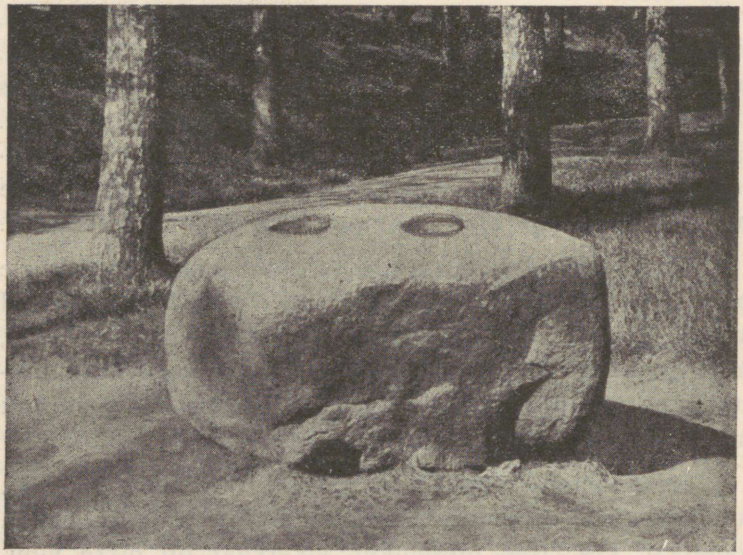
Edasi arvati, et ka loodus-esemeil on oma hinged, haldjad. Nii olid majadel, metsal, vetel, maal, kividel, allikail jt. oma haldjad. Ka inimesel oli oma haldjas, kes temasse tuli varsti peale sündimist ja lahkus surmaga. Haigest inimesest arvati, et temasse on asunud halb haldjas, kes haigust toob. Arstimisel püüti siis kõigepealt see paha haldjas välja ajada, siis pidi tõbi kaduma iseenesest.

Eriti leplikud ja heatahtlikud püüti olla mitmesuguste pühade hiite, puude, kivide ja allikate haldjate vastu. Igal külal oli oma püha hiis või puu, püha kivi ja allikas, mõnikord mitugi. Pühha hiide ei lastud loomi, ei katkutud sealt rohtu ega võetud mahalangenud lehtigi, ainult mõne haiguse arstimiseks võidi neid võtta.

Esivanemate hingede ja haldjate kõrval austati ka loodusjõude — tuult, pakast, pikset. Arvati, et pikne on vanataat, kes laseb piksenooli, vikerkaar oli pikse vibu. Pikset ehk äikest hakati pärast kutsuma Taaraks.

Et esivanemate hingi, haldjaid ja loodusjõude lepitada, toodi neile ande ja ohvreid. Kui paluti head viljasaaki või taheti tänada viljasaagi eest, toodi põllusaadusi; sooviti aga head karjaõnne — toodi karjasaadusi. Nii toodi hingedele ja haldjaile igasuguseid ande, sööke ja jooke, riideid jm. Vetele annetati raha ja hõbedat. Tähtsamail juhtumeil toodi veriohvreid, tapeti loomi ja isegi inimesi, enamasti sõjavange. Ohverdamist toimetasid nii üksikud pered kui ka kogu külakonnad ja maakonnad mitmesuguste ühisürituste puhul.

Hingedega ja haldjatega olid läbikäimises targad ehk nõiad. Need mõistsid haldjate ja teiste jumalate saladusi teada saada ja nende kavatsusi mõjustada. Et jumalatega ja hingedega ühendusse astuda, langesid targad „lovesse", s. t. uimastatud olekusse. Seesugune olek saadi kätte ühe-



Ohvrikivi Tartus Toomemäel.

taolisi liigutusi tehes või ühetooniliselt häälitsedes. Loves oleku ajal arvati targa hing lahkuvat ihust ja ühendusse astuvat vaimudega.

Jumalate tahtmist arvati teada saavat veel liisuheitmise teel või tähele pannes, kummale küljele ohvriloom langeb: kui ohvriloom langes hüvakule küljele, siis tähendas see ettevõtte kordaminekut, langes aga vasakule küljele, ei olnud ettevõttest head loota. Selliselt püüti ennustada harilikult suuremate ürituste, näit. sõjaretkede kordaminekut.

Koduseks lugemiseks: A. Saal — Vambola ja Aita.

1. Mida pandi surnule kalmu kaasa?
2. Arvati, et esivanemate hinged mõjustavad elavate tegevust järgmiselt: .....
3. Kuidas püüti lepitada surnute hingi?
4. Millised vanad kalmistud on kodukoha läheduses?
5. Millised pühad puud, hiied, allikad ja ohvrikivid on kodukoha läheduses?
6. Milliseid ande ja ohvreid toodi haldjaile?
7. Kuidas astusid targad ühendusse jumalustega?
8. Kuidas ennustati mitmesuguste ürituste kordaminekut?

*9. Kirjuta „Matused".

*10. Kirjuta „Hingede-aeg muistses eesti külas".

Eestlaste suhteid naabritega. Eesti viikingiaeg. Eestlased ei elanud muistsel iseseisvus-ajal kinnist omaette elu, vaid neil tuli mitmeti läbi käia naabritega nii läänes kui idas. Need läbikäimised kandsid kaubanduslikku, sageli aga sõjalist laadi.

Läänepoolseist naabreist oli eestlasil tihedamaid kokkupuuteid Skandinaavia rahvastega, kes VIII—XI sajandini korraldasid sõja- ning rüüsteretki naabermaadesse. Neist retkedest osavõtjaid kutsuti viikingeiks ja retki — viikingiretkedeks. Koduse eluruumi kitsus, sõjakas iseloom ja merereisidel omandatud seiklustung kihutasid skandinaavlasi hästidistsiplineeritud salkades kodust välja õnne otsima mujal, kus teotseti mitmesuguseis üritusis: rööviti ja rüüstati, vallutati maid ja kaubeldi.

Viikingite retked ulatusid Iiri-, Šoti-, Inglis- ja Prantsusmaale. Idas korraldasid nad pikki kaubaretki Venemaa sisevete teid mööda kuni Konstantinoopolini. Üks selline tee lähtus Soome lahest Neeva jõge, Laadoga järve ja Volhovi jõge mööda Dneprini, sealt kuni Musta mereni; teine tee siirdus Liivi lahest Väina jõge mööda Dneprini ja sealt edasi.

Paljudesse maadesse jäid viikingid vallutajatena püsima, hakkasid riike korraldama ja sulasid lõpuks maa pärisrahvaga ühte. Nii on vana ajaraamatu järgi Vene riigi rajajaiks kolm viikingist venda Rjurik, Sineus ja Truvor (862). Rjurik asunud Laadogasse, Sineus Valgjärvele ja Truvor — Irboskasse. Pärast nooremate vendade surma asus Rjurik Novgorodisse ja hakkas siin riiki korraldama. Hiljem viidi Vene pealinn Novgorodist Kiievisse, mis asetseb Dnepri jõe ääres.

Eestlasil tuli sageli võidelda viikingite salkadega oma rannamail ja neid tagasi tõrjuda. Nendest võitlustest jutustavad sageli skandinaavia muinaslood ehk saagad. Üks muinaslugu jutustab Rootsi kuninga Ingvari sõjakäigust meie maale. Ta võidelnud siin kogu suve, lõpuks langenud, kuna sõjavägi põgenenud. Teise muinasloo järgi on Norra kuninganna Estrid ja ta poeg Olav eestlaste poolt merel vangistatud, mõnd aega orjadena siin peetud ja hiljem vabastatud.

Idanaabrite venelastega oli eestlasil sagedaid sõjalisi kokkupuuteid. Kas tungisid venelased meie maale rüüstama või korraldasid eestlased vasturetki venelaste maale. Suurema sõjaretke korraldas Vene vürst Jaroslav Tark Ugandisse. Ta vallutas Tartu linnuse, ehitas selle ümber ja nimetas selle Jurjeviks (oma ristiusu-nime järgi).

Kõik skandinaavlaste ja venelaste vallutused ning võidud olid ajutised, hiljem löödi kõik välja ja tasuti kätte.

XI sajandil hakkasid eestlased omakorda korraldama sõjaretki Skandinaaviamaile. Need retked kestsid kuni XIII sajandini, ja seda aega on hakatud kutsuma Eesti viikingiajaks. Õige sagedasi retki hakati korraldama Taani rannamaile. Nende tagasilöömine nõudis Taani riigivõimult üsna suuri pingutusi. Taani kõrval sai eestlaste retkede all tugevasti kannatada Rootsi idarannik. Tähtsaimaks retkeks sinna kujunes Rootsi linna Sigtuna hävita-

mine (1187). Hävitamine oli nii põhjalik, et linna ei hakatudki enam üles ehitama. Uueks kaubanduslikuks keskuseks sai Stokholm.

1. Loetle rahvaid, kellega muistseil eestlasil oli suhtlemisi.
2. Kes olid viikingid?
3. Keda peetakse vanade ajaraamatute järgi Vene riigi rajajaiks?
4. Tähtsamad üritused Eesti viikingiajal olid .....

Ülesandeid kordamiseks.

1. Meie esivanemate algkodu asetses .....
2. Meie lähemad hõimrahvad on .....
3. Meie esivanemate elatusviisid ühis-soome ajal olid .....
4. Muistsel iseseisvus-ajal eestlaste elatusviisid olid: .....
5. Külakonnal olid järgmised ühised üritused: .....
6. Mehed kandsid järgmisi riideid: .....
7. Naised kandsid järgmisi riideid: .....
8. Eestlased tõid välismaalt järgmisi kaupu: .....
9. Eestlased vedasid välja järgmisi kaupu: .....
10. Muistne eesti ühiskond oli korraldatud järgmiste ühikutena: .....
11. Vanemate ülesanded olid: .....
12. Kõige kõrgema seltskonnakihi moodustasid: .....
13. Vaenlaste pealetungi puhul leiti kaitset: .....
14. Eestlaste relvad olid: .....
15. Surnuile pandi kalmu kaasa: .....
16. Hiites toodi järgmisi ande ja ohvreid: .....
17. Kes pidasid jumalatega ja hingedega ühendust?
18. Kuidas ennustati ürituste kordaminekut?
19. Kes olid viikingid?
20. Kuhu korraldasid eestlased viikingiretki?

Eesti muistsed vabadusvõitlused.

Esimesi kokkupuuteid ristiusuga. Ristiusu vastuvõtnud Skandinaavia rahvad püüdsid seda levitada ka Läänemere-maile, eestlaste ja liivlaste aladele. Kuid neil katsetel ei olnud suuremat edu. XII sajandi keskpaiku määrati Lundi peapiiskopi poolt eesti misjonäriks munk Fulco. See esimene eestlaste piiskop ilmus ka kohale, kuid tema misjonitöö tagajärgedest ei ole midagi teada, ehk küll paavst hoolitses Fulco kaastööliste eest, soovitades tema käsutusse saata Norrast eestlasest munka Nicolaust.

Sakslaste tung itta. Skandinaavia viikingite sõjaretked ja Vene vallutuspüüded ei suutnud Eesti muistsele iseseisvusele kardetavaks saada. XII sajandil tõusis uus hädaoht sakslaste näol, kes järk-järgult laiendasid oma eluruumi ja võimu idasuunas. Kõigepealt tungisid sakslased Läänemere lõunarannikule, kus siiamaani olid asunud mitmed slaavi hõimud. Need suruti veidihaaval halvemaile maatükkidele ja kehvadesse kalurikülladesse, kus nad vaevaliselt edasi elutsesid ja aegade jooksul saksastusid. Teiste vallutajatega kaasas käis ka saksa kaupmees, mille tulemusena tekkis rida uusi saksa linnu. Eriti võimsaks muutus sakslaste tung itta pärast Lüübeki linna asutamist (1143). Siit loodi sidemed Ojumaaga, siirduti Vene turgudele ja asuti kaubanduslikku läbikäimist looma Väina jõe suudmes asuvate liivlastega.

Piiskop Meinhardi misjonitöö liivlaste seas. Liivlased olid XII sajandil saksa kaupmeestega elavas läbikäimises. Saksa kaupmehed purjetasid oma laevadega Väina suudmesse, vahetasid siin kaupu ja sõitsid jälle tagasi. Sageli sõitsid nad Väina jõge mööda üles venelastega kauplema, mida liivlased ei takistanud. Muidugi kõnelesid saksa kaupmehed kodus, et Läänemere kaldail elab jõukas paganrahvas ja oleks hea, kui neid saaks ristiusku pöörata ning saksa võimu seal laiendada.

XII sajandi viimsel veerandil saatiski Breemeni peapiiskop munga Meinhardi ühes saksa kaupmeestega liivlaste juurde. Meinhard asus Ükskülas liivlaste hulka elama ja alustas rahulikul viisil misjonitööd. A. 1184 ehitas ta Ükskülla puukiriku. Liivlased sallisid rahulikku munka endi keskel, mõni laskis end ristida, mõni mitte. Järgmisel talvel korraldasid leedulased Ükskülа ümbrusse röövretke, liivlased põgenesid metsa, nendega ühes ka Meinhard.

Nüüd hakkab ta kavatsema tugevama kindlustise ehitust. See pakuks kaitset naabrite röövretkede vastu, kuid oleks ühtlasi ka esimeseks saksa kindlustuspunktiks liivlaste maal. Ta hakkab liivlasi õhutama kivilinnust ehitama. Liivlased lõid nõusse ja lubasid tasuks endid ristida. Ojumaalt telliti müürsepad, ja 1185 rajatigi kivilinnus (loss). Samasugune kivikindlustis ehitati järgmisel a. ka Holmis. Need kivikindlustised pidid olema liivlasile katseks naabrite vastu, kuid said ka ühtlasi saksa kaupmeeste lao- ja varjupaiguks.

Kord tulid liivlaste naabrid semgallid kivikindlustist piirama. Nendele olid tundmatud lubjaga ehitised ja nad arvasid, et seda saab vähese vaevaga hävitada. Nad sidusid jämedad laevaköied lossi ümber ja tahtsid seda Väina jõkke vedada, kuid asi ei läinud korda.

Liivlased jäävad varsti Meinhardi vastu umbusklikuks, nendele ei meeldi, et Meinhard käib saksa kaupmeestega läbi, ja kardavad sellest halba. Nad riisuvad preestri varanduse, pesevad ristimise Väina jões maha, et vesi viiks selle Saksamaale tagasi.

Samuti ei usaldata ka Meinhardi abilist munka Theodorichit, kes tegi misjonitööd Toreidas. Rahva pahameel aina kasvab, kui nähakse, et vihmasel suvel vesi kõik liivlaste põllud hävitab, kuna Theodorichi põllud jäävad rikkumata. Otsustatakse võõras munk ohverdada jumalaile, enne aga küsitakse liisu abil nõu, kas on vaja võõrast preestrit ohverdada. Rahvas koguneb hiide, oda pannakse maha, võõras munk asetatakse hobuse selga, siis hakatakse talutama hobust, et näha, kumma jalaga hobune astub üle oda. Hobune astub hüvaku, s. t. elujalaga. Nüüd ütleb tark: „Kristlaste jumal istub hobuse seljas ja juhib hobuse jalgu, nii et see astub elujalaga. Tuleb hobuse selg enne puhtaks pühkida." Munk võetakse maha, pühitakse hobuse selg üle, siis asetatakse munk jälle selga. Teist korda astub hobune elujalaga üle oda, ja nii pääsebki munk ohvrisurmast.

Sama Theodorichi elu on hädaohus teine kord, päikesevarjutuse aegu. Liivlased arvavad, et saksa munk sööb päikese ära.

Rahulik misjonitöö ei taha aga edeneda, olgugi et 1191. a. paiku Toreidas ristitakse liivlaste vanem Kaupo. Meinhardi seisukord muutub vaenlike liivlaste seas õige kardetavaks. Kui ta kord tahab saksa kaupmeestega sõita Ojumaale, arvavad liivlased, et nüüd läheb ta selleks, et tagasi tulla sõjaväega. Liivlased jäävad jälle leplikuks ja paluvad teda jääda. Meinhard jääbki. Aga kui kaupmehed olid ära sõitnud, hakati Meinhardi pilkama: „Kui palju maksab Ojumaal sool ja vatmal?"

Nüüd ei pääse Meinhard kuhugi, salaja saadab ta munga Theodorichi Rooma paavstilt abi paluma. Paavst lubabki Meinhardile abi saata ja kuulutab Liivimaa vastu ristisõja, lubab pattude-andestust kõigile, kes lähevad ristisõtta.

Enne aga, kui ristisõdijad maale jõuavad, sureb esimene Liivimaa piiskop Meinhard 71 a. vanuses a. 1196.

Meinhardi järeltulijaks sai piiskop Berthold, kes tuligi Liivimaale ristisõdijatega. Kuid ta langes kohe esimeses lahingus.

1. Esimene ristiusu kuulutaja Liivimaal oli .....
2. Kuidas püüdis Meinhard liivlasi pöörata ristiusku?
3. Meinhard ehitas järgmised kivikindlustised: .....
4. Meinhard ehitas Ükskülas esimese kiriku a. .....
5. Miks taganesid liivlased ristimisest?
6. Kuidas loodeti ristimisest lahti saada?
7. Esimene liivlaste vanem, keda ristiti, oli .....
8. Meinhardi järel sai piiskopiks .....

*9. Kirjelda juhtumust Theodorichiga Toreidas.

*10. Joonista „Semgallid kivilinnust piiramas".

Piiskop Albert tuleb Liivimaale, asutab Mõõgavendade ordu, ristib liivlasi ja lätlasi. Pärast Bertholdi surma saab Liivimaa piiskopiks noor ning energiline mees Albert. Albert näeb, et rahulikul teel on raske Liivimaa paganaid ristiusku pöörata ja saksa võimu Läänemere kaldail saab kindlustada ainult tugeva sõjalise jõuga. Seepärast hakkabki ta kohe sõjalist jõudu koguma. Paavstilt saab ta loa korraldada ristisõda Läänemere paganate vastu, nagu neid korraldati Pühamaa, Palestiina vabastamiseks. Võidetud maa pidi pühendatama Jeesuse emale Maarjale. Seepärast hakataksegi hiljem Läänemeremaid kutsuma Maarjamaaks.

Et ristisõdijaid saada suuremal hulgal, kuulutatakse välja, et kõik ristisõdijad saavad täieliku pattudeandes-

tuse, peale selle ka maisi kasusid: roimarid vabastatakse karistusest, sõjasaagist peavad kõik osa saama rikkalikult.



Piiskop Albert.

Sel teel kogubki Albert suure ristisõdijate hulga ja sõidab 1200. a. kevadel esimest korda 23 laevaga liivlaste

maale. Vaevalt maale jõudnud, algavad sõjalised kokkupõrked liivlastega. Viimaks tehakse rahu ja Albert kutsub liivlaste vanemad pidusöögile. Siin vangistab ta äraandlikul viisil liivlaste vanemad ega lase neid enne vabaks, kui Väina ja Toreida suursugusemad mehed annavad 30 noormeest pantvangideks, keda piiskop saadab Saksamaale.

Saksa kaubanduse kindlustamiseks ja edendamiseks asutab Albert a. 1201 Riia linna, teeb hiljem leedulaste ja kurelastega rahu ning hakkab korraldama uue kirikliku valdkonna elu.

Varsti selgub Albertile, et ristisõdijatega üksi ei suudeta Läänemere paganaid ristiusku pöörata ja Saksa võimu kindlustada. Ristisõdijad tulid siia harilikult kevadel, sõdisid ja röövisid kogu suve, siis arvasid enda hingeõnnistuseks küllalt teinud olevat ja lahkusid sügisel jälle. Mõni üksik jäi talveks Riia kaupmeestega siia, et siis järgmisel suvel röövkäike jätkata. Albertil oli aga vaja kindlamat ning püsivamat sõjajõudu. Selleks otsustas ta asutada munksõdurite ordu (1202), nime all K r i s t u s e s õ j a t e e n i s t u s e v e n n a d. Selle liikmed kandsid valget mantlit punase ristiga, mille all oli punane mõõgakujutis. Seepärast hakati seda ordut pärast kutsuma M õ õ g a v e n d a d e o r d u k s.

Kõik selle ordu vennad pidid ordusse astudes andma neli tõotust: 1) p i d i d o l e m a s õ n a k u u l e l i k u d, täiesti loobuma omast tahtest ja vastu rääkimata täitma ülemate käske; 2) p i d i d e l a m a k a s i n a s t i, ei tohtinud abielluda ega naisterahvale otsagi vaadata; 3) p i d i d o l e m a v a e s e d, s. t. neil ei tohtinud olla oma isiklikku varandust, ei tohtinud pidada raha enda juures ega lukustada oma kasti, — kõik, mis orduvennal oma tarvituseks oli, kuulus ordule; 4) p i d i d k o g u o m a

elu pühendama võitlusele uskmatute vastu.

Orduvennad jagunesid kolme liiki: 1) sõdivad ehk rüütelvennad, kes kandsid valget mantlit risti- ja mõõgamärgiga — neilt nõuti rüütliseisusest päritolu ja nende ülesandeks oli sõdimine; 2) vaimulikud ehk preestervennad, kes kandsid valget mantlit punase ristiga, ilma mõõgamärgita; 3) teenivad vennad, kes kandsid pruuni või musta rüüd — neilt ei nõutud rüütliseisusest päritolu, kuid nad pidid olema vabad mehed. Osa neist tarvitati rüütlite relvade kandjaiks, teise osa moodustasid mitmesugused ametimehed, nagu sepad, toapoisid, kokad jt. Ordu ülemjuhatajat kutsuti ordumeistriks.

Et oma sõjalist jõudu veelgi suurendada, hakkab Albert võidetud maid läänistama lihtrüütleile, kes selle eest teda peavad sõjas abistama. Edasi hakkab ta vastristitud paganailt nõudma, et noodki tuleksid ristimatute vastu sõtta.

Säärase tugeva sõjalise jõuga vallutab Albert umbes kaheksa aasta jooksul liivlased ja lätlased ning sunnib neile peale ristiusu. Eriti kergesti alistusid lätlased Albertile, sest nad lootsid sakslasilt abi eestlaste sagedate sõjaretkede vastu.

1. Kuidas kavatses Albert Liivimaa paganaid ristiusku pöörata?
2. Millist tasu lubati ristisõdijaile?
3. Piiskop Albert tuli Liivimaale a. .....
4. Mõõgavendade ordu asutati a. .....
5. Millised tõotused pidi andma ordusse astuja?
6. Mitut liiki vendi oli ordul?
7. Kuidas hankis Albert veel sõjalist abijõudu?

*8. Mispärast asutas Albert mõõgavendade ordu?

*9. Joonista sõdiva orduvenna erinevusmärk; preestervenna märk.

Eesti vabadusvõitluste algus. Otepää linnuse hävitamine ja eestlaste vasturetk. Pärast seda kui liivlased ja lätlased olid alistatud ja ristitud, pöördus ristisõda eestlaste vastu. Ühes sakslastega sõdisid eestlaste vastu ka liivlased ja lätlased.

Esimesist retkist jutustab vana ajaraamat järgmist:

1208. a. läkitasid sakslased ja lätlased saadikud Ugandisse eestlaste juurde. Saksa saadikud nõudsid, et ugandlased annaksid tagasi saksa kaupmeeste varandused, mis nad enne Riia linna ehitamist saksa kaupmeestelt röövinud, kui need regedel sõitsid Väinalt Pihkva poole. Läti saadikud nõudsid: „Tasuge meile nüüd kõik need kahjud, mis te oma sõjaretkedega meile olete teinud."

Ugandlased ei tahtnud aga kaupade tagasiandmisest ja sõjaretkil tehtud kahjude tasumisest kuuldagi. Kaubad ja varandused on ära võetud ausas võitluses, ning niisugune on vana komme ja õigus, et sõjasaak jääb võitjale. Siiski saatsid ugandlased oma saadikud Lätimaale, et rahu üle läbi rääkida. Kui siin aga ikkagi nõuti kaupade tagasiandmist ja sõjakahjude tasumist, said eestlased ägedaks, ähvardasid oma teravate odadega ja läksid tagasi omale maale.

Siis koguti kokku suur sõjavägi rüütelvendadest, teisist sakslasist, lätlasist ja liivlasist ning marssides öid ja päevi jõuti Ugandisse. Siin hakati rüüstama ning põletama külasid, röövima ja tapma, kuni jõuti Otepää linnuse alla. See kõrge ning tugev linnus vallutati ning põletati maha. Siis puhati kolm päeva ja mindi tagasi loomade, vangide ja kogu saagiga.

Kui lätlased jõudsid koju, siis kogusid nad kõik oma varanduse ja omaksed maalinnadesse ja valmistusid kaitsele. Aga ugandlased kutsusid sakalased appi ja tungisid ühiselt Trikatua piiridesse. Nad põletasid elusalt ühe lätlase, võtsid teisi vangi, teigid lätlasile palju paha, piirasid

Beverina linnuse, kus sõdisid kogu päeva linnuses olevate lätlastega. Ka lätlased tungisid linnusest välja, võitlesid vahvasti ja tegid eestlasile palju kahju.

Seal linnuses oli üks preester, nimega Henrik. See ei hoolinud eestlaste pealetungist, läks võitluse aegu vallile, hakkas pilli mängima ja jumalat paluma. Kui eestlased kuulsid muusikat ja heledat pillihäält, mida nad omal maal polnud kuulnud, siis jätsid nad võitluse seisma ja küsisid: „Mispärast te nii rõõmutsete?" Selle peale vastasid lätlased: „Meie oleme ristitud ja näeme, kuidas Jumal meid kaitseb, seepärast rõõmutseme ja kiidame Jumalat." Siis hakkasid eestlased rahu pärast läbi rääkima, aga lätlased ütlesid: „Andke meile enne tagasi riisutud varandus ja laske endid ristida, sest muidu ei saa meil olla üht südant ja üht hinge ega kindlat rahu."

Aga et lätlasile oli abivägesid tulemas, seepärast lahkusid eestlased linnuse alt ja läksid tagasi omale maale. Kui appirutanud orduvennad teisel päeval eestlasi hakkasid taga ajama, ei leidnud nad enam kedagi. Siis tuli külm, teed muutusid konarlikuks ja orduvennad ei saanud neid enam taga ajada, sest peaaegu kõik hobused lonkasid.

1. Millisel ettekäändel tungisid sakslased ja lätlased Ugandisse?
2. Otepää linnus hävitati a. .....
3. Kuhu korraldasid eestlased vasturetke?
4. Miks lahkusid eestlased Beverina linnuse alt?
5. Koosta käesoleva jutustuse kava.

Võnnu piiramine ja Ümera lahing a. 1210. Pärast Otepää langemist hakkasid sakslased ühes liivlaste ja lätlastega korraldama sagedaid rööv- ja sõjaretki eestlaste maale, millele eestlased omakorda vastasid kättemaksuretkedega.

Ühel sellisel sõjakäigul tulevad eestlased Võnnu alla. Malev asetatakse ringi ümber linnuse. Vanemad korral-

davad maleva allühikud kohtadele ja hakkavad juhatama piiramist. Osa malevast asetatakse linnuse lähedale, et kogu aja hoida seda noolte ja odade saju all. Teine rühm veab puid kokku, kolmas asetab need valli lähedale ja pistab tule külge, et linnust süüdata. Siin ehitatakse piiramistorni, seal tormiredeleid. Juba aetakse piiramistorn valli lähedale, kivid ja põlevad anumad lendavad sealt linnusesse. Vanemad korraldavad salku ja rühmi. Ikka ägedamaks ja ägedamaks muutub pealetung. Linnuses on häda suur, palju on haavatuid ja surnuid, vahetpidamata lendab kive ja tuld linna, süüdatud tuleriidast tuleb suitsu, mis tahab hinge matta. Juba löövad kaitsjad kõhklema — linnuse langemine ei või enam kaugel olla.

Kõige ägedama piiramise aegu tuuakse eestlaste peavanemale teade, et piiratuile on tulemas suur abivägi: tulevad riialased, liivlaste vanem Kaupo oma sõpradega on kogunud suure maleva liivlasist ja lätlasist ja on tulemas.

Eestlaste vanemad arutavad asja, peavad nõu. Otsus on: „Siin linnuse all me neile vastu ei saa, tuleb appi võtta sõjakavalus.“ Vanemad lähevad salkade juurde, käsutavad mehed tagasi ja annavad asja teada. Nüüd korraldatakse salgad ning voorid, ja algab näilik põgenemine üle Koiva.

Varsti jõuavad kohale liivlased ja lätlased Kaupo juhatusel ja hakkavad ühes Võnnu orduvendadega põgenevaid eestlasi taga ajama. Luurajad toovad neile teate, et eestlased on täies põgenemishoos üle Ümera jõe. Liivlased ja lätlased tungivad kohe sinna, hoolimata sellest, et kogenud ning elutark Kaupo, kes eestlaste sõdimisviise tunneb rohkem kui teised, hoiatab: „Ootame oma vendi, riialasi, siis võime edukalt võidelda.“

Eestlased aga ei põgenegi, jäävad täies lahingukorras metsa ootama. Kui tagaajajad jõuavad kohale, ilmuvad eestlased neile järsku vastu. Algab äge lahing, sakslased

kogunevad oma lipu ümber tugevaks kolonniks *), lätlased ja liivlased võitlevad tiibadel. Liivlasist langeb teiste hulgas Kaupo poeg Berthold, sakslaste seast — palju ordurüütleid ja piiskopisulaseid. Enam ei suuda liivlased vastu panna. Nad põgenevad korratuses. Sakslased koondavad oma riismed uuesti kolonni ja põgenevad kergeratsaväe kaitsel Koiva poole. Eestlased aga ajavad põgenejaid taga, surmavad paljusid ja võtavad vangi.

Täiesti lööduna põgenesid sakslaste ja nende väe riismed Ümera juurest. Sakalased ja ugalased läksid aga koju, saatsid Ümera võidust teateid kõigisse maakondadesse ja tõotasid olla üks süda ja üks hing pealetungijate vastu.

1. Ümera lahing oli a. .....
2. Loetle eestlaste piiramisviise Võnnu linnuse all.
3. Ümera lahingu võitsid .....

*4. Millist sõjakavalust tarvitasid eestlased Ümera lahingus?

Viljandi piiramine a. 1211. A. 1211 tulid sakslased suure väega piirama Viljandi linnust. Sakslaste vägi koosnes: ordurüütleist, ristisõdijaist, piiskopimeestest, liivlasist ja lätlasist.

Sellest piiramisest jutustab vana ajaraamat järgmist: Ja sakslased saatsid liivlased ja lätlased kogu ümbruses asetsevat maakonda laastama ja toidumoona ning vilja tooma. Need läksid läbi kõigi külade, tapsid maha palju paganaid (eestlasi) ja tõid teisi vangina kantsi juurde. Siis viidi vangid kantsile lähemale ja öeldi: „Kui teie oma väärjumalate austamise jätate ja ühes meiega tõelisse Jumalasse tahate uskuda, siis anname teile need vangid elusalt tagasi ja ühendame teid endiga vennalikus armastuses rahusidemega.“ Aga nemad ei tahtnud Jumala ja kristlaste nime üldse kuuldagi, ähvardasid sõjaga, varus-

*) kolonn = korraldatud salk, rivi.

tasid endid sakslaste relvadega, mida esimeses kokkupõrkes maalinna väravas olid saagiks saanud, hooplesid kantsi ülemisel äärel, valmistusid võitlusele ja pilkasid sõjaväge. Siis haarati kinni kõik vangid, tapeti maha ja visati kraavidesse ning ähvardati sama teha nendega, kes olid kantsis.



Ordurüütel.

Vahepeal tapsid ammukütid paljusid ja kihutasid kõik vallilt minema. Teised ehitasid kaitsetorni. Liivlased ja lätlased täitsid kraavid kokkukantud puudega ääreni täis ja ajasid kaitsetorni sealt üle. Lätlased ühes ammukütidega läksid üles, surmasid kindluses paljusid odade ja nooltega ning haavasid paljusid.

Äge lahing kestab viis päeva.

Eestlased püüavad piirajate puuhunnikut põlema süüdata, paisates sinna rattail tuld vallikülge mööda alla. Liivlased ja lätlased kustutavad selle jää ja lumega. Rüütelvend Arnold, kes töötas seal ööd ja päevad, lüüakse lõpuks ühe kiviga surnuks. Sakslased seavad masina üles, millega ööd ja päevad heidavad kive kantsi, tappes inimesi ja loomi. Liivlased ja lätlased ajavad kokku puuhunniku, mis ulatub pihttarani. Relvastatud sakslased ronivad sinna üles, murravad tara maha, kuid leiavad seest teise kindlustise, mida nad ei jõua maha kiskuda.

Kantsis olijad koonduvad ülal, ajavad kive ja puid visates sakslased tagasi. Need taganevad, kuid süütavad kantsi. Eestlased kisuvad põlevad plangud laiali ja kustutavad tule. Järgmiseks päevaks on kõik jälle parandatud ja kaitsemine jätkub.

Kantsis oli aga palju surnuid, suur veepuudus ja peaaegu kõik ellujäänud olid haavatud, nii et juba nõrkesid. Kuuendal päeval ütlesid sakslased: „Kas panete ikka veel vastu ja ei taha meie Loojat tunnustada?" Selle peale vastavad eestlased: „Tunneme, et teie Jumal on suurem kui meie jumalad, ja palume meid ristida nagu liivlasi ja lätlasigi."

Siis kutsusid sakslased vanemad kantsist välja, seletasid neile kõik ristiusu kohustused ja lubasid rahu. Selle järel, kui pantvangid olid antud ja rahu tehtud, võtsid nad preestrid kantsi, kes kõik majad ja kantsi ühes kogu rahvaga üle piserdasid pühitsetud veega. Aga ristimine lükati edasi suure verevalamise pärast.

1. Milliste vägedega tulid sakslased Viljandit piirama?
2. Kirjelda sakslaste piiramisviise ja -võtteid.
3. Kirjelda eestlaste kaitsemisviise ja -võtteid.
4. Mis põhjusil oldi sunnitud ristimist vastu võtma?
5. Viljandi piiramine oli a. .....
6. Milliste ähvardustega taheti sundida linnust alistuma?

*7. Kirjuta „Mida võiks Viljandi maalinna kaitsja jutustada".

Eestlaste kolme maleva sõjaretk a. 1215. Pärast Viljandi langemist kestavad vastastikused sõjaretked edasi. A. 1212 tehakse küll Toreidas rahu kolmeks aastaks, kuid enne, kui see lõpeb, korraldavad sakslased röövretke Ridalasse ja tungivad Sakala vanema Lembitu linnuse Leole kallale a. 1215, vallutavad selle, sunnivad Lembitule ristimise peale ja viivad ta ühes teiste vanematega Riiga vangi, kust nad vabanevad alles siis, kui muretsevad oma pojad pantvangideks.

Nüüd olid eestlased jõudnud selgusele, et nad sakslaste pealetungidest enne ei vabane, kui nende toetuspunkt Riia hävitatud ja sakslased maalt välja aetud. Asutakse peale tungima kolme väega ja tehakse järgmine sõjaplaan: saarlaste ülesandeks jäi rünnata Riiat, ühtlasi pidid nad sulgema Väina suudme, et uute ristisõdijate appiruttamist Riiale takistada. Samal ajal pidid ridalased tungima Toreidasse ja sakalased lätlaste kallale, et liivlased ja lätlased ei saaks appi minna Riiale.

Selle ülesande täitmiseks ilmuvad saarlased suure sõjalaevastikuga Väina suudmesse ja hakkavad seda sulgema a. 1215. Alused *) täidetakse kividega ja lastakse Väina sissesõidukohas mere põhja. Samaks otstarbeks ehitatakse kaste, täidetakse need kividega ja lastakse jõesuudmes põhja. Osa sõjaväge sõidab laevadel Riia alla. Seal võetakse neid suure ülejõuga vastu, nii et nad asuvad jälle laevadele ja sõdavad tagasi teiste juurde Väina suudmesse. Riialased liiguvad neile järele, osalt laevadel, osalt maad mööda. Vastaste jõud on suur, saarlased asuvad Väina vastaskaldale ja jäävad ootama, kuni teised malevad saavad oma ülesandega valmis ja tulevad appi, et siis Riiga rünnata ühiselt.

---

*) alus = veesõiduk, paat.

Samal ajal ilmuvad aga Väina suudmesse Saksamaalt tulevate ristisõdijate laevad. Nüüd muutub saarlaste seisukord halvaks, sest ka Riia poolt läheneb sakslaste laevastik. Saarlased ei usalda sellise ülevõimuga võitlust alata, vaid tungivad sakslaste laevade vahelt läbi ja kaovad merele.

Ka ridalaste retk ei anna suuri tagajärgi. Liivlased on sõjaks ette valmistatud, külad tühjad, varandused peidetud ja linnused mehitatud. Suuremaid kokkupõrkeid ei tule. Kui saadakse teada saarlaste ettevõtte ebaõnnestumisest, lahkutakse liivlaste maalt ja minnakse tagasi Ridalasse. Sakalaste ja ugandlaste rünnak annab küll rohkem saaki, kuid sõjalised tagajärjed on samuti väikesed. Võnnu juures, mida kavatsetakse rünnata, tuleb neile vastu ordurüütlite vägi, kellega lahingusse ei astuta, vaid pöördutakse tagasi.

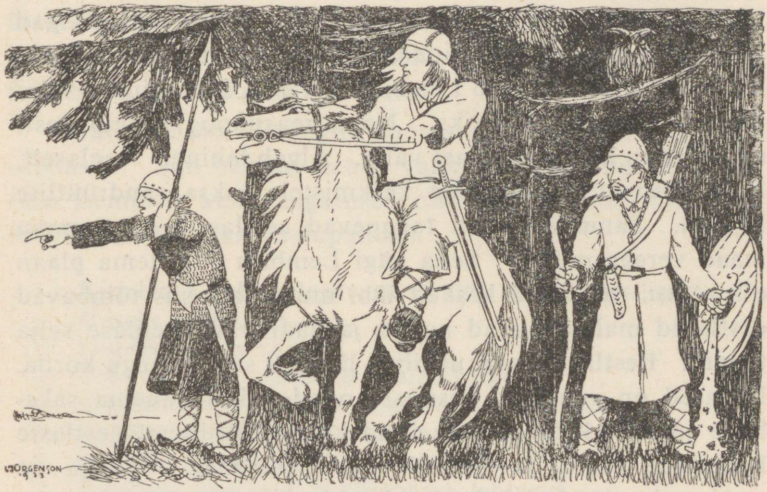
1. Toreida rahu tehti kolmeks aastaks a. .....
2. Millised röövretked tegid sakslased enne Toreida rahu lõppu?
3. Missuguse sõjaplaaniga kavatsesid eestlased kolme maleva sõjaretke?
4. Millised maakonnad võtsid osa sellest retkest?

*5. Miks ebaõnnestus kolme maleva retk?

Madisepäeva ehk Pala lahing 21. sept. 1217. Kuigi Lembitu kavatsetud kolme maleva pealetung nurjus, ei loobu vahva Sakala vanem kavatsusest kogu maaga ühiselt vaenlast välja ajada. Ta läkitab saadikuid naabermaakondadesse abi paluma. Venelasile saadetakse rikkalikke kinke ja kutsutakse neid liitlasiks sakslaste vastu. Novgorodi saadikud tulevad ja teatavad, et venelased on nõus appi tulema suure sõjaväega.

Lembitul läheb korda koguda suur sõjavägi, umbes 6000 meest, kes tema juhatusel Sakalas Pala juures venelasi ootab. Venelased jäävad aga hiljaks. Asjast saavad

sakslased teada ja kiirustavad pealetungiga, et eestlasi lüüa enne, kui venelased jõuavad kohale. Sakslaste väes on ordurüütleid, piiskopimehi, taani abiväge, kokku 3000 meest, peale selle veel liivi abiväge Kaupo juhatusel ja lätlasi.



Eesti sõdureid muistsete vabadusvõitluste päevilt.

Sakalasse jõudes ja vangide käest eestlaste asupaigast kuulda saades, liigutakse edasi ettevaatlikult lahingukorras. Öösi puhkab sakslaste vägi Viljandi juures, peetakse jumalateenistus — ja järgmisel päeval, 21. septembril, liigutakse jälle edasi, otsides kohtamisvõimalusi eestlastega, kes olid vahepeal Pala juurest ära läinud ja parema lahingukoha valinud metsa ääres.

Lembitule tuuakse teateid sakslaste liikumisest ja vägede lahingukorrast: keskel asuvad sakslased, hüvakul tiival liivlased, vasakul — lätlased. Lembitu korraldab oma maleva lahingukorda: keskele tugevamad, tiibadele

nõrgemad väeosad. Kui kõik valmis, viib ta väeosad metsa varjule, et ootamatult peale tungida. Ratsa sõidab ta veel viimast korda väeosad läbi, teeb viimased korraldused, siis jääb oma sakalaste juurde hüvakule tiivale, et sellega tarbe korral vaenlast haarata küljelt.

Juba ilmuvad sakslaste väed ettevaatlikus rivikorras. Maa müdiseb hobuste sammude all. Tärisevad mõõgad ja piigid. Hinge kinni pidades jälgivad eestlased vaenlase liikumist. Nüüd sõidab Lembitu rivi ette, lööb piigiga kilbi pihta — see on märgiks. Nagu maruhoog tungib eesti malev täies korras metsast välja. Algab lahing. Aeglaselt, kuid püsivalt surub peale keskmistele saksa raudrüütlite kolonn. Samm-sammult taganevad eestlased, iga sammu maad verega müües. Seda nägi Lembitu ette, tema plaan oli, et kui sakslased keskelt läbi murravad, siis tõmbavad eestlased maleva tiivad kokku ja haaravad vaenlase selja tagant. Eestlaste vasakul tiival lähebki see peaaegu korda, liivlased on sunnitud eestlaste odade all taganema sakslaste juurde, kellega nad nüüd koos pöörduvad eestlaste keskrinde vastu, ja löövad selle taganema. Sellega on eesti malev löödud kaheks. Nüüd alustavad tiivad pealetungi. Vasak tiib jõuabki saksa järelvägede juurde välja, kuid hüvakul tiival ei lähe asi nii hõlpsasti. Sakslased, kes eesti keskrinde taganemisel on vabanenud, pöörduvad lätlasile appi. Lembitu tõmbab väed tagasi, et lahingurinnet ümber korraldada, kuid seal tunneb teda lätlaste vanem, haarab ta oma salga keskele. Lembitult röövitakse relvad ja rõivad, ta pea raiutakse maha ja viiakse hiljem võidumärgina Riiga. Samuti langevad sakalaste vanemad Votele ja Manivalde.

See raske hoop eestlaste hüvakul tiival otsustab lahingu. Vasaku tiiva pealetung ei saa enam areneda, eestlased lüüakse kogu rindel taganema, nad on sunnitud põgenema.

Madisepäeva lahingus kaotasid eestlased üle 1000 mehe, sakslased said saagiks 2000 hobust, relvi ja palju muud varustist. Ka sakslaste kaotused olid suured, teiste hulgas sai surmavalt haavata liivlaste vanem Kaupo.

Pärast seda lahingut vallutasid sakslased Lembitu linnuse Leole, kuna liivlased ja lätlased röövisid ja rüüstasid ümberkaudseid külasid. Et maad päästa lõplikust rüüstamisest, olid sakalaste vanemad sunnitud rahu paluma ja lubama ristiusku vastu võtta.

Madisepäeva lahingu kaotus oli raskeks hoobiks eestlasile. Siin hukkus nende vahvaim ning andekaim vanem Lembitu, kelle algatusel olid maakonnad hakanud koonduma ühiseks vastupanuks.

1. Kirjelda Lembitu tegevust, kuidas ta koondas maakondi ühiseks võitluseks.
2. Lembitu ootas välisabi .....
3. Miks ruttasid sakslased pealetungiga?
4. Sakslaste vägi koosnes järgmistest väeosadest: .....
5. Kuidas oli korraldatud sakslaste vägi lahinguks?
6. Kirjelda Lembitu väe lahingukorda.
7. Eestlaste kaotused Madisepäeva lahingus: .....
8. Madisepäeva lahing oli .....

*9. Joonista Madisepäeva lahingu plaan (väeosad märgi ristkülikutega ja kirjuta nimetused sisse).

*10. Loetle põhjusi, mispärast eestlased kaotasid Madisepäeva lahingu.

Taanlased Põhja-Eestis. Eestlaste vabadusvõitlused olid kestnud juba kümmekond aastat. Oli kaotatud mitmeidki lahinguid, olid langenud tähtsamad vanemad, kuid ikkagi oli rahva vastupanu visa. Kord vallutatud ja ristitud maakonnad lõid esimesel soodsal juhusel jälle lahku, pesid ristimise maha ja haarasid uuesti relvad. Sakslased ei usaldanud võidetud maakondadesse elama asuda, vaid lahkusid peale õnnestunud retki tagasi liivlaste

maale ja Riiga. Nii tuli kord vallutatud maakondi ikka uuesti ja uuesti võita.

Nüüd nägi piiskop Albert, et ta omade jõududega ei suuda eestlasi lõplikult vallutada ja ristida. Pealegi ei saanud ta enam kergesti Saksamaalt uusi ristisõdijaid. Seepärast pöördus ta Taani kuninga Valdemar II poole ja palus abi, lubades tema vallutatud maad Taanile.

Aastal 1219 tulebki Taani kuningas suure sõjaväega, milles vanade ajaraamatute järgi olevat olnud 1500 laeva, Rävälä maakonnas Lindanise linnuse all maale. Eestlasil ei ole väge koos, taanlased vallutavad Lindanise linnuse, lõhuvad selle maha ja hakkavad asemele ehitama uut (1219), millest pärst kasvab Tallinn.

Kolme päeva jooksul on aga eestlaste vägi koos ja nad alustavad 15. juunil taani laagrile pealetungi viiest kohast korraga. Ägedas lahingus langeb palju taanlasi, neil on õige kitsas käes ja nad hakkavad põgenema. Taanlaste seisukorra päästavad nende liitlasist abiväed, kes asuvad leeris mäeveeru ja mere vahel. Nad alustavad vastupealetungi ja panevad eestlaste edasitungi seisma. Samal ajal korraldavad ka põgenevad taanlased uuesti oma vägesid ja hakkavad vastu panema. Kuigi võideldakse eestlaste poolt suure ägedusega ja vahvusega, ometi on nad lõpuks sunnitud taganema suure ülevõimu ees.

Et taanlasil selles lahingus oli õige kitsas käes, sellest kõneleb ka järgmine vana muinaslugu:

Kui Valdemar nägi eestlaste väehulki, lõi ta kartma ja tahtis kohe tagasi pöörduda. Piiskop Peeter, kes oli kuningaga ühes, hakkas teda julgustama ja ütles: „Ära karda, küllap Jumal avitab sind, kui sa edaspidi enam ei kuula oma naise halbu nõuandeid, ei kärbi piiskoppide tulusid ega koorma oma alamaid raskete maksudega.“ Suures hädas lubas siis kuningas kõike seda ja tõotas veel

lisaks: „Kui Jumal mind nüüd avitab, siis peab igavesti iga taanlane, kes vähemalt 12 aastat vana, selle päeva mälestuseks iga aasta lauritsapäeva õhtul paastuma.“ Siis käskis kuningas lahingut alustada. Suure hooga tungisid vaenlased (eestlased) peale ja taanlasil oli õige kitsas käes, nad hakkasid taganema ja põgenema. Siis tõstis peapiiskop Andreas lageda taeva all oma käed taeva poole ja hakkas valjul häälel taevast abi paluma, nagu palus Mooses abi Iisraelile. Kui peapiiskopi käed väsisid, tulid teised piiskopid appi ja hoidsid tema käsi. Kõige ägedama võitluse aegu langes taevast taanlaste sekka toredasti kootud lipp, millel oli peal valge rist punasel põhjal. Et taanlaste lipud olid juba eestlaste poolt ära võetud, siis kogunesid nad taevast antud lipu alla — ja said võidu.

Taani praegune lipp — Danebrog — on valge rist punasel põhjal.

Aasta otsa tuli taanlasil võidelda rävällastega, enne kui need alistusid ja võtsid vastu ristimise. Pärast rävällaste alistamist asuti teiste Põhja-Eesti maakondade vallutamisele ja ristimisele. Siin tuli sagedasti tülisid sakslastega, kes omakorda püüdsid ristida samu maakondi. Mõnikord tühistas üks teise ristimise ja ristis omalt poolt uuesti. Ristimine ise harilikult toimus nii, et kirikliku kombe järgi ristiti vaid vanemaid, teisi piserdati ainult veega, kaugemate külade tarvis anti anumatega pühitsetud vett kaasa ja kästi sellega ise inimesi ja maju piserdada. Uue usu kohta ei antud mingit seletust ega õpetust, nii et eestlased ristimist pidasid mõneks nõiatembuks ja parajal juhul sellest jälle loobusid, pesid endid veega ja vabanesid sel viisil ristimisest. Mõnikord tegid preestrid ristimise veel lihtsamaks: käisid teatud piirkonnas külad läbi, püstitasid sinna puuristid ja lugesid nüüd need alad ristituks.

1. Miks pöördus piiskop Albert Taani poole abipalvega?
2. Taanlased tulid Lindanise all maale ja asutasid Tallinna a. .....
3. Kuidas toimetati ristimist Põhja-Eesti maakondades?
*4. Lahingus Lindanise all võitsid esiteks eestlased. Mispärast kaldus lõpuks võit taanlasile?

Suur vabastuskatse. A. 1222 läheb Taani kuningas Saaremaale ja ehitab sinna kivilinnuse Taani võimu toetuspunktiks. Vaevalt on aga Taani kuningas maalt lahkunud, kui saarlased ühes läänlastega asuvad taani linnust piirama. Nad pommitavad linnust paterellidega *) viis päeva, siis alistub see. Meeskond asub laevale ja pageb Tallinna, jättes saarlasile pantvange. Nüüd hävitatakse linnus, nii et kivi ei jää kivi peale.

Sellest võidust saadetakse sõnum läbi kogu Eesti, õhutatakse kõiki ära heitma taanlaste iket ja hävitama ristiusu nime. Kõigepealt algavad võitlused Varbolas. Saarlased ühes harjulastega kogunevad Vorbola linnusesse, tapavad siin taanlasi ja nende preestreid. Virulased ja järvalased koguvad oma preestrid kokku ja saadavad need rahulikult Tallinna. Sakalased aga vallutavad Viljandi linnuse, kus asusid nüüd mõõgavennad ja kaupmehed, tapavad ja vangistavad sakslased ning saadavad sõjasõnumi Otepääle ja verised mõõgad Tartu — märgiks, et seal tehtaks samuti.

Nüüd kaevati maal surnud üles, keda oli maetud ristiusu kombe järgi, põletati nad tuleriidal ja asetati põrm kalmeisse. Maju ja linnuseid pesti veega ning pühiti luuaga, et ristimisest lahti saada. Sakalased saatsid oma saadikud Riiga, kes seal ütlesid: „Meie oleme küll valmis uuesti rahu sõlmima, kuid kunagi ei võta me vastu ristiusku — nii kaua, kui on veel maal olemas üheaastane või küünrapikkune poisike.“ Ühtlasi nõuti tagasi vane-

*) paterell = viskemasin.

mate pojad, pantvangid, iga üksiku pantvangi eest lubati tasuda ühe rüütelvenna ja kaupmehega, kes nende käes elus ning köidikuis.

Nii oli kogu Eesti peale Tallinna a. 1223 sakslasist ja taanlasist jälle vaba. Ometi ei läinud eestlasil korda vabadust hoida. Kogu vabadusvõitluste kestes oli langenud palju mehi, nii et maa kaitsemine ja linnuste mehitamine tekitas raskusi. Küll saadi venelasilt abi, kuid sakslasedki said uusi abivägesid ja alustasid uuesti võitlust. Veidihaaval langesid jälle sakslaste võimkonda maakonnad üksteise järel.

1. Taanlased asutasid oma linnuse Saaremaal a. .....
2. Kirjelda saarlaste tegevust uutes vabadusvõitlustes.
3. Nimeta teiste maakondade üritusi.
4. Milliste nõudmistega läkitati Sakalast saadikud Riiga?
5. Eestlaste suur vabastuskatse oli a. .....

*6. Kuidas vabaneti ristimisest?
*7. Miks ei suutnud eestlased kättevõidetud vabadust kaitsta?

Tartu langemine. Viimsena langes sakslaste kätte Tartu linnus, mille piiramisest jutustab vana ajaraamat järgmist:

Sakslased kogusid suure sõjaväe — ristisõdijad, piiskopimehed, ordurüütlid, kaupmehed, liivlased ja lätlased — ja läksid Tartu linnust piirama. See oli suur ning tugev linnus ja seal oli eestlasil Vene vägi abiks vürst Vjatško juhatusel.

14. augustil jõuavad esimesed väed Tartu alla. Ühed hakkavad linnust ründama, teised saadetakse Virumaale külasid rüüstama ja vastuhakkajaid karistama. Need tulevad kolme päeva pärast tagasi, toovad kaasa lambaid, veiseid ja muud, mida sõjaväel vaja. Piiskopid ühes ristisõdijatega ja muu väega tulevad järel. Siis asuvad kõik linnuse ümber telkidesse ja hakkavad linnust piirama.

Seatakse korda väiksemaid heitemasinaid ja paterelle, ehitatakse suur piiramistorn, mis saab nii kõrge, et ulatub linnuse tarani. See torn lükatakse üle linnuse kraavi valli juurde, mida nüüd hakatakse hoolega kaevama. Kaevatakse ööd ja päevad, ühed kaevavad, teised veavad mulda eemale. Aga kogu aja töötavad ammukütid, paterellid ning heitemasinad saadavad linnusesse kive, tulepesi ja tulist rauda. Mõned valmistavad riistu, mida nimetatakse siilideks ja sigadeks *), ning kaevavad nende varjus, teised jälle veavad puid kokku ja panevad tule otsa.

Ka linnuses olijad valmistavad masinaid ja paterelle kristlaste masinate vastu, seavad kütid oma vibupüssidega ja ammukütid piirajate vastu.

Päeva sõditakse, öösi tehakse mängu ja kisendatakse. Liivlased ja lätlased kisavad mõõku ja kilpe kokku lüües, sakslased lärmitsevad trummide, vilede ja muude muusikariistade saatel. Linnuses olijad teevad sama, nii et kellelgi ei ole unerahu.

Viimaks kauase piiramise järel lükatakse torn valli juurde ja otsustatakse ette võtta üldine rünnak linnuse vastu. Aga eestlased teevad linnuse valli suure mulgu, millest saadavad rattail tuld, et piiramistorni põlema panna. Kuid soomustatud mehed lõhuvad tule laiali ja päästavad torni. Samal ajal veavad teised puid kokku ja hakkavad silda põletama. Silla kaitseks tungivad venelased väravate juurde. Nüüd tormavad aga piirajad tule ja suitsu varjus vallile ja linnusesse sama mulgu kaudu, kust eestlased saatsid välja tulerattaid.

Algab kole taplus, kus ei heideta armu ka naistele ega lastele. Eestlasi langeb üle tuhande. Venelased taganevad sisekindlusse, kuid jäävad alla. Nad surmatakse

*) Siilisarnaselt okkaid täis või seasarnased kaitsekatused, mille varjus linnuse valli kaevati.

kõik peale ühe, kellele ordurüütlid annavad hobuse, et ta võiks sõita koju, Novgorodi ja jutustada seal kõigest, mis on juhtunud.

Kui kõik mehed olid tapetud, algas kristlaste suur rõõmupidu ja mäng, trummide ja viledega ning teiste muusikariistadega. Selle järel võtsid nad venelaste relvad, riided, hobused ja kogu saagi, mis oli kantsis, ja veel järelejäänud naised ning lapsed, süütasid linnuse põlema ja pöördusid suure rõõmuga tagasi Liivisse.

Nii langes vana ajaraamatu järgi viimne linnus Tartu (1224. a.). Nüüd oli kogu maa, peale Saaremaa, sakslaste ja taanlaste võimu all.

1. Tartu langes a. .....
2. Loetle vägesid, kes võtsid osa Tartu piiramisest.
3. Loetle sakslaste piiramisviise.
4. Loetle eestlaste kaitseviise.
5. Kuidas talitasid võitjad võidetutega?

*6. Joonista piiramisel tarvitatud kaugevõitlus-relvi.

*7. Kirjuta „Mida võiks Tartu kaitsemisest osavõtnud eesti sõdur jutustada".

Saaremaa vallutamine ja vabadusvõitluste lõpp. Kaua ei kesta enam saarlastegi vabadus. 1227. a. jaanuaris koguvad sakslased Pärnu jõele taas suure sõjaväe Saaremaa lõplikuks vallutamiseks. See koosneb ristisõdijaist, ordurüütleist, riialasist, liivlasist ja lätlasist, ka ristitud mandri-eestlasi sunnitakse saarlaste vastu sõtta. Vägi on korraldatud rühmadeks, igaüks eraldi oma lipuga. Üle mere jää alustatakse sõjasõitu. Jää on libe nagu klaas, sest hiljuti on vihma sadanud ja sellele on järgnenud pakane. Inimesed ja loomad kukuvad libedal jääl, tärisedes puutuvad relvad kokku, inimeste ja hobuste liikumisest paugub jää, — nii minnakse edasi suure kära ja müraga.

Alles üheksandal päeval jõutakse Muhu linnuse alla, kus tuleb esimene kokkupõrge. Muhulased taganevad linnusesse, alustavad rahuläbirääkimisi, on valmis ristimist vastu võtma. Kuid sakslased ei usu neid, — nii kardetavaks on saanud südikad saarlased sakslasile kogu võitluste kestes.

Algab linnuse piiramine. Jällegi töötavad kiviheitemasinad, paterellid, kaevatakse linnuse valli ja lükatakse piiramistorn ligi. Kuid muhulasil on samasugused relvad kui sakslasilgi — linnus paneb vastu. Kuuendal päeval läheb sakslasil korda raudkonksudega välja kiskuda linnuse tarast planke. Nii tehakse mulk, mille kaudu suure ülevõimuga pääsetakse linnusesse. Algab samasugune metsik võitlus nagu Tartuski, kellelegi ei anta armu, langeb umbes 2500 hinge — mehi, naisi ja lapsi. Ainult üks mees olevat pääsenud, kes endale ristisõdijate kombel koti selga võtnud ja nii sakslaste vahelt läbi hiilinud.

Muhumaalt minnakse Saaremaale Valjala linnuse alla. Seal on muhulaste saatus teada, linnus nõustub ristimisega, alistub ja annab pantvange. Valjala alistumine otsustab kogu Saaremaa saatuse, igast kihelkonnast ja linnusest tuleb sinna inimesi kokku — alistuma ja ristimist vastu võtma.

*

Saaremaa vallutamisega lõppesid muistse Eesti vabadusvõitlused, mis kestsid ligi 20 aastat. Liiga kaua kestvad ning kurnavad olid olnud võitlused, liiga suur vaenlase arvuline ja sõjaline ülekaal. Kaotatud sõjameeste asemele tõid laevad Saksamaalt ikka uusi ja uusi, üksnes ristisõdijate järel käis piiskop Albert 13 korda. Eestlasil ei olnud kustki abi võtta. Ja mitte ainult sakslastega ei tulnud võidelda: kogu võitluste kestes tuli tagasi lüüa leedulaste ja venelaste sõjaretki, sakslasil olid sunnitud abilised liivlased ja lätlased, hiljem taanlased ja rootslased.

Kui kokku võtta, siis tuli eestlasil võidelda kogu vabadusvõitluste kestes seitsme vaenlasega. Lisaks puudus eestlasil üldriiklik korraldus, sõditi maakondade kaupa, vaenlaste relvad (raudrüü, mitmesugused sõjamasinad) olid paremad — ei ole ime, kui pikas heitluses jäädi alla. Hoolimata sellest on muistsete vabadusvõitluste aeg kõige sangarlikum ajajärk meie ajaloos.

1. Saaremaa vallutati a. .....
2. Millised väed võtsid osa Muhu- ja Saaremaa vallutamisest?
3. Miks alistus Valjala kergemini kui Muhu?
*4. Mispärast suutsid muhulased nii kaua vastu panna?

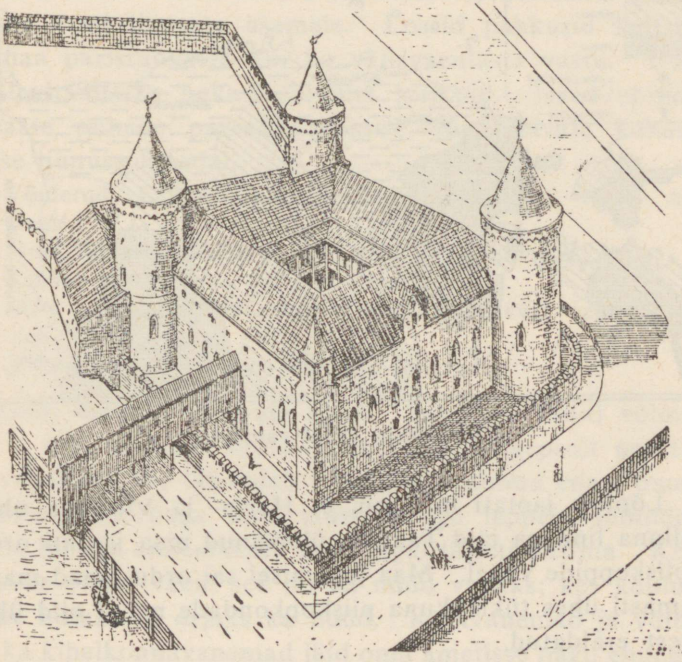
Ülesandeid kordamiseks:

1. Eesti muistsed vabadusvõitlused algasid a. ....., lõppesid a. .....
2. Otepää linnus vallutati a. .....
3. Ümera lahing oli a. .....
4. Viljandi piiramine oli a. .....
5. Eestlaste kolme maleva sõjaretk oli a. .....
6. Madisepäeva ehk Pala lahing oli a. .....
7. Taanlased vallutasid Lindanise linnuse ja asutasid Tallinna a. .....
8. Eestlaste suur vabastuskatse toimus a. .....
9. Tartu langes a. .....
10. Saaremaa vallutati a. .....
11. Esimene piiskop liivlaste maal oli .....
12. Eestimaa vallutas lõplikult ja sundis peale ristiusu piiskop .....
13. Tallinna asutas Taani kuningas .....
14. Madisepäeva e. Pala lahingut juhatas vanem .....
15. Piiskop Albertil olid kasutada järgmised sõjajõud: .....
16. Ordurüütlid pidid andma järgmised tõotused: .....
17. Loetle sakslaste relvi.
18. Loetle eestlaste relvi.
19. Loetle linnuse piiramis- ja kaitsevõtteid.
20. Millised maakonnad said vabadusvõitluste aegu kõige rohkem kannatada?

*21. Miks kutsus Albert Taani kuninga appi?
*22. Kuidas mõjustas üldriikliku korra puudumine vabadussõja käiku?
*23. Kes kavatses maakondi ühendada võitluseks sakslaste vastu?
*24. Kuidas toimetati eestlaste ristimist?
*25. Mitme vaenlasega tuli eestlasil võidelda kogu vabadusvõitluste kestes?

Ordu-aeg Eestis.

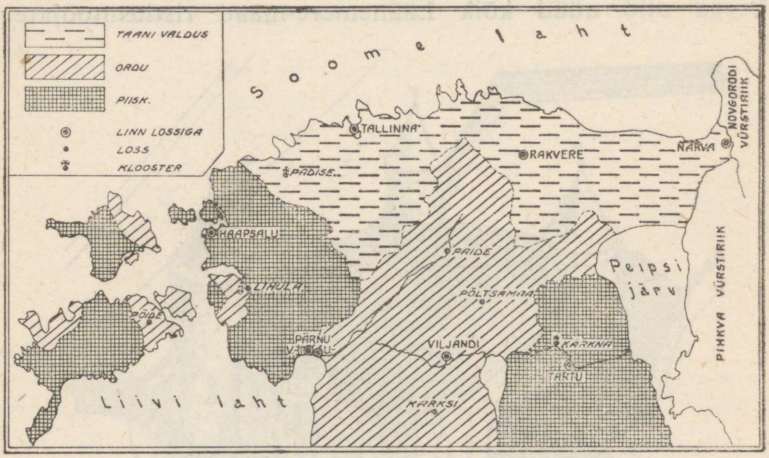
Kuidas jaotasid võitjad endi vahel maa. Pärast Saaremaa vallutamist alistati kurelaste ja semgallide maad. Seega olid nüüd kõik Läänemere-maad ristiusutoojate



Riia orduloss.

võimu all. Kogu maad (Eesti-, Liivi- ja Kuramaad) hakati kutsuma esimese valduse — Liivi — järgi ühise nimega Liivimaaks. Maa jagamisel hakkasid võitjad omavahel

tülitsema, igaüks tahtis võidetud maist suuremat osa endale. Kogu maa vallutamine oli läbi viidud Riia piiskopi algatusel ja juhtimisel, seepärast pidas ta algul ennast maa valitsejaks. Ordu aga, kes oli küll asutatud piiskopi poolt käsualuseks sõjajõuks, kasvas aegamööda iseseisvaks ja arvas, et temal on kõige suuremad teened maa vallutamisel, ega tahtnud piiskopile alistuda.



Põhja-Eesti Taani valduses.

Lõpuks jaotati maa nii, et Harju- ja Virumaa ühes Tallinna linnaga jäid Taanile, ülejäänud maa jaotati ordu ja piiskoppide vahel. Maa jagamisel sai ordu omad maad enamasti ühes tükis, kuna piiskopkondade maad olid üksteisest eraldatud.

Kogu maa (peale Taani osa) loeti Saksa keisririigi osaks. Riia piiskop nimetati peapiiskopiks, kes pidas end Liivimaa ülemaks isandaks. Peale selle määrati veel neli piiskoppi: Tartu, Tallinna, Lääne-Saaremaale (Lihulasse) ja Kuramaale.

Pärast Saule lahingut (leedulaste vastu), kus ordu väed said rängasti lüüa, ühendati Mõõgavendade ordu Saksa orduga a. 1237 ja hakati Liivimaal asuvat ordu osa kutsuma Liivi orduks. Aegamööda sai ordu suurema osa maast enda kätte, tema kätte läks ka maa ülevõim, mispärast vabadusvõitlustele järgnevat aega on hakatud kutsuma ordu-ajaks.

Pärast maade vallutamist ja jagamist asusid võitjad maale elama. Asupaiguks hakkasid nii ordu kui piiskopid ehitama losse. Need ehitati sobivaile mäekünkaile, sageli endiste eesti linnuste asemele. Lossid pakkusid kaitset nii maa pärisrahvaste kui ka välisvaenlaste vastu. Uue usu levitamiseks hakati ehitama kirikuid. Need ehitati eestlaste pühade paikade asemele või sobivale kohale endise linnuse lähedal.

1. Võidetud Läänemere-maid hakati kutsuma ühise nimega .....
2. Miks tülitsesid ordu ja piiskopid maa jagamisel?
3. Kuidas jaotati maa võitjate vahel?
*4. Miks kutsutakse vabadusvõitlustele järgnevat aega ordu-ajaks?
*5. Milleks hakati ehitama losse ja kirikuid?

Eestlaste olukord ordu-aja algul. Saksa ja Taani võimu alla sattudes kaotasid eestlased kõigepealt poliitilise vabaduse, see tähendab — nad ei tohtinud enam omal algatusel naabritega sõda alustada ega leppeid sõlmida. Muidu jäi aga ennemaksev kord algul täiesti püsima. Kes oli enne olnud vaba, see jäi ka nüüd vabaks; kes kuulus orjade hulka, jäi orjaks ka nüüd. Külavanemad ja võibolla ka kihelkonnavanemad jäid oma ametisse nagu ennegi. Hiljem läks kohtupidamisõigus ordu ametnike ja läänimeeste kätte, kelle kõrval eesti vanemad teotsesid kaasistnikena.

Eestlaste maaomandus jäi algul täiesti püsima, eestlane võis oma põldu harida ja karja kasvatada samuti nagu

ennegi. Ta pidas sulaseid ja orje, kasutas oma isiklikku varandust, mida kellelgi ei olnud õigus talt võtta.

Esimene maks, mida võitjad peale panid, oli kümnismaks, s. t. tuli kümnes osa põllu- ja karjasaagist ära anda. Kümnismaks tasuti algul peamiselt viljas. Aegamööda hakati aga makse tõstma. Kõigepealt tõsteti maks kaheja sageli kolmekordseks siis, kui eestlased taganesid usust ja hakkasid isandaile vastu. Et sellised vastuhakkamised olid algul õige sagedased, siis tõusid maksud paiguti õige kiiresti. Vilja kõrval hakati nõudma karjakümnist ja muid lisamakse, näit. metsasaaduste ja heinte näol.

Õige raske kohustusena lasus rahval losside ja kirikute ehitamine. Nende tegelikud ehitajad olid küll saksa meistrid ja müürsepad, kuid kõik kõrvaltööd olid eestlaste teha. Nii kivide murdmine, vedu ja ehitusmaterjali kättekandmine müürsepile. Sageli olevat pandud töölised ritta kivimurrust kuni lossi müürini ja antud kivid edasi käest kätte. Raskeks koormaks oli ka teedetegemis-kohustus, sest losside vahele ehitati enamvähem kindlad ning korralikud teed.

Teotegemis-kohustus tuli lisaks hiljem, kui ordulosside ja läänimeeste mõisate juures arenes iseseisev majapidamine.

Kõigepealt arenes iseseisev majapidamine ordulosside juures, sest ordu vajas ülalpidamiseks vilja ja loomi, sõjalisiks otstarbeiks aga hobuseid. Samuti arenes varakult iseseisev majapidamine kloostrite juures.

1. Millised õigused kaotasid eestlased Saksa ja Taani võimu alla sattudes?
2. Milles jäi maksma vana kord?
3. Loetle makse ja kohustusi, mis võitjad eestlasile peale panid.
*4. Mispärast suurendati makse?
*5. Loetle eestlaste töid losside ja kirikute ehitamisel.
*6. Kuidas arenes teotegemine?

Läänikorra tekkimine. Lääne-Euroopas valitses tol ajal läänikord, mis seisnes selles, et kuningad andsid kõrgemaile ametnikele, hertsogeile ja krahvidele riigiteenistuse tasuks suured maa-alad kasutada. Samuti jagati maid ka sõjameestele, peamiselt aadlikele, kes pidid ilmuma sõjateenistusse ratsanikena. Nii kujunes rohkearvuline suurmaapidajate kiht, kellede käes oli enamik maapinnast, kuid kes ei olnud maa pärisomanikud, vaid ainult eluaegsed kasutajad. Niisuguseid teenistuse tasuks antud maid nimetati läänideks, lääni andjat — senjööriks, lääni saajat — vasalliks. Suuremad läänimehed ei suutnud laialdasi maid ise otseselt valitseda ega majandada. Nad andsid omakorda suuremad või väiksemad maaosad teistele läänіks, jättes endale ainult mõisa oma pere ülalpidamiseks. Kõige väiksemaid läänimehi nimetati allvasallideks, kõik suurmaapidajad kokku aga moodustasid rüütliseisuse.

Vasallil olid senjööri vastu kindlad kohustused: ta pidi ilmuma väeteenistusse ratsa, täies varustises ja teatud hulga jalameestega, mille hulk sõltus lääni suurusest; senjöör võis kasutada vasalli lossi sõja korral; vasall pidi lunastama senjööri vangist; lääniisanda vanema tütre abiellumisel andis vasall kaasavara; senjööri vanema poja rüütlikslöömise kulud kandis vasall.

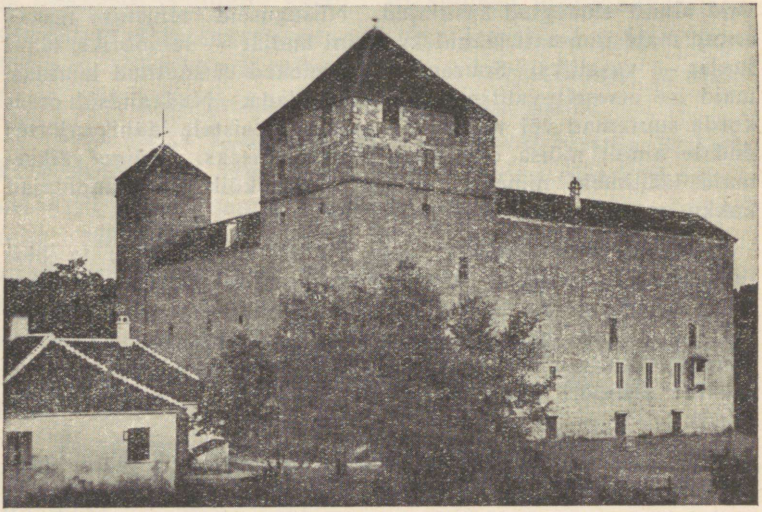
Senjööri kohustuseks oli vasalli kaitsemine ja lääni kindlustamine vasallile seniks, kuni see polnud eksinud senjööri vastu.

Aja jooksul omandasid läänimehed oma lääni piires peaaegu piiramatu võimu ja ei arvestanud palju kuningat, kes oli ju samuti läänimees, ainult kõige suurem ning esimene teiste hulgas. Nii mõistis iga läänimees oma maa-alal kohut, võttis enda heaks makse, ja tal oli oma sõjavägi. Seepärast olid ka läänimeeste omavahelised tülid ja sõjad õige sagedad.

Missuguseks kujunes talupoegade elu?

Alatiste sõdade ja tülide tõttu ei suutnud talupoeg end kaitsta. Kindlam oli end anda ligema läänihärra kaitse alla. Ühtlasi läks ka talupoja maa lääni-isanda, mõisniku käsutusse. Mõisnik andis maa talupojale kasutada, kuid selle eest pidi talupoeg käima teol, harima mõisa põllud ja oma töösaadusist viima osa mõisasse. Aja jooksul kaotas talupoeg oma vabaduse peaaegu täielikult ja muutus mõisa orjaks.

Juba vabadusvõitluste kestes hakkas piiskop Albert endale sõdureid hankima sel teel, et hakkas võidetud maid läänistama rüütleile, kes siis läänimaade eest pidid piiskoppi abistama sõjas. Hiljem läänistati piiskoppide poolt ka eestlaste maa suuremate või väiksemate aladena rüütleile. Samuti läänistas ka Taani kõik oma maad läänimeestele, kelleks olid peamiselt saksa rüütlid. Kuid on



Kuressaare loss praegusel kujul.

andmeid, et esimeste läänimeeste hulgas on olnud ka eestlasi. Ainult ordu ei vajanud endale sõjalist abijõudu läänimeeste näol, seepärast läänistas ta oma maid ka vähe. Ordu valitses oma maid ise oma ametnike kaudu, keda kutsuti komtuurideks ja foogtideks. Need elasid ühes salga orduvendadega ordulossides.

Läänimaad anti läänimehele kasutada harilikult kuni tema surmani. Pärast isa surma läks lään harilikult pojale, kes pidi selle maaisandalt uuesti vastu võtma ja usta-

vusvande andma Aja jooksul hakati läänistatud maale vaatama peaaegu nagu eraomandile, mis läks isalt pojale.

Esimesed läänid olid kõik kümnisläänid, s. t. neis ei olnud mõisamajapidamisi. Läänimees elas ise oma isanda juures, maast sai ainult kümnismaksu. Selleks oli ta maa jagatud vakuseiks, kuhu kuulus üks või ka mitu küla. Vakuste kaupa kogus siis läänimees kokku maksud. Oma läänis oli läänimehel kohtupidamise õigus, mida ta toimetas ühes eesti vanemaist kaas-istnikega.

Suuremate rüütlilääniде kõrval läänistasid maahärrad ka väiksemaid lääne, peamiselt eestlasile. Neid võisid omakorda anda ka vasallid, läänimehed. Väikeste läänide kasutajad pidid teenima oma isandat kergeratsaväes, kuna suure rüütlilääni kasutaja ilmus raskes soomusrüüs ja soomustatud hobusega ühes oma talupoegadest koostatud sõjasalgaga. Väikesi lääne anti ka seppadele ja ordu või läänimeeste ametnikele.

Kust said läänimehed ja ordu maa oma majapidamiste asutamiseks, kui eestlaste maaomand jäi puutumata? Muidugi võidi saada põldu uudismaad tehes, ja võib arvata, et ordu ja kloostrite majapidamised saidki aluse sel teel. Kuid ka mitmel muul viisil laiendasid läänimehed oma maid. Kõigepealt maksis läänikorras see viis, et läänimehel oli õigus omandada need maad, mis jäid tühjaks pärijate puudusel. Harilikul ajal ei oleks sel teel küll võimalik olnud kuigi palju oma maid laiendada, aga sõdade ja katkude ajal, mis olid tol ajal sagedad, juhtus küll, et üks või teine talu, koguni küla jäi tühjaks. Nüüd oli läänimehel õigus need maad endale saada. Lisaks püüti maid hankida veel ostu, ähvarduste ja vägivalla teel. Sellised vägivallaga maade äravõtmised olid õige sagedad Taani osas — Harjus ja Virus. Lõpuks võis eestlane maa kaotada ka läänimehe võlglaseks saades. Sõdade ja viljaikalduste ajal laenutas läänimees oma kümnisviljast häda-

lisile seemevilja, kellel uue ikalduse või sõja puhul oli seda raske tasuda ja kes sattusid veel rohkem võlgadesse, kuni viimaks loovutasid võla eest oma maa.

Nii tekkisid aegade jooksul läänimeestel oma maapidamised, millest hiljem kujunesid mõisad, kuna läänimehi hakati kutsuma mõisnikeks. Oma maa-alale ehitas läänimees lossi või mõisa ja asus elama sinna.

Ühes mõisate maapidamisega sai alguse ka teotegemiskohustus.

1. Mis otstarbel läänistati maid rüütleile?
2. Millised õigused olid läänimehel oma läänis?
3. Kellele läänistati väikesi läänimaid?
4. Kuidas tekkis läänimehel oma maapidamine?

Jüriöö vabastuskatse a. 1343. Kõige raskemaks kujunes eestlaste olukord Taani osas — Harjus ja Virus. Maa asetses kaugel Taani emamaast, läänimehed, keda siin oli palju rohkem kui piiskoppide ja eriti ordu aladel, hakkasid iseseisvalt oma õigusi laiendama. Tõusid mässud ja vastuhakkamised, mille tagajärjel tõsteti makse ja hakati maid ära võtma ähvardustega ning vägivallaga. Kohtupidamis-õigused olid Taani vasallidel palju suuremad kui ordu alal. Sellist rõhutud seisukorda ei tahetud enam kannatada, seda rohkem, et õige värskena püsis rahva hulgas mälestus endisest ajast, millal oldi vabad ega tuntud võõrast võimu.

Nii tekkis Harjus ja Virus kavatsus võõrad isandad maalt välja kihutada. Ja jüriööl 1343 puhkeski mäss. Kõrge künka otsas süüdati märgutuli, mis kuulutas mässu algust. Kohe süüdati samasugused märgutuled üle maa — ja mässuliikumine algas. Toodi välja vanad relvad, koguneti salkadena mõisaid ja losse hävitama. Karm ning range pidi saama kättemaks: ei tohitud armu anda ühelegi võõrale, olgu see mees või naine, noor või vana. Mõne

päevaga põletati aadlike mõisad maha, käidi maa läbi risti-rästi ja hukati sakslasi, keda aga kätte saadi. Ka Padise klooster põletati ja mungad hukati.

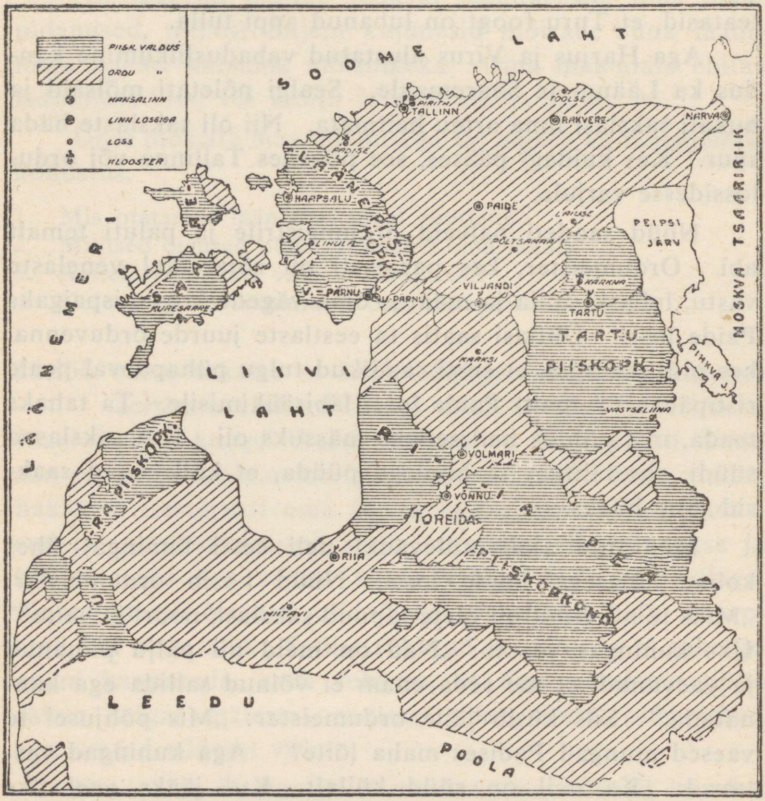
Siis valiti neli vanemat ehk kuningat ja asuti nende juhatusel Tallinnat piirama. Et aga omade jõududega ei arvatud Tallinnast jagu saavat, läkitati saadikud Soome Rootsilt abi paluma. Varsti tulidki saadikud tagasi ja teatasid, et Turu foogt on lubanud appi tulla.

Aga Harjus ja Virus alustatud vabadusliikumine kandus ka Lääne- ja Saaremaale. Sealgi põletati mõisaid ja hukati sakslasi ilma armu heitmata. Nii oli sakslaste häda suur. Kes kuidagi pääses, see põgenes Tallinna või ordulossidesse varjule.

Nüüd saadeti palveid ordumeistrile ja paluti temalt abi. Ordumeister, kes parajasti oli sõjaretkel venelaste vastu, lubaski tulla ja määras oma vägede kogumispaigaks Paide lossi. Ühtlasi saatis ta eestlaste juurde orduvenna, kes pidi teatama, et eesti saadikud tulgu pühapäeval peale ristipäeva (4. mail) Paide lossi läbirääkimisile. Ta tahaks teada, mis põhjus neil selleks mässuks oli. Kui sakslased süüdi, siis tahtvat ta hoolega püüda, et kõik asjad saaksid jälle heaks.

Määratud ajaks tulevadki neli eesti kuningat ühes kolme sulasega Paide lossi. Nüüd küsib ordumeister: „Miks te nii armutult olete tapnud sakslasi, noori ja vanu?“ Üks kuningas vastab: „Nad on meid nii palju piinanud ja vaevanud, et me seda enam ei võinud sallida ega kannatada.“ Siis küsib jälle ordumeister: „Mis põhjusel te vaesed mungad Padises maha lõite?“ Aga kuningad vastavad: „Ka neil on süüd küllalt. Kui jääks veel üks küünrapikkune sakslane, peaks toogi surema. Kui ordumeister meid tahaks otseselt oma alamaiks võtta, siis oleme sellega nõus, aga ühtegi junkrut ega härrat me ei taha.“ Nüüd ütles ordumeister: „Niisuguseid mõrtsukaid

ei taha mina karistamata jätta, kes on hakkama saanud säärase kuritööga, mida ei ole kuuldud maailma algusest peale. Teie jääte niikauaks siia, kuni ma eestlasi olen karistanud ja tagasi tulen."



Vana-Liivimaa ordu-aja lõpul.

Kui kuningad seda kuulsid, said nad vihaseks ja nõudsid, et neid lubataks oma väe juurde minna ja õnne katsuda ausas võitluses. Sellega ei olnud ordumeister nõus. „Siis sureme siin ausas võitluses!" hüüdsid kuningad ja

paljastasid mõõgad. Ka ordurüütlid haarasid relvad, piirasid kuningad ühes nende sulastega ümber — ja võitlus algas. Ägedas tapluses langesid neli kuningat ja kolm sulast, nende kehad raiuti tükkideks.

Nüüd hakkab ordumeister oma vägedega liikuma Tallinna poole. Juba teel kohtab ta eestlaste väesalku. Et need on vähesearvulised, saab ta neist hõlpsasti jagu. Tallinna alla jõudnud, algab ordumeister äraandlikult läbirääkimisi, nagu tahaks ta asja rahulikult lõpetada. Sellega on eestlased ka nõus. Läbirääkimiste aegu paigutab ta aga osa oma mehi eestlaste seljataha, et neilt põgenemisvõimalusi ära võtta. Siis algab lahing Sõjamäe rabas, kus eestlased suurele ülevõimule vastu ei saa — ja kaotavad. Neid langeb seal 3000. Aga eestlaste viha oli nii suur, et kui pärast lahingut Tallinna kodanikud tulid surnuid vaatama, siis üks haavatu, paljas ja alasti, kargas poolelusalt üles ja tungis ühele kodanikule kallale, nii et pidi selle peaaegu ära tapma. Üks rüütel kargas vahele ja surmas eestlase lõplikult.

Mõne päeva pärast jõuavad kohale Soomest rootsi abiväed, — kuid on juba hilja. Laevad peatuvad mõne päeva Tallinna sadamas ja lahkuvad siis.

Ordumeistri väed käivad maa läbi, karistavad mässulisi ja rüüstavad külasid. Saksa ordumeistrilt saadakse abivägesid — ja järgmise a. veebruaris minnakse Saaremaale, kus murtakse ka saarlaste vastupanu.

Pärast Jüriöö mässu a. 1346 müüs Taani kuningas Eestis oleva asumaa Saksa ordule, aasta hiljem andis Saksa ordu selle valitsemise üle Liivi ordule.

1. Loetle maakondi, mis võtsid osa vabastuskatsest.
2. Kuidas talitati maal mõisatega ja sakslastega?
3. Liikumise juhiks valiti .....
4. Kelle poole pöördusid eestlased abipalvega?
5. Mõisnikele tuli appi .....

6. Milliseil tingimusil oleksid eestlased alistunud ordule?
7. Suur vabastuskatse ehk Jüriöö mäss oli a. .....
8. Tallinn, Harju ja Viru said ordu alla a. .....
*9. Kirjelda lühidalt kuningate surma Paide lossis.
*10. Nimeta mõningaid põhjusi, miks nurjus vabastuskatse.

Kloostrite elust. K l o o s t r i t e t e k k i m i n e. Esimesed ristiinimesed elasid vendluses ja vagaduses. Ei olnud nende hulgas ülemat ega alamat. Kõik olid üheõiguselised. Kuid selline vahekord ei kestnud kaua. Kui ristiusk oli saa-



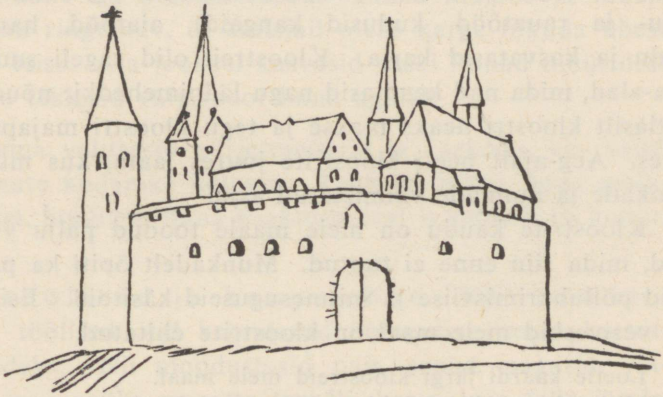
Munk raamatut ümber kirjutamas.

nud Rooma riigiusuks ja hakkas rohkem levima, siis kadus ka aegamööda üheõiguslus ja vendluse ning armastuse vaim.

Teisest küljest oli aga ka palju neid, kes ilmlikku elu hakkasid hoopis põlgama ja tahtsid elada täiesti Kristuse õpetuse järgi. Need pöörasid patusele maailmale selja ja asusid elama üksildasse kohta, kus neid keegi ei segaks ja kus nad võiksid anduda vaiksele palvele. Varsti kogunes nende juurde ka teisi samasuguseid. Kõik eluülalpidamiseks vajanduv saadi oma kätetööga: hariti põldu ja tehti kodused talitused. Kuningad, vürstid ja teised suurnikud kinkisid neile maid ja varandusi. Kerkisid elamud ja kirik; välismaailmast lahutamiseks piirati asula müüriga — ja nii kujunes klooster.

Kloostreil oli tol ajal kaunis suur tähtsus: ümbruskond võis siin näha eeskujulikku põllu- ja aiapidamist; kloostrikooli kaudu levitati haridust; siin kirjutati ümber raamatuid; siit saadeti välja misjonäre levitama ristiusku paganate keskel.

Ordu-ajal ehitati ka meie maale kloostreid. Neid oli linnades ja maal. Tähtsamad kloostrid maal olid: Kärkna, Pirita, Padise ja Kuimetsa. Kloostris olid eluruumid, kirik, majapidamisruumid ja töökojad. Kloostri ümber oli müür



Padise klooster.

nagu lossilgi, sageli müüri ümber ka kraav. Kloostri värav oli harilikult suletud, üks kloostrivend pidas väravatornis vahti. Kui tahtis keegi minna kloostrisse, siis koputas ta värava külge riputatud vasaraga värava pihta, mispeale väravavaht avas ukse.

Kloostreis elasid mungad (kloostrivennad) või nunnad (kloostriõed). Kloostri ülemat kutsuti abtiks. Kes kloostrisse tahtis astuda, see pidi andma kolm mungatõotust: 1) p i d i o l e m a s õ n a k u u l e l i k, pidi elama rangete kloostri-eeskirjade järgi ja vastu rääkimata täitma abti käske, 2) p i d i e l a m a k a s i n a s t i, ei tohtinud abielluda, kui ta oli vallaline, pidi loobuma oma abikaasast, kui oli abielus, 3) p i d i o l e m a v a e n e, tal ei toh-

tinud olla mingisugust varandust; mis tal oli, kuulus kloostrile.

Mungad elasid väikesis kongides, kus oli lihtne mööbel ja kõva magamisase. Vara hommikul pidid tõusma, osa võtma hommikusest jumalateenistusest ja siis asuma tööle. Mungad kirjutasid raamatuid ümber, tegid käsitöid (puu- ja rauatööd, kudusid kangaid), aiatööd, harisid põldu ja kasvatasid karja. Kloostreil olid sageli suured maa-alad, mida nad kasutasid nagu läänimehedki: nõudsid eestlasilt kloostri heaks makse ja tegu kloostri majapidamises. Aeg-ajalt peeti kloostrite juures laata, kus müüdi munkade ja nunnade valmistatud asju.

Kloostrite kaudu on meie maale toodud palju viljapuid, mida siin enne ei tuntud. Munkadelt õpiti ka paremaid põlluharimisviise ja mitmesuguseid käsitöid. Esimesed vesiveskid meie maal on kloostrite ehitatud.

1. Loetle kaardi järgi kloostreid meie maal.
2. Millised ruumid olid kloostril?
3. Loetle tõotused, mida pidi andma kloostrisse astuja.
4. Loetle munkade tegevusalu.
5. Mida õppisid eestlased munkadelt?

*6. Kirjuta „Päev kloostris".

Linnade elust. L i n n a d e t e k k i m i n e. Ühes ristiusu-toojatega tuli meie maale ka saksa käsitöölisi ja kaupmehi. Nad ehitasid oma majad suuremate losside lähedale ja alustasid seal tegevust. Aegamööda kogunes elanikke ikka rohkem ja rohkem, nii et losside ümber tekkisid alevikud. Need said linna õigused ja korraldasid oma elu Lääne-Euroopa linnade eeskujul. Nii on tekkinud losside ümber meie linnad: Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Viljandi, Haapsalu, Pärnu, Tartu ja Kuressaare.

Suuremad linnad, nagu Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu ja Viljandi, ehitasid kaitseks linna ümber müüri. See ehitati õige kõrge ning tugev, suurte kaitsetornidega. Müüri

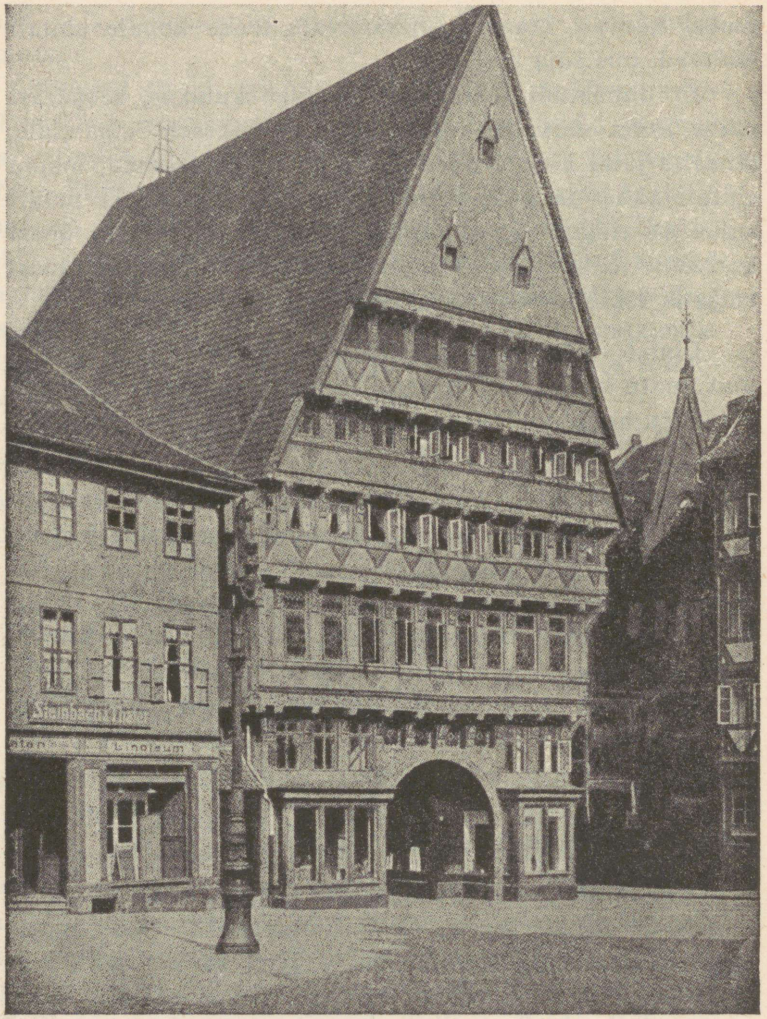
ümber kaevati kraav. Linnaviivate teede kohale ehitati väravad, mis sõja ajal suleti.

Et linnamüüri ehitamine oli õige kulukas, seepärast püüti linna ehitised kokku suruda väikesele maa-alale, tänavad jäeti kitsad, õued ja turuplatsid väikesed, majad ehitati kahe- ja kolmekordsed. Linna majade ja müüri vahel oli ringtänav, et kaitsjail oleks kerge liikuda ühest kohast teise. Aja jooksul kasvasid siiski linnad müüridest välja ja tekkisid väljaspool linna agulid.

Linna valitsesid pürjermeistrid ja raekogu, kes valiti jõukamate kodanike hulgast. Raekogu juhtis linna majapidamist, hoolitses linna heakorra eest ja mõistis ka kohut.

K ä s i t ö ö l i s e d j a k a u p m e h e d. Kõik linna käsitöölised olid koondatud ühinguisse, mida kutsuti tsunftideks. Nii moodustasid näit. sepad, pagarid, rätsepad jne. igaüks omaette tsunfti, kes valvas selle järele, et igaüks teeks korralikult eeskirjade järgi oma tööd, võtaks seda hinda, mis tsunfti poolt määratud, ja peaks ainult lubatud arvu õpipoisse ja selle. Ilma tsunfti loata ei olnud kellelgi võimalik meistriks saada ega oma töökoda avada. Kui kõigil tsunfti kuuluvail meistreil oli tööd küllalt, siis anti uue töökoja avamiseks luba; oli aga tööd vähe, ei antud seda luba mitte.

Kes tahtis mõnd ametit õppida, pidi olema määratud aja (3—5 aastat) meistri juures õpipoisiks. Kui õpiaeg täis, määrati talle sellitöö, mille järel ta siis pidulikult tsunftivanema poolt selliks ö e l d i. Tahtis aga sell mõne aja pärast saada meistriks, pidi ta tegema meistritöö, mis teiste meistrite poolt läbi vaadati. Kui töö tunnustati rahuldavaks, öeldi sell meistriks. See toimus veel pidulikumalt kui õpipoisi priiks-ütlemine. Ja uus meister pidi sel puhul omal kulul ametile andma pidusöögi.



Keskaegse linna majad ehitati nii, et ülemine kord ulatus alumisest väljapoole.

Kõik käsitööliste tsunftid kokku moodustasid Väikegildi, kes juhtis käsitööliste üldisi asju.

Kaupmehed, kes moodustasid linnakodanike kõrgema kihi, olid koondunud oma ühingusse, mida kutsuti Suurgildiks. Kaupmeeste-gild korraldas oma eeskirjadega kaupmeeste kutsealalisi ja omavahelisi asju — nagu Väike-gild käsitööliste omi.

Liivi suuremad linnad, nagu Tallinn, Tartu, Viljandi ja Pärnu, kuulusid Hansa liitu, kes taotles välismaaga kaubeldes julgeolekut ja eesõigusi. Kaubeldi Saksa ja Vene linnadega.

Üldse elasid linnakodanikud — nii käsitöölised kui kaupmehed — jõukalt.

Linnade kodanikud olid enamalt jaolt sakslased, kes moodustasid kodanikkonna kõrgema kihi — kaupmeeskonna. Ka käsitöö oli suuremalt jaolt sakslaste käes. Sakslastele järgnesid arvult eestlased, kelle käes olid halvemad, vähem tasuvad tööalad: nad olid päevatöölised, voorimehed, majateenijad jne. Kuid ka mitmel käsitöö alal olid eestlased tegevad, nagu puusepad, maalrid, müürsepad, tündersepad jne. Paljudes tsunftides olid eestlased enamuses. Kaubanduse alal teotsesid nad vähem, peamiselt pidasid nad pudukauplusi ja „talurahvapoode".

Linnadel olid oma eriõigused ja nad pidasid neist visalt kinni. Nii näit. ei antud linna põgenenud talupoegi mõisnikele välja, vaid kaitsti neid. Kui talupojal korda läks aasta ja kuus nädalat ennast linnas varjata, siis võeti ta linnaelanikkude nimekirja ja mõisnikul ei olnudki õigust teda enam tagasi nõuda.

1. Kuidas oli korraldatud linna valitsemine?
2. Milliseisse ühinguisse olid koondunud linnade kodanikud?
3. Millised eesti linnad kuulusid Hansa liitu?

Sunnismaisuse tekkimine. Mida rohkem läänimehed ja ordu oma mõisamajapidamist laiendasid, seda raskemaks läks eestlaste elu, sest hakati ikka rohkem ja rohkem nõudma nende tööjõudu. Mõisamaid püüti aga suurendada igal viisil, sest vili, loomad ja hobused olid hea väljaveokaup. Võib arvata, et Põhja-Eestis mõisate maad õige tunduvalt suurenesid Jüriöö vabastuskatses langenute arvel. Jäid ju nende maad nüüd peremeheta — ja mõisnikul oli õigus nende maid endale võtta.

Igatahes ei toimunud see mõisamaade laienemine ja eestlaste teo ning maksude suurenemine igal pool ühtlaselt ega ühel ajal. Seepärast hakkasid talupojad maalt lahkuma ja asuma teise läänimehe piirkonda, kus teo- ja maksumäärad olid väiksemad. Nii võis juhtuda, et mõne halvema mõisniku maalt lahkusid kõik talupojad. Et sellist maalt lahkumist vältida, kinnistati talupojad maa külge, s. t. et talupoeg ei tohtinud ilma mõisniku loata elukohta vahetada, pidi jääma kohale ka siis, kui maa läks teise isanda kätte. Hiljem hakati talupoegadele vaatama kui pärisorjadele, keda võidi müüa ja vahetada. Vähene osa eestlasi jäi küll ka siis vabaks, neid kutsuti maapriideks.

Selline sunnismaisus ja pärisorjus kujunesid välja XIV ja XV sajandil.

Ülesandeid kordamiseks.

1. Võitjate vahel jaotati maa järgmiselt: .....
2. Ordu-ajal olid meie maal järgmised seisused: .....
3. Kellele läänistasid piiskopid ja Taani kuningas maid?
4. Jüriöö vabastuskatse oli a. .....
5. Põhja-Eesti sai ordu võimu alla a. .....
6. Ordu-ajal tekkisid järgmised eesti linnad: .....
7. Milliseisse ühinguisse olid koondunud linnakodanikud?

Suured leiutused ja avastused.

Püssirohu leiutamine. Püssirohi sai Euroopas tuttavaks XIV sajandil. Kõigepealt võeti püssirohi tarvitusele kahureis, hiljem ka väiksemais relvis. See leiutus tõi põhjaliku pöörde sõjapidamis-viisidesse. Enne oli sõjas tähtis üksiku sõduri jõud ja osavus, kuidas suutis ta käsitseda mõõka, piiki ja vibu; samuti oli suur tähtsus müüridega piiratud kohtadel — lossidel. Aegamööda omandas peaväärtuse jalavägi ja hea lõhkevarustis. Millist tähtsust püssirohi evib praegu, seda teab igaüks. Püssirohu leiutamise kohta käib järgmine muinaslugu:

Berthold Schwarz. Freiburgi kloostris elas iseäralik munk, nimega Berthold Schwarz. Juba ammu olid teised mungad tema erilist eluviisi tähele pannud. Tihti istus ta oma kongis vaikselt ja mõtles salapäraseile asjule. Kõige rohkem mõtles ta selle üle, kuidas loodust rohkem oma võimu alla painutada.

Kord proovis ta sütt ja salpeetrit kokku segada. Teised mungad aga naersid tema üle ja nimetasid teda tolmutekitajaks. „Varsti valmistab Schwarz uue pulbri rottide hävitamiseks," tähendasid nad naljatades.

Ühel päeval istusid mungad nagu harilikult söögilauas. Korraga kuuldus kõva plahvatus, mis nagu kõue kärgahtus kostis üle kloostri saalide. Söögisaal vabises, müürid ähvardasid kaela langeda. Seal unustasid mungad oma karastavad joogikruusid ja põgenesid laua juurest, lüües ette riste ning palvetades. Parajasti tahtsid nad trepist üles tormata, kui sisse astus Schwarz. Suitsu ja tahmaga kaetud, astub ta kahvatunud mungakarja poole ja lausub: „Hiljuti te naersite mu pulbri üle, aga ta oskab hästi süttida. Tema viha ja võimu läbi langevad lossid ja kindlused; kes teda oma teenistusse kutsub, see võidab maailma."

Trükikunsti leiutamine. Enne XV sajandit ei tuntud Euroopas trükikunsti. Raamatuid kirjutati käsitsi. Keskajal tegid seda harilikult mungad kloostreis. Kui palju kulu ja aega nõudis selline töö, võib juba isegi arvata. Seetõttu olid raamatud äärmiselt kallid ja ainult vähesed võisid neid omandada. Nüüd hakati aga rohkem huvituma raamatuist ja üldse haridusest; uuriti vanaaja käsikirju ja taheti neid paljundada. Koolides oli raamatuid vaja. Eriti oli aga nõudmine vaimulike raamatute järele. See kõik sundis otsima lihtsamaid ning odavamaid paljundamisvahendeid. Keegi hollandlane tegi proovi puust tähtedega; ta lõikas välja üksikud tähed ja seadis kokku lehekülgedeks. Sellega oli küll pandud alus trükikunsti mõttele, kuid suurt kasu siiski ei saadud, sest tähed kulusid ja lagunesid ruttu. Alles sakslane Gutenberg leidis õige tee a. 1450.

G u t e n b e r g. Johann Gutenberg, kes kaua võõrsil viibinud, oli üürinud maja ja sisse seadnud töökojad, kuhu ta ligi ei lasknud isegi oma sugulasi. Ka sellid ei lasknud endilt mingit teadet välja meelitada. Nad kehitasid ainult õlgu ja seletasid, et olevat tegemist ühe salakunstiga ja et nad olevat vandunud asja saladuses hoida.

Töökoja ees nähti maha laaditavat paberipalle ja pärgamenti; tähendab töökoja sisemuses pidi tehtama tegemist raamatuasjandusega. Nüüd oli Mainzi elanikel peamurdmist, milleks tarvitati nii palju paberit, sest kolm-neli paberiveskit suutsid vaevalt tarvet rahuldada. Parksepad arvasid, et kui valmistada nii palju pärgamenti, siis pidid terved karjad vasikaid ja lambaid oma naha kaotama.

Alguses oli Gutenberg liiga suured tähed valanud ja proovimisel selgus, et paberit ja pärgamenti kulub õige palju, ja raamat oleks saanud liiga suur ning kohmakas. Nii tuli alata väiksemate tähtede valamisega. Kui kõik

valmis, tuli sellidele hakata õpetama ladumist ja trükkimist. See polnud kerge; tihti pidi tal kannatus katkema. Ilusasti ja ühtlaselt pidid seisma metalltähed, read ühepikkused ning sirged. Palju vaeva kulus, enne kui ladujad olid omandanud oskuse tähti ja sõnu ümberpöördult, peegelkirjana laduda ja lugeda.



Raamatute trükkimine XV sajandil.

Lõppeks võis Gutenberg alustada. Neli ladujat oli ta välja õpetanud, neli pressi üles seadnud — ja neljast kohast hakati korraga Piiblit trükkima. Nüüd klobisesid tähed ja undasid pressid.

Milline rõõmus rahuldustunne valdas Gutenberg'i, kui Piibli esimene lehekülg pressi alt ilmus! Seal seisid kahes tulbas ilusad mustad tähed nagu sõdurid, kuid mitte ähvar-

davalt nagu sõjakas salk, vaid sõbralikult ning tõsiselt. Ent mitte väga kaugele polnud töö jõudnud. Vaevalt oli kolmkümmend lehte trükitud, kui raha sai otsa.

Gutenberg'il oli Hans Fust'ilt saadud 800 guldnast viiskümmend veel alles; kuid kui kauaks? Veel aastaid pidi kestma töö, enne kui võidi Piibel müügile saata. Kuid seni oli palju kulusid kanda: majarent, tööliste tasu, trükimust, paber jne. Jälle pöördus Gutenberg rahalaenutaja Fust'i poole.

Kuid Fust ei olnud seekord enam nii sõbralik. Ta laskis endale töökoda näidata. Ettevaatlikult talutas Gutenberg teda mööda ruume, kuid oma kunsti tõelist saladust, valamisvormi, ei näidanud ta mitte. Fust soovis hakata osanikuks. Gutenberg'ile see sugugi ei meeldinud. Kuid mis võis ta parata! Nii sõlmiti siis leping.

Neli aastat kestis Piibli trükkimine. Pikk tundus see aeg nii leiutajale kui ka ärimehele, kes soovis antud kapitali võimalikult ruttu tagasi saada. Juba trükkimise kestes tekkis mõlemate osanike vahel lahkarvamusi, mida ärimees püüdis järjest õhutada

Viimaks lihavõttepühiks oli raamat valmis. Fust sai endale lepingus näidatud arvu Piibleid, kuid ühtlasi esitas ta ka laenunõudmise. Hirm ja viha valdasid Gutenberg'i. Ta sai nüüd aru, kuhupoole tüüris rahamees: tema leiutis ja saladus taheti ära kiskuda ja teda laostada.

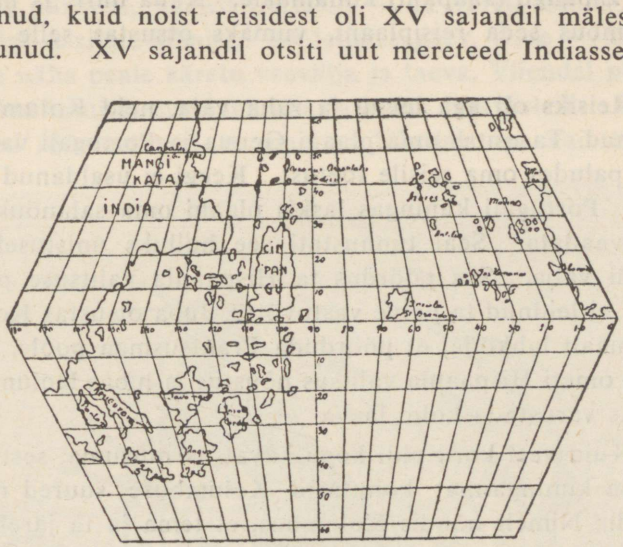
Fust esitas asja seadusetundjale, andis ise valevande — leiutaja Gutenberg paigutati Mainzi võlavanglasse.

1. Milliseid muudatusi sõjapidamisviisides tekitas püssirohu leiutamine?
2. Trükikunsti leiutas ..... a. .....
3. Mis tähtsus oli trükikunsti leiutamisel?
4. Loetle raskusi, millega tuli võidelda Gutenberg'il.

*5. Milleks tarvitatakse püssirohtu praegu?

*6. Arvuta ligikaudu, kui palju aega kuluks ajalooraamatu ümberkirjutamiseks käsitsi.

Ameerika avastamine. Kuni XV sajandini ei teatud Euroopas Ameerika olemasolust midagi. Praegu arvatakse küll vanade muinaslugude põhjal, et viikingid oma reisidel Islandi ja Gröönimaa kaudu P.-Ameerikasse on jõudnud, kuid noist reisidest oli XV sajandil mälestuski kustunud. XV sajandil otsiti uut mereteed Indiasse, rik-



Toscanelli' kaart XV sajandist. Kaardil puudub Ameerika.

kale vürtsi, kulla, pärlide ja korallide maale, sest maad kaudu ühenduse pidamine Indiaga oli mitmeti raskustega seotud. Kompassi leiutamisega oli võimalik ette võtta pikemaid merereise, ja üks selline reis, millest jutustavad alljärgnevad lood, viiski uue maailma avastamisele.

K e s o l i K o l u m b u s? Kolumbus oli itaallane, Genua linnast pärit, vaese kangru poeg; sündinud aastal 1446. Õppis usinasti matemaatikat, mereasjandust ja maateadust, luges hoolega reisikirju ja Piiblit. Hakkas juba noores eas meremeheks ja sõitis kõik tol ajal teadaolevad mereteed läbi. Astus Portugali teenistusse, abiellus Lisboa linnas ühe kuulsa meremehe tütrega ja päris oma äia kaar-

did, päevaraamatud ja plaanid. Uurides reisikirju ja kaarte tuli otsusele, et lääne poole sõites kõige otsemini võib pääseda Zipangu (Jaapani) kullamaale. Kaua uuris ja mõtles Kolumbus seda reisiplaani, viimaks otsustas selle täide viia.

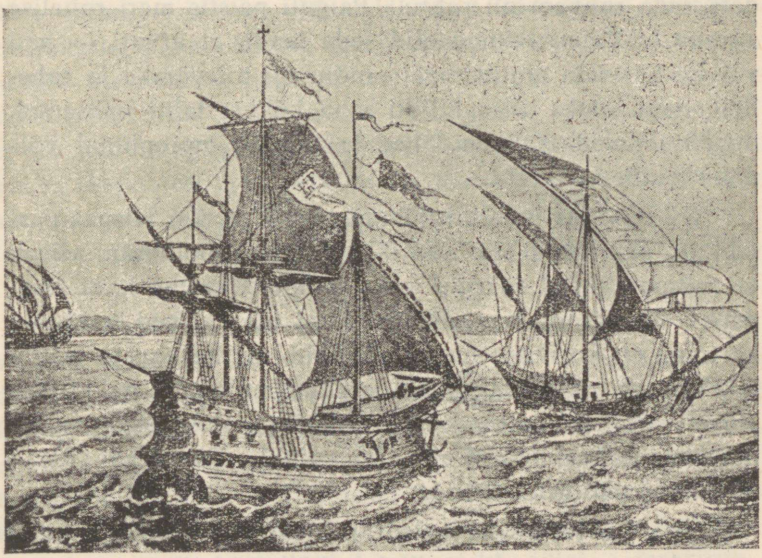
Reisiks oli aga laevu ja raha vaja, neid Kolumbusel ei olnud. Ta esitas oma plaani Genua ja Portugali valitsusele, paludes oma reisile toetust. Keegi ei usaldanud seda teha. Portugali kuningas laskis plaani oma salanõukogus läbi vaadata. Seal tunnustati see hulluks unistuseks ja naerdi välja. Siis pöördus ta Hispaania valitsuse poole, siingi ei leidnud ta palve vastuvõttu. Juba otsustas Kolumbus maalt lahkuda, et pöörduda Prantsusmaa poole. Viimaks ometi Hispaania valitsus nõustus ja lubas Kolumbuse reisiks varustada kolm laeva.

Kuid veel kord pidi kogu kavatsus nurjuma, sest Hispaania kuningannat kohutasid Kolumbuse suured nõudmised. Nimelt nõudis Kolumbus, et tema ja ta järeltulev sugu tõstetagu aadliseisusse, talle antagu Atlandi ookeani ja kõigi avastatavate maade asekuninga nimi ning amet, peale selle kümnist kõigi uute maade tuludest. Teist korda pidi Kolumbus Hispaania kuningakojast lahkuma, kuid siis andis kuninganna järele. Ja 17. aprillil 1492 kirjutati alla sellekohane leping.

Reis „Indiasse". 3. augustil 1492 sõitis Kolumbus Palose sadamast välja. Ta „laevastikus" oli kolm laeva, meeskond koosnes 120 inimesest. Sadamas oli palju rahvast saatmas, kõik vangutasid pead ja pidasid Kolumbust hulljulgeks.

Kolumbus tüüris algul edela poole. Kanaari saartel peatus ta ja parandas laeva riket. Arvatakse, et üks madrus, kelle julgus hakanud nüüd juba kaduma, rikkus meeleldi tüüri, et Kolumbust sundida tagasi pöörduma.

Julge avastaja ei lasknud end aga eksitada — ja 9. septembril purjetati Kanaari saartelt edasi lääne poole. Puhus pärituul, purjed paisusid — ja varsti kadus vana maailm reisijate silmist. Sõidetakse päev, teine — midagi ei ole näha peale ääretu veevälja ja taeva. Viiendal päeval ilmuvad linnud: meripääsuke ja valge linavästrik. Meremehed rõõmustuvad, et maa on lähedal, aga nad ei tea,



Kolumbuse laevad.

kui kaugele kaldast võivad need linnud lennata. Sõidetakse veel mõni päev. Meremeestel hakkab julgus kaduma. Tuul on alati päri, sest seal puhuvad sügiseti passaattuuled. Kuid seesama pärituul hirmutab mehi kõige rohkem, nad kurdavad:

„Mis siis küll saab, kui tuul siin puhubki alati ühele poole? Sõita võime nii küll kaugele, aga kuidas me koju tagasi pääseme?“

Ilm oli kogu aeg hea — jahe-värskendav tuul, selge taevas, vagune meri. Kolumbus rõõmutses, et ilm on soodus, aga ta kaaslased olid kartlikud ja võib-olla oleksid oma juhile vastu hakanud, kui poleks olnud aeg-ajalt pettenähtusi, mis ikka äratasid lootust, et maa peab lähedal olema. Merepinnale ilmus rohi, ja mida kaugemale sõideti, seda rohkem oli rohtu. Paiguti paistis meri rohelise aasana. Mõned taimed olid seda laadi, et arvati — nad võivad kasvada ainult maal; mõni oli nii värske ja roheline, nagu oleks alles hiljuti maa küljest lahti pääsenud. Sageli ilmusid laevade lähedale linnud, merepinnal võis näha lendlevaid kalu.

Nii möödus juba viiskümmend päeva, kui Hispaaniast lahkuti, aga maad ei olnud ikkagi näha, hoolimata sellest, et mitmesugused märgid juba ammu tõendasid, et maa peaks lähedal olema. Ebausklikud meremehed hakkasid kartma, et kurivaim meelitab neid mitmesuguste pettemärkide abil ikka kaugemale ja kaugemale kuni hukatusse. Julgelt sõitis Kolumbus edasi. Sellele, kes esimesena maad peaks nägema, lubas ta eluaegse paiuki. Ta endagi silmad olid alati pööratud lääne.

Ühel päeval kostis laevalt, mis sõitis kõige ees, kahuripauk, kapten seisis laevasillal ja hõikas:

„Maa!"

Kõik erutusid, madrused ronisid mastidesse, igaüks püüdis tõendada, et edelas on maa. Kaheldes laskis Kolumbus tüürida laevad sinnapoole, kust paistis maa. Hommikuks oli aga maa kadunud: pilveke taevaserval, mida peeti maaks, oli laiali valgunud. Nüüd käskis Kolumbus jälle läände sõita. Nurisedes kuulati ta käsku.

Kolumbuse arvates oli 700 meremiili *) Hispaaniast ära sõidetud, aga maad ei leitud ikkagi. 2. oktoobril kadu-

*) meremiil = 1,8 km.

sid äkki kõik märgid, mis näitasid maa lähedust, kadus rohi ja linde ei olnud enam näha. Madrused arvasid, et nad sõitsid sellest maast mööda, kust tuli rohi, ja nurisesid veel rohkem, et Kolumbus peab kangekaelselt läänesuunda, ei pöördu põhja ega lõunasse.

Õnneks hakkasid paari päeva pärast laevade ümber jälle linnud tiirlema. Maa lähedust tõendavad märgid suurenesid, nii madruseis tärkas taas lootus. Nüüd arvas igaüks taevaserval nägevat maad, ühelt ja teiselt laevalt kostsid hüüded: „Maa, maa!" Kolumbus teatas viimaks, et see, kes ilmaaegu hüüetega teisi erutab, kaotab tasu siis, kui ta tõepoolest esimesena peaks maad nägema. Lindude arv suurenes päev-päevalt, ilmus peelikan *), kellest Kolumbus arvas, et see kaldast kaugele ei lenda; õhus näis tunduvat puude lõhna.

Möödus veel mõni päev, kuid maad ei nähtud. Laevastiku meeskond kaotas kannatuse, ja kui seitsmekümnendal reisipäeval päike loojenes ikkagi merre ja taevapiiril kallast näha ei olnud, puhkes meeskonnas rahutus. Salgana koguneti Kolumbuse ümber ja ähvardades nõuti tagasipöördumist. Kolumbusel läks siiski korda mehi rahustada. Järgmisel päeval leiti merest puuoksake, marjadega kepp, mille küljes nähti inimese käe jälgi — terariista lõikeid. Jälle hakati lootma ja vaadati üksisilmi läände, igaüks tahtis maad näha esimesena.

Kolumbus jäi öösiks laevalaele ega pööranud silmi läänest; ta tundis, et veel üks päev — ja temal ei ole enam võimalik mehi sõnakuulmises hoida, ta elumõte puruneks igavesti.

Korraga ... kella kümne paiku õhtul kostab naaberlaevalt hüüd:

„Maa!"

---

*) peelikan = puguhani.

Seda hüüdis madrus Radrigo-de-Triano, kes juba mitu päeva oli mastikorvis valvanud. Kolumbusele endale paistis ka, et silmapiiril vilgub tuluke, kuid ta ei usaldanud ennast ega madrust — nii palju oli pettumusi olnud. Viimaks kutsus ta ühe kaaslase ja näitas sellele tuld. Tõepoolest vilkus silmapiiril tuluke, kord tuhmudes, kord heledamini loites. Nii vaatles admiral tuld kuni kella kaheni ööst. Siis kostis ühelt laevalt kahuripauk — nüüd oli tõesti maa ... maa umbes kahe meremiili kaugusel.

Meeskonna rõõmul polnud piiri. Suured purjed tõmmati kokku ja läheneti aegamööda maale. See oli väike haljas saareke Bahama saarestikus. Kolumbus pani sellele pärast nimeks San Salvador, s. t. Lunastaja saar. Saare rahvas ise nimetas oma saart Guanahana'ks. 12. oktoobril lasti saare rannas ankrud sisse. Kolumbus sõitis paadiga maale, pani seal lehvima Hispaania lipu ja kuulutas maa Hispaania kuninga omaks.

*

Kolumbus tegi hiljem veel mitu reisi uuele maale, avastas palju uusi saari. Kuid ta jäi ikkagi surmani uskuma, et ta oli jõudnud Indiasse, seepärast nimetas ta ka uue maa elanikke indiaanlasiks. Kolumbuse viimsed elupäevad ei olnud kuigi rõõmsad. Kadedad kaasaegsed tõstsid ta vastu valekaebusi ja süüdistusi, mille tagajärjel ta kaotas oma aunimed ja varanduse. Suur avastaja suri 1506 erakuna ja kõigist mahajäetuna.

Kuidas sai aga uus maailm oma nime?

Juba paar aastat enne Kolumbuse surma tõendas firenzelane Amerigo Vespucci, kes neljal reisil üle ookeani uusi maid uurimas käinud, et Kolumbus pole jõudnud mitte Aasiasse, vaid avastanud uue maailma. Selle Amerigo Vespucci' (Americus Vesputius) nime järgi hakatigi hiljem uut maailma hüüdma Ameerikaks.

1. Keda peetakse muinaslugude põhjal esimesiks Ameerika avastajaiks?
2. Milliste kavatsustega tahtis Kolumbus sõita läände?
3. Missugused valearvamused olid tol ajal maa ja merede suuruse vahekorrast?
4. Milliste valitsuste poole pöördus Kolumbus oma reisile toetuse saamiseks?
5. Millised nõuded püstitas ta Hispaania kuningale?
6. Millal sõitis Kolumbus välja; mitu päeva kestis reis?
7. Milliste raskustega oli Kolumbusel tegemist reisil?
8. Missuguses eksiarvamuses oli Kolumbus avastatud maast?
9. Kuidas said uue maa päriselanikud oma nime?
10. Kuidas sai uus maa oma nime?
11. Ameerika avastati a. .....
*12. Kirjuta lühidalt Kolumbuse elulugu.

Oludest Vana-Liivimaal XVI sajandi alguses.

Seisuste elust. M a a h ä r r a d. Teatavasti jagati pärast vabadusvõitlusi Vana-Liivimaa ordu ja piiskoppide vahel. Pärast Jüriöö vabastuskatset said ordule ka Taani valduses olnud P.-Eesti maa-alad. Seega oli maal mitu maahärrat, kes võimu pärast endi vahel tülitsesid. Ordu arvas, et temal on maa vallutamisel ja kaitsemisel kõige suuremad teened, mispärast hakkas end pidama kõige tähtsamaks võimuks ja keeldus Riia peapiiskopile ustavustõotust andmast. Selle tagajärjel tekkisid tülid, milles kumbki pool otsustavat võitu ei saanud. Küll aga nõrgestasid need tülid Vana-Liivimaad ja tõid maa juhtimises üldiste välisohtude puhul raskusi.

V a s a l l i d. Aegamööda hakkasid vasallid (mõisnikud) ikka rohkem ja rohkem õigusi nõutama. Maahärradel tuli oma tülide puhul sageli abi ja tuge otsida oma vasallidelt, kes siis selle tasuks mitmesuguseid eesõigusi välja tingisid. Nii anti algul läänimaad vasallile kasutamiseks ainult tema eluajaks, mille eest ta pidi maahärrat sõjateenistuses aitama, — nüüd aga saadi õigusi lääni edasi pärandada nii mees- kui ka naisjärglasile. See tegi vasallide seisukorra palju kindlamaks. Ka maa üldiste asjade otsustamisel omandasid nad rohkem võimu ja kaalu, nii et maahärrad oma vasalle tõsiselt pidid arvestama.

Nii maahärrad kui ka orduvennad ja vasallid elasid Vana-Liivimaal jõukalt ning priiskavalt. Tolleaegsest elust toome vana ajaraamatu järgi alljärgnevad lood.

Pidutsemised mõisas ja lossis. Mõisas oli sihuke prii pidu, et seal peaaegu iga nädal tapeti üks suur loom ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid. Pannid ja katlad ei saanud kogu aastal tulelt ära. Sedaviisi pidasid maja paljud aadlikud, kellel oli arvata 80 või 100 talupoega. Aga orduhärrade lossides, kus sissetulekud olid märksa suuremad, käis asi palju vägevama hooga. Seal, kus ka liht-tallivendade ja teenrite eest keldriust iialgi lukkus ei peetud ja nad päevad ja ööd läbi nõnda lakkusid, et iga kevade hulgakaupa ära surid. Ja kui keegi aadlist või mitte-aadlist asja pärast pidi lossi tulema, see ei pidanud mitte arvama, et ta tühjalt ja ilma purjus peata jälle alla saab. Sest see oli Liivimaa isandate au ja kiitus, et nad igaüht oma lossides, kõrget ja madalat, raske joogiga võõrustasid ja hästi vastu võtsid, mis eeskuju ka kõik alamad järele tegid. Ja ei kuuldud nende kogudes suurema hulga poolt ka midagi kaalukate ning tähtsate asjade üle räägitavat, vaid aina jäneseist, rebaseist, koertest ja hurtadest ning muist tühjest asjust. Ja mõned neist kiitsid endal nii palju koeri ja hurti olevat, et nende peale minevat aastas kuus või seitse sälitist *) vilja.

Aadlipulm. Kui aadlipulmad olid tulemas, siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivimaast kuhugi linna või alevisse, kus pulmi pidi peetama. Ja ehkki aadlimõisad Liivimaal väga suured, on nad nende suurte kogude tarvis siiski liiga pisikesed, mispärast nad oma pulmad pidasid ikka linnades ja suurtes alevites, kus suured gildimajad niisuguste pidude tarvis on ehitatud. Ka ei piisanud neile ühe linna pasunaist ja pillimehist, vaid nad tellisid sinna manu veel maavürsti sõjatrumme ja teiste linnade pasunaid. Ja kui nüüd olid kõik päral, siis valmistati laupäeval enne seda kõigele kogule tore pidusöök ja õhtu-söömaaeg. Aga enne seda söömaaega ratsutas kõik kogu kahes hulgas, üks peiu poolt, teine pruudi poolt, suure toredusega välja, kus suured ning rasked täkud ja erkad ratsud, kuldkeedega ja suletuttidega ja muude ehetega ehitud, all pidid hüppama ja tantsima, kelledest üksainus maksis üle üheksa sälitise rukkeid ja millekski muuks tarvitada ei olnud kui seesuguseks uhkustuseks. Ja kui nad olid väljas üheskoos, siis pidas üks aadlimees, kes oli kõige

*) viljamõõt = 3187,9 liitrit.

vanemaid, kõne ja palus sõbralikult, et nad peaksid seda kristlikku pulma kõige rõõmuga lõpuni. Ja kui kellelgi vahest kellegagi vana viha ja vingu on, see ärgu seda siin meelde tuletagu. Ja kes nüüd valmis on seda tegema, see tõstku käsi üles ning tõotagu seda. Siis tõstsid kõik oma käed püsti ja tõotasid ning pidasid seda nii kaua, kui õlut sisse said. Pärast seda läksid nad jälle linna sõjatrummide ja pasunatega, suure püssilaskmise ja käraga, nagu oleksid mõne vägeva lahingu või kindluse võitnud. Ja kui nad jälle linna tulid, pidid nad läbi kogu linna ja gilditoast kaks korda edasi-tagasi mööda ratsutama, kus pruut kogu naisteväega, pärl- ja kuld- ning kullatud ehetega ja kõrge krooniga nõnda ehitud, et ta selle raske koorma all vaevalt suutis jalul seista, ja ratsanikke kõrgelt gilditoa künniselt pidi pealt vaatama. Viimaks läksid need mõlemad hulgad lahku ja näitasid kogu linnas igal tänaval ajades ja kihutades oma rüütlikunsti. Siis läks igaüks oma häärberisse, võttis saapad ning kannused maha ja läks gildituppa ning lõbutses seal keskööni. Järgmisel pühapäeval saadeti peigmees ja pruut sõjatrummide ning pasunate ja suurte küünalde ning tõrvikutega väga suure toredusega kirikusse. Pärast kõnet viidi pruutpaar altari ette, kus õpetaja pruudilt poole tunniga vaevalt jaa-sõna kätte jõudis saada. Kui nad nüüd laulatatud olid, saadeti nad jälle sama ilu ja toredusega kirikust gildituppa, kus taas oli valmistatud tore sööma- ja joomaaeg. Pärast söömaaega hakati kohe, ilma tänupalveta ja lauluta, tantsima, ja joomise ning prassimisega ei oodatud ka kaua. Ja seda suurt priiskamist ei korraldatud mitte ilma suure õlleraiskamiseta, sest gildimaja põrand sai mahapillutud õllest nii märjaks, et ikka vaja oli heinu peale laotada, kui seal üldse veel taheti seista, käia ja tantsida. Kui nad nüüd olid purjus täis ja arust ära, siis hakkas seal riid ning kisklemine, mitte ainult tänavail ja eeskojas, vaid ka gilditoas, kus istusid prouad ja preilid, ja igaüks pidi hüppama kõrgete laudade ja pinkide peale.

Linnakodanike pulmapidu. Kodanikud ja kaupmehed linnades ei ajanud ka mitte vähe kõrkust, uhkust, toredust ja igasugust muud ülemäära lõbu taga. Ja kui mõnel kaupmehel tulid pulmad pidada, siis võeti selleks ikka pühapäev, — argipäevapulm oleks olnud nende meelest neile suur au-alandus ja häbi. Ja kui pulm pidi peale hakkama, siis paluti peaaegu terve kogukond ja kõik võõrad kaupmehed

pulma. Ja kui peigmees ja pruut suures rongis oli saadetud kirikusse ja kirikust ära ning viidud suurde gildituppa, siis oli seal lõunaks valmistatud tore söömaaeg ja selle sööma peale kallati veini ja õlut. Seal oli siis näha ka suur varandus hõbelusikaid, karikaid ja toope. Aga pärast söömaaega pandi hõbenõud jälle ära. Siis pidid jälle oma kohust täitma suured ja pisikesed tinapotid, millega ühed teistele suurel määral ja hulga-



Liivimaa suursuguseid naisterahvaid XVI sajandist.

kaupa ette jõid. Pärast söömaaega ja pärast tänulaulu hakkas tants peale ja kestis kuni õhtusöömani. Sealt võis siis pärast lõunajutlusele ja kirikusse minna, kes tahtis. Pärast õhtusööma hakati jälle tantsima ja priiskama kuni kesköönini. Neil pulmadel ei aetud mitte vähe kõrkust kalliste riiete ja ehetega taga. Sest kes olid rikkamad ning väärikamad, vooderdasid oma riided ilveste, leopardide ja nirkidega, alamad — rebaste ja huntidega. Ja ei olnud naisterahvail puudu ka hõbe- ja kuld-tanuehteist, kuld- ja hõbe- ja kullatud kaelakeedest ja muust. Ja kui kellelgi see kuld ja hõbe oleks käes, mis seal

lihtkodaniku naine ja tütar tol ajal pulmas seljas kandsid, siis võiks ta sellega kaunikest kauplust pidada ja ennast ühes naiselapsega parajal viisil elatada.

Talupojad. Kõige kõrgema kihi talurahva hulgas moodustasid maavabad ehk väikeläänimehed. Sinna hulka kuulusid endised vanemad ja nende järglased. Mõnikord anti talupojale väikelään ka maahärrale osutatud teenete eest. Maavabad harisid oma talu enamasti iseenda ja oma perekonna tööjõuga. Nad olid vabad härraste kasuks võetavaist koormustest, kuid pidid lääniandja sõjaväes teenima kergeratsanikena. Väikelään läks harilikult isalt pojale.

Teise arvuka kihi moodustasid nn. vabatalupojad. Nende õigusi polnud tagamas lääniõiguslik vabaduskiri ega kandnud nad ka sõjaväekohustust. Selle kihi hulka võis kuuluda endisi vanemaid, suuremalt jaolt olid nad aga mitmesugused ametimehed, nagu sepad, möldrid, kõrtsmikud, kiltrid, kupjad jne.

Kõige arvukama kihi talurahvast moodustasid adratalupojad, milline nimi tuli vist küll sellest, et nende maade suurust hinnati adramais. Need olid endiste arvukate talupidajate järglased. Sunnismaisuse kehtimahakkamisel kinnistati maa külge kõigepealt adratalupojad, kuna nendelt sai läänimees oma peamised tulud. Harilikult pärandati adratalu isalt pojale.

Erilise kihi talurahva hulgas moodustasid nn. üksjalad. Need asusid metsa- ja ääremail ning said oma nimetuse sellest, et pidid oma väikeste talude eest tegema mõisa ühe jalapäeva nädalas. Üksjalgade hulgas oli palju endisi orje, üksjalgadeks hakkasid ka adratalude leibkondadest lahkuläinud pojad oma perekondadega.

Kõige madalamasse kihti kuulusid maatud, kes leidsid teenistust taludes sulastena ja päevilistena. Maatud põlvnesid peamiselt endistest orjadest ja sulastest.

Üldiselt elasid ka talupojad ordu-aja lõpul küllaltki jõukalt.

Vakusepidu. Liivimaa vakustega on lugu nõnda, et kõigi isandate ja aadlike külad on jaotatud vakuseisse. Suuri ja rikkaid külasid on üks või kaks ühes vakuses, pisemaid ja kehvemaid aga on rohkem ühte määratud, nõnda et igal isandal ja aadlikul tema külade arvu järgi olid mõned vakused. Ja iga vakus pidi oma härrale ehk junkrule iga aasta valmistama toreda peo, kuhu siis ka kõik talupojad ja maapriid, kes vakusesse kuulusid, ka ligi pidid tulema härrale ehk junkrule oma iga-aastast maksu ja andameid tooma. Siis hakkasid orduhärrad mihklipäeva aegu vakuseid pidama, kuhu siis hulgakaupa kokku tuli ka kõik nende mõisapere ühes kõige ümberkaudse aadliga ning saksast ja mittesaksast maapriidega. Ja kui maksud olid makstud, siis hakati ilu ja lusti tegema kõigest jõust. Siis toodi need suured puukarikad välja, mida nimetatakse „kaussideks" ja mis on nii suured, et sees võib pesta lapsi, ja jõid neist kaks meest teisele kahele ette, — ja nõnda ikka edasi, mitte ainult ühe „kausiga", vaid mitme suure ja väikesega, kuni silmad läksid kirjuks ja üks teist ei saanud enam näha.

See vakusepidu kestis kogu maal mihklipäevast jõuluni kõigi orduhärrade, valitsejate ja aadlike juures.

Kiriku- ja usuelu. Kuna katoliku usk meie rahvale peale suruti vägivaldselt ja ka pärast selle usu olu ning sisu selgitamiseks midagi ei tehtud, ei suutnud ristiusuõpetus rahva seas sügavamalt juurduda. Kirik piirdus peamiselt sellega, et nõudis rahvalt usu väliste kommete täitmist: kirikuskäimist, ristimärgi heitmist, pühitsetud vee tarvitamist, pühakute kujude ja piltide ning säilmete austamist. Kirikuteenistusi peeti ladina keeles, nii et rahvas ei saanud sellest midagi aru.

Väliseid kombeid siiski omandati, eriti neid, mis meenutasid vanu paganausu vaateid ja kombeid. Nii hakati pühakuid samastama haldjatega, kellelt loodeti kaitset tõbede, põua, viljaikalduste ja muude maiste hädade vastu

või abi viljakasvule, karjasigivusele jne. Paljude pühakute nimepäevad on tänapäevalgi rahva hulgas tuttavad ja vanemad inimesed määravad mitmesuguste tööde aegu nende järgi, näit. jüripäev, jaanipäev, mihklipäev, maarjapäev, lauritsapäev jne.

Ristiusu kõrval elas endine rahvausk edasi, mis avaldus surnute austamises ja loodusejõudude ning haldjate teenimises. Veel kaua aega maeti surnud küla ühiskalmedesse ja peeti hingede aega, kuigi laipade põletamise komme aegsasti kadus. Pühade puude, hiite, kivide ja allikate austamine ja neile ohvriandide toomine kestis endiselt edasi, paiguti viimase ajani. Samuti elasid edasi üksikuis metsaonnides targad ehk teadjad, kes haigusi arstisid ja muidki üleloomulikke asju õiendasid.

1. Kes olid Vana-Liivimaa maahärrad?
2. Millised õigused said vasallid ehk mõisnikud oma läänide kohta?
3. Millistesse kihtidesse jagunes talurahvas?
4. Miks ei juurdunud ristiusk eestlaste hulgas?
5. Millised paganausu kombed kestsid edasi?

Usupuhastus.

Kirikuelu rike. Paavsti, teiste vaimulike, samuti ka kloostrite rikkuse ja jõukuse kasvamisega tõusis nende tung võimu järele. Tülid paavsti ja kuningate vahel võimu pärast kesk-ajal tõusid oma haripunktile. Kuningas Heinrich IV pidi isegi paavsti ette põlvitama ja temalt andeks paluma. Pidutsemised ja lõbutsemised said vaimulike pea-eesmärgiks. Ja mis oli neil viga lõbutseda, kui suured maa-alad, mida talupojad pidid harima, ja mitmesugused maksud võimaldasid neile suuri sissetulekuid! Tõsist kristlikku elu ei elanud palju keegi. Arvati, et sellest on küllalt, kui inimene täidab need käsud, mis pühakirjas nimetatud: palvetab, paastub ja annab vaestele ande. Kuid juba hakkasid ka kostma hääled, mis mõistsid hukka sellise elu. Eriti hakati kirikuelu parandamist nõudma uus-aja algul, millal inimeste silmaring laienes uute leiutuste ja avastuste tõttu. Veel oli aga katoliku kiriku võim tugev, ja mitmed uuendustenõudjad (Johann Hus) saadeti tuleriidale. Usuelu parandamise liikumus võttis tõsise ilme, kui selle etteotsa astus Martin Luther.

Martin Luther. Erfurti linna kärarikkaist tänavaist kõrval seisis vaikne Augustinuse klooster. 1505. a. 17. juuli hommikul, kui mungad parajasti võtsid einet, ilmus kloostri jalgväravale salkkond muidu nii lõbusaid üliõpilasi. Nad peatusid ja ümbritsesid ühe, kel olid tumedad silmad, mis sätendasid selgelt kui tähed.

„Martin," ütles üks, „kui ma mõtlen, kui lõbus kaasvõitleja sa olid ja meid lõbustasid laulu ja kandlemänguga,

siis arvan ma, et sa kloostri müüride vahel sured igatsusest ilusa maailma järele."

„Ja kuidas on su ees maailm lahti, Martin, kui sa praegu meiega ümber pöördud," algas teine. „Sa oled



Luther mungana.

juba magister, doktorimütsi saaksid endale varsti pähe, lõppeks võiksid sa olla õigusteadlane, linnanõunik või mõne vürsti kantsler."

Martin oli suure tõsidusega pealt kuulanud. „Südamlik tänu teile, sõbrad," tuli vaevalt üle ta huulte, „uskuge, ilusast maailmast lahkumine rusub minugi hinge, eriti kui

ma mõtlen oma isale, kellele ma ta vanaduspäevil peaksin olema toeks. Aga ma ei või teisiti. Jumal aidaku mind."

Viimsed käepigistused — ja kloostri uks võttis uue munga vastu.

Ei ole kerge olla noor munk. Kloostrivennad andsid temale kui algajale kõige mustemaid ja raskemaid töid teha, et teda alandlikkuses ja sõnakuulmises harjutada. Ta pidi isegi sandikoti kaela siduma ja külasid mööda leiba ja juustu kerjama. Juba nurisesid ka professorid, et nende magistrit koheldakse halvemini kui talusulast.

Martin kannatas kõik alandlikult. Hoolsasti täitis ta kõik, mis kloostri-elu nõudis — paastus, palvetas ja vaikis —, kuid oma hingele ta rahu ei leidnud.

P a t u k u s t u t u s k i r j a d (indulgentsid). Oli esimene suvistepüha. Paar miili Wittenbergist, Jüterbogi linnakeses, valitses suur trügimine ja ikka voolas rahvast juurde. Kas oli see aastalaat, mis tõmbas inimesi ligi — vaatama ja ostma? Olid need rändkunstnikud, kes inimeste silmi ja kõrvu tahtsid rõõmustada? Oli see mõni nõid, keda viidi nuhtluspingile? Mitte midagi sellesarnast.

Kiriku ukse ees surusid inimesed edasi-tagasi. Tornist kostsid praegu viimsed kellalöögid. Kiriku pea-sissekäigule oli löödud paavsti vapp, ning sees, kiriku keskel, seisis punane rist, selle juures paavsti lipp, risti ees kast, mis rauaga üle löödud. Kantslis palvetas elavate liigutustega suur tugev isand. See oli munk Johann Tetzel. Kõlaval häälel kuulutas ta paavsti patukustutuskirju. Juba mitu nädalat oli ta usklikele seletanud pattude andestamise heldusi ja kirju soovitanud. Ta manitses, et igaüks tingimata hoolitseks enda ja ka surnud omaste hingeõnnistuse eest. Kunagi enam ei tulevat seda juhust, et paavsti heldus ja halastus pöörduks siia.

„Kui te patukustutuskirju ostate, siis saavutate suurimal määral halastust, mis teid Jumalaga lepitab."

Kuulajate hulgas oli palju neid, kel oli midagi rasket südamel.

Kui jutlus oli lõppenud, muutus kirik peaaegu laadaks. Enamjagu usklikke käis preestri juures oma patte pihtimas ja igaüks, oma seisuse kohaselt, viskas kasti raha, mis pidi minema Rooma Peetri kiriku ehitamiseks. Tetzeli juures jälle kaubeldi selle üle, missuguse hinnaga saaks lunastada seda või teist pattu. Teised jälle ostsid patukustutuskirju ja panid oma veerandkuldnad lauale, mis usaldusmehed võtsid vastu.

Kerge südamega astusid need, kes kirja saanud, kirikust välja, kuna nende pahateod pidid nüüd lunastatud olema.

*

Martin Luther, kes oli vahepeal kutsutud Wittenbergi ülikooli professoriks, ei võinud nüüd enam vaikida. Ta lõi 31. okt. 1517 kiriku uksele üles 95 põhilauset, millega ta oma vastaseid kutsus vaidlema. Nüüd hakkas ta avalikult hukka mõistma patukustutuskirjade müüki ja teisi pahesid kirikuelus. Ta nõudis, et jumalasõna kuulutataks emakeeles, Piibel olgu ainukeseks usu aluseks, kloostrid tuleb kinni panna ja maa vaimulike käest ära võtta jne. Uus usk hakkas ruttu levima. Kuid ka vastased ei olnud tegevuseta.

Luther keisri ja riigipäeva ees. See oli peale lihavõttepühi 2. apr. 1521. Siis asus Luther raskele reisile — Wormsi. Paljud ta sõbrad saatsid teda.

Weimaris leidsid nad keiserliku kirja üleslöödu na, et Lutheri raamatud tuleb ära korjata. Nüüd küsiti Lutherilt, kas ta mõtlevat edasi sõita, ja ta vastas: „Kuigi mind on kirikuvande alla pandud ja sellest igal pool teatatud,

siiski tahan ma edasi minna." Millisesse linna ta ka sisse sõitis, igal pool jooksis talle rahvas vastu, et näha seda imemeest, kes julges välja astuda paavsti ja kogu maailma vastu. Mõned lohutasid teda üsna pahal viisil: teda võidavat Wormsis tuhaks põletada, nagu see toimus Hus'iga Konstanzis. Aga Luther vastas: „Kui nad teevad ka säärase tule, mis Wittenbergi ja Wormsi vahel ulatub taevani, siiski tahan ma Jumala nimel ilmuda."

Kui ta nüüd Wormsist polnud enam kaugel, lasksid ta sõbrad Wormsist teda hoiatada, et ta linna ei tuleks ja end mitte nii suurde hädaohtu ei saadaks. Aga ta läkitas vastuse: „Kui Wormsis oleks ka nii palju kuradeid kui katusekive katuseil, siiski ma tahaksin sinna minna."

Kui Luther saatjatega liikus läbi Wormsi linnavärava, puhus tornivaht trompetit ja hulk rahvast ruttas ligi, kes neid saatis kuni peatuseni.

Järgmisel päeval vara ilmus riigimarssal ning teadustas keisri käsul, et Luther kell 4 peale lõunat ilmuks tema keiserliku majesteedi, suurvürstide ja teiste riigiseisuste ette ja ära kuulaks, mispärast ta kutsutud. Määratud ajal ilmus jälle riigimarssal ühe keiserliku heeroldiga ja viis Lutheri tagaukse kaudu ja kõrvalteid mööda riigipäeva ette. Nüüd seisis ta hiilgava, kõrge koosoleku ees. Seal istus noor keiser oma troonil, seal istusid kuurvürstid, piiskopid, vürstid, prelaadid, krahvid, härrad ja rüütlid. Kõikide silmad olid pööratud Lutheri poole. Riigimarssal meenutas Lutherile, et nagu ta nüüd keisri ees seisab, ei tohi ta mitte ise kõnelda, vaid teda küsitakse.

Trieri ülempiiskopi käskudetäitja dr. Eck pöördus Lutheri poole järgmiste sõnadega:

„Martin Luther, keiser ja riigipäev on otsustanud sind kutsuda siia, et sa seletaksid esiteks, kas sa neid raamatuid siin avalikult omaks tunnustad, mis sinu nime all

levitatud. Kui sa need omaks võtad, siis pead sa, teiseks, teatama, kas sa neis raamatuis toodud väidete juurde jääd või tahad midagi tagasi võtta."

Luther vastas: „Ma tunnustan, et kõik need raamatud on minult pärit, ja ma võtan nad alati omaks." Teisele küsimusele vastas ta, et kuna siin on tegemist keeruliste asjadega, mis puudutavad usku ja hingeõnnistust, siis palub ta keiserlikult majesteedilt alandlikult mõtlemisaega, et oleks võimalik küsimusi õieti vastata. Lühikese nõupidamise järel lubati talle üks päev mõtlemisaega.

Järgmisel päeval samal ajal viidi ta jälle piiskopi lossi, kus tal tuli oodata kuni kella kuueni. Kui vürstid olid võtnud istet, kutsuti Luther ette. Kuna hakkas juba pimenema, siis süüdati tõrvikud. Nüüd küsiti keisri nimel: „Kas tahad neid raamatuid, mida sa omaks oled võtnud, kõiki kaitsta, või tahad nende sisust midagi tagasi võtta?" Enne kui Luther vastas, kummardas ta kergelt ja algas: „Kõige kõrgem ning vägevam keiser!, auväärsed vürstid ja armulised härrad! Minu raamatud pole mitte ühe ja sama iseloomuga. Ühtedes seletan ma lihtsalt ning evangeelselt usust ja kristlikust elust. Kui ma need ära salgaksin, siis tähendaks see tõe salgamist. Teised raamatud on aga sihitud paavsti ja tema poolehoidjate vastu, — seega inimeste vastu, kes oma määruste ja õpetustega ristiusuliste südametunnistust on koormanud ja saksa rahva varandused ära neelanud. Kui ma need raamatud maha salgaksin, siis annaksin sellega paavsti vägivallavalitsusele ainult uut jõudu. Kolmandad raamatud olen kirjutanud isikute vastu, kes kaitsevad valeõpetust. Ma ei vaidle mitte oma elu pärast, vaid Kristuse õpetuse pärast. Neist raamatuist ei saa ma midagi tagasi võtta, sest muidu võiksid vägivallavalitsus ja jumalavallatu olek veel rohkem võimust võtta. Seepärast palun ma Jumala armu läbi tema keiserlikku majesteeti, kuurvürstlikke ja vürstlikke kõrgusi, et mulle

prohvetite ja apostlite kirjade läbi tõestataks, et ma olen eksinud. Ja alles siis, kui ma olen selles veendunud, olen ma valmis kõiki eksimusi tagasi võtma ja ma saan olema esimene, kes viskab need raamatud tulle." Kuid Lutherile vastati, et siin ei ole koht pikiks vaidlusiks, ta andku selge vastus, kas ta tahab midagi tagasi võtta või mitte.

Sellele vastas Luther: „Ma ei usu ei paavstisse ega ka kirikukogude otsuseisse, sest on selge, et nad on korduvalt eksinud. Seetõttu ei või ega taha ma midagi tagasi võtta, sest on hädaohtlik oma südametunnistuse vastu teotseda. Ma ei või teisiti, Jumal aidaku mind! Aamen."

25. apr. tuli dr. Eck ühes keisri salanõunikuga Lutheri juurde. Keiser laskis teatada: kuna kõik manitsused tema juures on jäänud asjatuks, siis ei jää üle muud, kui et tema, keiser, kui katoliku usu kaitsja tema vastu välja astub: Luther peab siit kohe lahkuma ja tal on 21 päeva jooksul vaba saade; peale seda tahab keiserlik majesteet teha, mis on kohane ketseri kohta. Luther asus kohe teele.

*

Wormsi riigipäeva otsusel ei olnud kuigi suuri tagajärgi. Uus usk levis nii aadlike kui ka talupoegade keskel. Esimesile meeldis, et Luther nõudis vaimulike maa äravõtmist ja paavstile maksude lõpetamist. Orjusega koormatud talupojad said Lutheri õpetusest ristiinimese vabastamisest aru omamoodi ja hakkasid nõudma orjuste vähendamist ja suuremaid õigusi. Tekkisid talupoegade mässud, mis suruti veriselt maha. Viimaks lepiti Augsburgis (1555) kokku: kelle maa, selle usk. Kuid selline olukord oli just soodus kodusõdade tekkimiseks, mis kestsid mõned aastakümned. Alles pärast võis luteri usk (protestandi usk) vabalt levida. Ja see levibki eriti põhjamais, samuti ka meie kodumaal.

Koduseks lugemiseks: „Pirita kloostri valitsejanna“ (Munier-Voroblevskaja).

1. Loetle pahed, mis valitsesid kirikuelus enne usupuhastust.
2. Kirikuelu uuendamiseks Luther nõudis: .....
3. Milleks kutsuti Luther Wormsi riigipäevale?
4. Wormsi riigipäev oli a. .....
5. Miks hakkasid talupojad mässama?
6. Milleks müüdi patukustutuskirju?

*7. Miks meeldis luteri usk paljudele aadlikele?

*8. Milliseis mais hakkas levima luteri usk?

Usupuhastus Eestis. Juba Lutheri eluajal jõudis usupuhastus ka meie maale, eeskätt Tallinna ja Tartu. Tallinnas hakkas luteri usku jutlustama endine munk Lange, Tartus aga — Saksamaalt tulnud kasuksepp Hoffmann. Mõlemas linnas oli usupuhastuse tulek seotud rahutustega ja kirikute rüüstamisega — hävitati pühakute pilte ja kujusid, sest luteri usk nende austamist ei tunnusta.

Eriti mässuliseks kujunes asi Tartus, millest vana ajaraamat jutustab järgmist:

Lutheri erakonna ülemad pidasid salanõu Tartu peakiriku ja toomhärrade vastu. Nad tahtsid kirikut vallutada kavaluse või relvadega. Kasuksepp kutsus kokku 200 meest ja esitas neile toomkiriku vallutamise kava. Saagiahned mehed olid kohe pühaduse rüvetamisega nõus. Nad tulid üles Toomemäele ja nägid seal väepealikut 13-ne sõduriga. Pealik küsis: „Mida te tahate, et tulete relvadega?“ Kasuksepp vastas: „Meie tahame toomhärrasid ära kihutada.“ Pealik manitses neid, et nad ei võtaks endale rohkem võimu ja õigust, kui neile antud. Aga nemad ei kuulnud seda ja olid valmis pealikule kallale tungima. Siis paljastas pealik ühes oma sõduritega mõõgad ja kihutas ägedas tapluses mässusalga mäest alla. Nendest sai viis surma, kakskümmend haavata.

Aga märatsejad jooksid linnas ringi, puhusid pasunat, mispeale kogu linn jooksis kokku. Et mitte sattuda

silmanähtavasse hädaohtu, viis pealik oma mehed piiskopilossi varjule. Määratsev rahvahulk lõhkus suure sõjamasinaga kiriku ukse maha ja tungis sisse. Seal lõid nad pühakute kujud maha ja viskasid kivijumalad templist välja. Ja nii talitati metsikult mitte ainult pühakute kujudega, ka ristilöödu kuju torgati odaga läbi.

*

Aegamööda levis usupuhastus ka teistes linnades. Linnad olid uuest usust huvitatud veel seepärast, et kloostrite varandused langesid neile. — Samuti lootsid mõisnikud luteri usu vastuvõtmisega läänihärrade võimu alt vabaneda. Talurahva hulgas tekkis ka Eestis usupuhastuse tulekuga käärimisi, sest oodati uuelt usult maise elu paranemist.

Esimene eestikeelne trükitud raamat. Kuna luteri usk nõuab koguduseliikmelt pühakirja tundmist, seepärast hakkas kirik selle eest hoolitsema, et rahvas oskaks lugeda ja pühakiri läheks rahva sekka. Enne kui sinnamaani jõuti, kulus veel palju aega. Kuid esimene eestikeelne trükitud raamat ilmus varsti pärast usupuhastuse vastuvõtmist. See oli katekismus, mille ühele veerule oli trükitud saksakeelne, teisele eestikeelne tekst. Saksakeelse teksti kirjutas kirikuõpetaja Simon Wanradt ja eestikeelse tõlke tegi Johann Koell, kes oli arvatavasti eestlane. See katekismus ilmus Saksamaal 1535. a.

1. Esimene luteri usu jutlustaja Tartus oli ....., Tallinnas .....
2. Loetle rahutusi, mis tekkisid ühenduses usupuhastuse levimisega.
3. Esimene eestikeelne trükitud raamat ilmus a. .....

Katoliku kiriku vastupuhastus. Ignatius Loyola ja Jesuiitide ordu. Hispaanias vanas Loyolade rüütlilossis lamas haigevoodis haavatud rüütel. Ta oli Pamplona kindlustise kaitsemisel saanud jalast raskesti haavata ja ootas nüüd kärsitusega paranemist, et võiks jälle jalga tõmmata sõdurisaapad.

Kuid haav on visa paranema. Tuleb arst ja teatab, et haavatud jalg jääb vististi kõveraks ning teisest lühemaks. Vahva rüütel laseb teist korda haava lahti lõigata, et purunenud luid uuesti seada ja lihaseid venitada. Hirmsaid valusid kannatades pigistab ta ainult käed rusikasse, ent ühtegi oiet ei tule üle ta huulte. Kuid ka teine lõikus ei anna tagajärgi, pikendab ainult valu ja paneb kauemaks haigevoodisse kinni. Rüütel loeb palju pühakute elulugusid ja hakkab ikka rohkem oma senise ja tulevase elu üle järele mõtlema. Sageli istub ta ööd läbi akna all ja vaatab tähistaevast. Viimaks teeb ta otsuse: „Kui minust enam ei saa ilmlikku rüütlit, siis peab must saama vaimulik rüütel — neitsi Maarjale tahan pühendada oma edaspidise elu."

See rüütel oli Ignatius (Inigo) Loyola, Jesuiitide ordu asutaja. Kui ta viimaks haigevoodist pääses, jagas ta oma vara vaeseile, harjutas end kasinuses ja vaesuses. Kolmekümnekolme-aastasena hakkas ta õppima ladina keelt, pärast uuris suure pingutuse ja vaevaga usu- ja mõtteteadust. Siis asutas Jesuiitide (Jeesuse) ordu, mille paavst kinnitas a. 1540.

Selle ordu liikmed ei elanud kloostris, vaid igal pool inimeste hulgas laiali mitmesuguseis ameteis. Ordu eeskirjad olid ranged. Sõnakuulmine oli esimene ja kõige tähtsam nõue. Ordu liige pidi lahti ütlema isamaast, vanemaist. Tal ei tohtinud olla oma arvamust, pidi olema ordu tööriist, sõnakuulelik nagu kepp vanamehe käes. Ordu liige võis valet vanduda, kurja teha — kui ta sealjuures teotses katoliku kiriku kasuks. Nad talitasid juhtlause järgi: otstarve pühendab abinõu.

Selle ordu liikmed tungisid igale poole: valitsejate juurde pihi-isadena, ilmlikesse ameteisse, koolidesse — kus iganes loodeti midagi katoliku kiriku heaks teha. Jesuiitide ordu abil suudeti mitmelgi pool usupuhastuslik liikumine seisma panna.

1. Jesuiitide ordu asutas ..... a. .....
2. Ordu pea-juhtlause oli .....
3. Loetle ordu liikmete teotsemisviise.

Ülesandeid kordamiseks:

1. Loetle leiutusi, mis tehti uus-aja algul.
2. Trükikunsti leiutas .....
3. Ameerika avastas ..... a. .....
4. Usupuhastust Saksamaal algatas .....
5. Esimesed luteri usu jutlustajad Eestis olid: .....
6. Jesuiitide ordu asutas ..... a. .....
*7. Joonista kaardikavandil Kolumbuse reisikaart.
*8. Kirjuta „Luther kloostris".

Vene-Liivi sõda.

Venemaa tahab oma piire laiendada Läänemereni. Venelastega oli sõjalisi kokkupuuteid eestlasil juba muistsel iseseisvus-ajal ja hiljem sageli ka Ordul. Need kokkupõrked kandsid aga rohkem röövretkede laadi ega olnud kuigi kardetavad. Pealegi ei olnud Venemaal ühte suurt riiki, vaid väikesed vürstiriigid, mis XIII—XV sajandil olid tatarlaste ülevõimu all. XV sajandil vabaneti Moskva vürstiriigi algatusel tatarlaste ülevõimu alt. Moskva riik kasvas suureks ning tugevaks ja tahtis oma piire laiendada kuni Läänemereni, et saada vaba mereteed Lääne-Euroopasse. Nüüd tulid Ordul Venemaaga juba raskemad võitlused. 1492 asutas Moskva tsaar Joann III Narva jõe kaldale linnuse just ordulossi vastu ja ähvardas vallutada kogu Liivimaa.

Liivi orduriik oli aga seks ajaks jäänud nõrgaks maaisandate sisetülide ja ühtlase kindla valitsusvõimu puudumise tõttu, mis oleks sundinud kõiki seisusi ja kihte kandma ühtlaselt maakaitse-kohustusi. Lisaks tuli veel see, et sõdimisviisid olid aja jooksul muutunud: oli leiutatud püssirohi ja hakatud tarvitama kahureid. Liivimaa lossid pakkusid küll head kaitset tol ajal, kui tarvitati veel müürimurdjaid ja paterelle, — kahuritule vastu ei olnud neid aga ümber ehitatud ega kindlustatud.

Siiski läks ordumeister Plettenberg'il (1494—1535) korda Joann III alustatud sõjakäik tagasi lüüa. Ta lepitas omavahel tülitsevad seisused, sundis neid maakaitseks kulusid kandma, palkas sõdureid ja lõi Smolina järve kal-

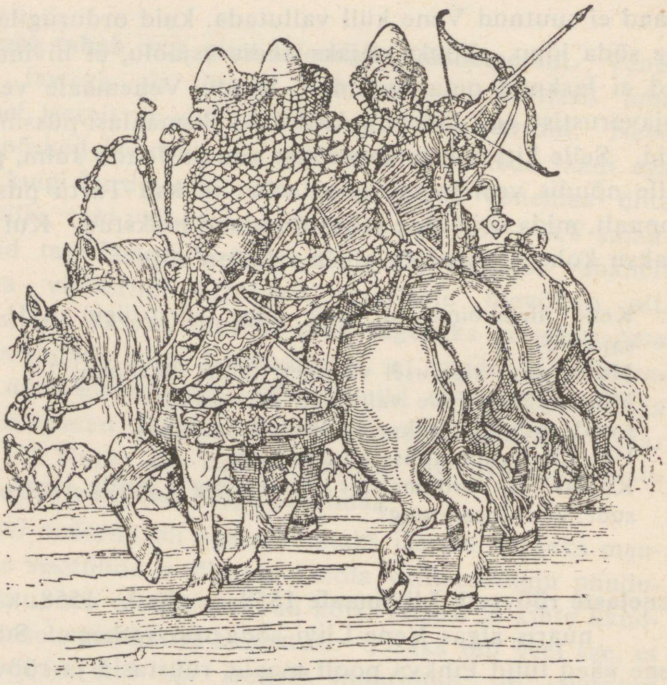
dal Pihkva lähedal venelasi. Selle järel tehti kuueks aastaks rahu, mida hiljem uuendati mitu korda.

Kui Venemaal hakkas valitsema tsaar Joann IV, keda ajaloos tema julma iseloomu pärast kutsutakse Joann Julmaks, alustas Vene uuesti Liivimaa vallutamist. Liivimaad ei suutnud Vene küll vallutada, kuid orduriigile tegi see sõda lõpu. Tõuke sõjaks andis asjaolu, et liivimaalased ei lasknud oma sadamate kaudu Venemaale vedada sõjavarustist ega lasknud läbi ka välismaalasi-püssimeistreid. Selle kitsenduse kaotamist nõudis Joann Julm, peale selle nõudis veel mingisugust vana maksu Tartu piiskopkonnalt, mida sajandite jooksul polnud makstud. Kui seda maksu kohe ei tasutud, alustas Joann sõja.

1. Kelle ülemvõimu all olid Vene vürstiriigid XIII—XV sajandil?
2. Millise riigi algatusel vabaneti tatari ülevõimust?
3. Miks püüdis Vene vallutada Liivimaad?
4. Loetle põhjusi, miks jäi orduriik nõrgaks.
5. Uut Liivi vallutamist alustas tsaar .....
*6. Kuidas läks ordumeister Plettenberg'il korda tagasi lüüa suur Vene pealetung?

Venelaste röövretk Liivimaale 1558. a. algul. 1558. a. jaanuaris algas Vene-Liivi sõda röövretkega. Suured Vene väed tulid Pihkva poolt maale, rüüstasid ja röövisid, ilma et linnu ja losse oleksid piirama hakanud. Orduriik oli sõjaks täiesti ette valmistamata, kuski ei olnud korraldatud kindlat kaitset. Samal ajal pidas üks aadlimees Tallinnas pulmi, kuhu oli kutsutud kõik aadel Eesti maadest ja palju orduhärrasid. Pruudi sõbrad kiitlesid, et peab saama tore pulm, mida lastel ja lastelastel annab mäletada. Kui sõnum venelaste sõjaretkest jõudis Tallinna, ei katkestatud pulma, vaid peeti seda suure toredusega edasi.

Venelased tungisid aga edasi küla-külalt, röövisid loomi ja vilja ning tapsid metsikult inimesi. Vana-Kastre loss, mis kuulus Tartu piiskopile ja kus asus üks toomhärra, jäeti kaitseta maha. Selle põletasid venelased ja liikusid edasi. Külast põgenesid talupojad Tartu müü-



Vene sõdureid XVI sajandist.

ride vahele varjule, kuid neid tuli nii palju, et kõiki ei võidud vastu võtta. Muist jäid linna kraavidesse, kust siis venelased nad kätte said ja hukkasid. Tartu aadel asus kuuesaja hobusega linnas, kuid ei julgenud vaenlasele vastu minna.

Venelaste salgad liikusid aga maal edasi, põletasid Kärknas munkade külad maha ja valgusid põhja poole.

Järvamaal Kuusna külas talupojad põgenesid vanasse kivimurdu, müürisid selle suu kinni, aga venelased murdsid mulgu lahti ja tapsid seal 80 inimest.

Nii käidi metsikult rüüstates Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaa läbi ja mindi siis Narva kaudu Venemaale tagasi.

Narva langemine. Pärast 1558. a. algul korraldatud röövretke peeti mõni aeg läbirääkimisi, mis aga ei andnud tagajärgi. Siis alustas Vene uut pealetungi, seekord juba maa vallutamise sihiga. Tungiti peale kahes suunas: põhja poolt Narva kaudu ja lõunast läbi Tartu piiskopkonna.

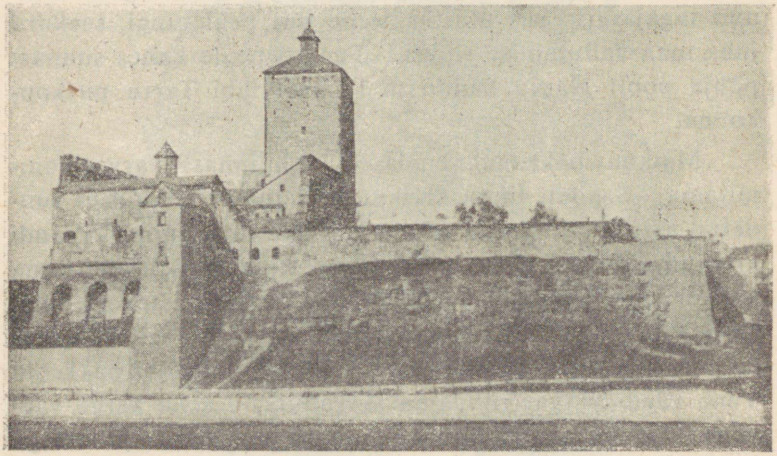
Maikuus hakkasid venelased Jaanilinnast Narvat pommitama. Saadeti linna kivikuule ja tulekeri, kuid ei suudetud algul palju kahju teha. Narvale tõttas appi Viljandi komtuur Kettler oma väesalgaga, kuid ei võtnud linna kaitsemisest osa, vaid jäi linna lähedale laagrisse. 12. mail süttis ühe juukselõikaja maja põlema — ja sellest tulest läks kogu Narva leekidesse. Selle tulikahju ajal hakkasid Vene väed Narvat ründama ja vallutasid selle kerge vaevaga. Siis põgenesid linnakodanikud oma naiste ja lastega lossi varjule. Sealt hakkasid nad venelastega läbirääkimisi pidama, et neid lubataks ühes sellega, mis neil veel kaasas oli, ära minna, siis annaksid nad lossi käest. Venelased lubasid seda ja pidasid sõna. Nii said venelased Narva linna ja lossi kätte 12. mail 1558.

Pärast seda jätsid Rakvere, Toolse, Rannu, Vasknarva foogtid lossid maha ja venelased said nad kätte ilma püssipauguta ja mõõgahoobita.

Vastseliina langemine. Teine Vene vägi tuli Pihkvast ja asus Vastseliina lossi piirama. Seda kaitses Jürgen Uexküll 800 palgasõduriga ja talupoegade salkadega. Vä-

hese vaevaga vallutati lossi ümber asetsev alevik, kuna loss pani vastu, kuigi pommitati kahureist.

Vahepeal hakkas ordumeister vägesid koguma, et suurema jõuga venelasile vastu minna. Ta asus Kirumpäässe laagrisse, tal oli 1500 ratsanikku, 1500 talupoega. Nendest saatis ta 700 ratsanikku Vastseliinale appi. Sel salgal läks korda venelasist läbi lüüa ja lossi kaitsjatega



Narva orduloss praegusel kujul.

ühineda. Ometi ei suudetud lossi lõplikult kaitsta. Alevikust ja ümbruskonnast lossi varjule põgenenud inimeste mõjul hakkasid sõdurid mässama ja nõudsid, et loss antaks venelasile ja lõpetataks verevalamine. Lossiülem oligi sunnitud lossi käest andma.

Ordumeistril ei läinud korda suuremaid vägesid koguda. Kui ta sai teada Vastseliina langemisest, põletas ta Kirumpää kindlustised ja lahkus Valka.

Tartu langemine. 11. juulil 1558 tulid Vene väed Tartu alla ja hakkasid seda piirama. Linna kaitsevägi ei olnud kuigi suur, kuid siisk pandi vastu. Arvati, et ordumeistril läheb korda koondada suuremat väge ja tuleb sellega linnale appi. Venelased aga pommitasid linna, purustasid maju ja lõhkusid linnamüüri. Viimaks saadi teada, et ordumeistrilt pole abi loota. Vene väepealik vürst Šuiski tegi piiratuile ettepaneku, et nad alistuksid, siis kindlustaks ta neile tsaari armu ja rahu; kui nad aga heaga alla ei anna, siis ei annaks ta väiksemalegi lapsele armu.

Linna raad kaalus venelaste ettepanekut ja otsustas alistuda. Nõuti aga, et venelased jätaksid puutumata linnakodanike elu ja varandused, lubaksid tunnistada endist usku ja vabalt kaubelda. Piiskop nõudis omalt poolt, et talle jäetaks Kärkna klooster ühes maadega. Venelased olid esitatud tingimustega nõus.

Siis lahkusid linnast palgasõdurid ja paljud kodanikud oma varandusega. Piiskop viis oma varandused — muist veeteed mööda, muist vankreil — Kärknasse ja asus ka ise sinna. Vene vägede juhataja saatis piiskopile kaitseks sõjasalga. Hiljem saadeti piiskop ikkagi Venemaale, sest temalt hakati taas nõudma maksu, mille pärast sõda oli alanud, ja seda ei jõudnud ta maksta.

Siis marssisid Vene väed linna, nad paigutati lossi, Toomemäele ja linnast lahkunute majadesse. Oma hariliku kombe vastu ei rüüstanud ega põletanud venelased Tartut, vaid pidasid lubatud tingimusi kaunis täpselt. Tartust saadi palju sõjasaaki: 500 kahurit, palju laskemoona ja muud sõjavarustist. Ka leiti üles Tartust põgenejate poolt peidetud väärtasjad ja raha — ning võeti ära.

Härgmäe lahing 1560. 1560. a. suvel liikusid venelased suure väega, milles oli 12 000 meest, Tartust lõuna poolt Võrtsjärve Viljandi alla, rüüstates ja põletades külasid, mõisaid ja kirikuid. Ordul ei olnud Vene

vägede tõelist suurust teada, seda peeti mõnesajaliseks röövsalgaks. Maamarssal Schall von Bell'i juhtimisel saadeti väike sõjasalk, milles oli 500 ratsanikku, venelasile vastu. Härgmäe juures kohtusid väed (2. aug. 1560), kus Ordu salk piirati venelaste poolt sisse ja hävitati täielikult. Härgmäe lahingus langes palju Ordu kõrgemaid väejuhte. Selles lahingus lehvis Ordu lipp viimset korda avalikult võitlusväljal. Pärast seda piirdusid Ordu vägede riismed ainult losside kaitsemisega, avalikule pealetungile ei usaldatud enam minna.

Viljandi langemine. Viljandi oli hästi kindlustatud ning tugev, igasugust toidumoona ja sõjavarustist oli seal küllalt. Lossi kaitsemist juhtis endine ordumeister Fürstenberg, kellel oli kaitseväge umbes 300 meest. Kolm nädalat seisid Vene väed Viljandi all, kaevasid kaevikuid ja pommitasid linna kahureist. Tugevasti pani linn vastu. Aga kui hakati pommitama tuliste kuulidega ja siin-seal tekkisid tulikahjud, siis lõid kaitsjad araks, ja keset kõige suuremat häda hakkasid palgasõdurid Fürstenberg'ilt oma paari kuu eest saamata jäänud palka nõudma. Fürstenberg püüdis palgasõdureid rahustada, pakkus neile oma ehteid ning raha ja manitses neid lossi kaitsemist jätkata. Palgasõdurid alustasid aga ise äraandlikul viisil venelastega läbirääkimisi, lubasid lossi siis ära anda, kui neid elusalt lubatakse lahkuda ja puutumata kaasa viia kõik see, mida nad endiga kaasa jõuavad võtta. Venelased olid asjaga nõus. Nüüd röövisid palgasõdurid Fürstenbergi hõbeda ja riided, kiskusid lahti kõik kastid, mis maalt lossi sõja eest varjule oli toodud, ning võtsid väärtasju ja raha ühes nii palju, kui jõudsid. Kui aga venelased said teada, et palgasõdurid olid kaasa võtnud ka võõrast vara, röövisid nad neilt kõik ära ja lasksid minna paljalt.

Aga endine ordumeister Fürstenberg viidi Venemaale vangi, kus ta surigi.

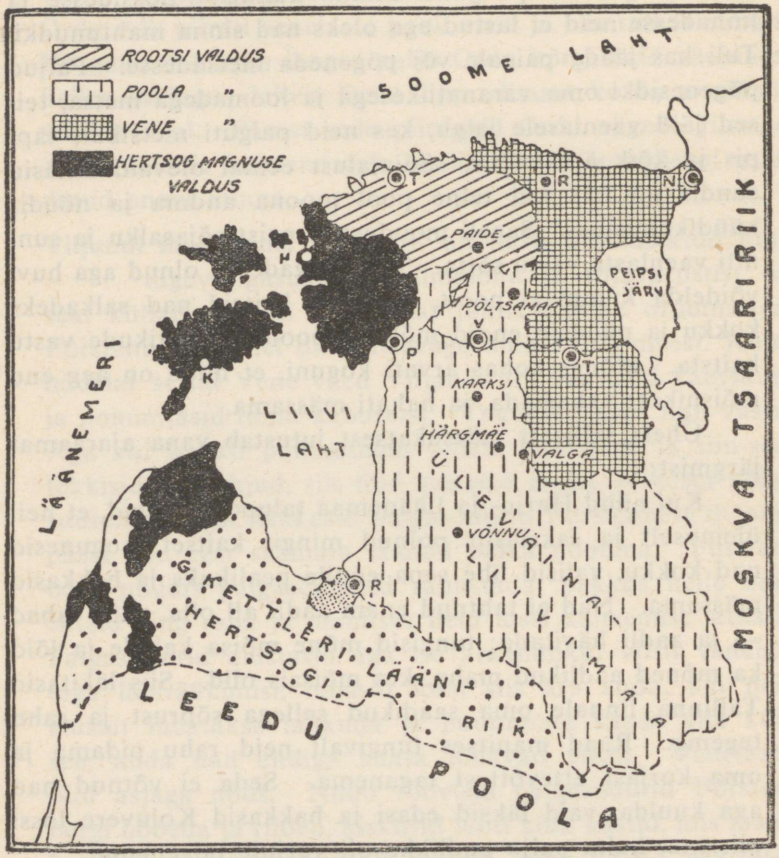
Eestlaste elust Vene-Liivi sõja aegu. Õige raske oli eestlasil Vene-Liivi sõja aegu. Kui mõisnikud ja linnakodanikud leidsid esialgsetki kaitset linnades ja lossides, siis ei olnud talupoegadel minna kuhugi. Lossidesse ja linnadesse neid ei lastud ega oleks nad sinna mahtunudki. Tuli kas jääda paigale või põgeneda metsadesse. Paljud põgenesidki oma varanatukesega ja loomadega metsa, teised jäid vaenlasele jalgu, kes neid paiguti metsikult tappis ja kõik ära võttis. Sõjajalust eemal olevaid külasid sundis nii üks kui teine pool moona andma ja nõudis küüdikohustusi. Sageli moodustati neist sõjasalku ja sunniti vaenlaste vastu sõtta. Talupoegadel ei olnud aga huvi võidelda kummagi poolt, pigemini heitsid nad salkadeks kokku ja püüdsid endid mõlema poole röövkäikude vastu kaitsta. Mõnes kohas arvati koguni, et nüüd on aeg end mõisnikest vabastada, ja hakati mässama.

Ühest sellisest mässukatsest jutustab vana ajaraamat järgmist:

Kui nüüd Harju- ja Läänemaa talupojad nägid, et neil ülemuselt ja sakslasilt polnud mingit kaitset, kogunesid nad kokku, valisid ühe sepa endile pealikuks ja hakkasid mässama. Nad ei tahtnud enam aadli all olla, vaid vabad — ja aadli hävitada; tungisid mõne mõisa kallale ja lõid ka mõned aadlikud maha, kes mõisais olid. Siis läkitasid Tallinna linnale oma saadikud sellega sõprust ja rahu tegema. Raad manitses tungivalt neid rahu pidama ja oma kurjast ettevõttest taganema. Seda ei võtnud nad aga kuulda, vaid läksid edasi ja hakkasid Koluvere lossi piirama, kuhu palju aadlikke oli varjule põgenenud.

Harju mässavad talupojad said aga lüüa. See juhtus nii: Christoph Münchhausen'il oli 60 hobusemeest koos. Selle salgaga sundis ta Lihula ja teisi kohalikke talupoegi, et need teda abistaksid; muidu oleks ta nende majad maha põletanud ja nad paljaks teinud. Mässavad talupojad või-

deti ja nende pealik võeti vangi; selle laskis Münchhausen neljaks kiskuda, kuna ka teisi vange metsikult piinati ja lõpuks hukati.



Vana-Liivimaa jagunemine pärast Ordu langust.

Oruriigi lõpp. Edaspidiseks sõjapidamiseks Venega oli Liivimaa jõuetu. Puudus kindel sisemine kord, üldine juhatus ja sõjavägi. Hakati abi otsima välisriiki-

delt. Kõigepealt müüs Lääne-Saaremaa piiskop oma maad Taani kuningale. Viimne ordumeister Kettler tahtis kogu Liivimaad anda Poolale, et siis ise jääda maa asevalitsejaks, aga Tallinna linn, Harju ja Viru aadel otsustasid alistuda Rootsi kuningale (1561). Nüüd ei jäänud ordumeistril üle muud, kui andis ühes Riia peapiiskopiga oma maad Poolale (1561). Sellest aastast arvatakse orduaja lõppu. Ordumeister astus munk-sõduri seisusest välja, sai ilmliku valitsejana Kuramaa hertsogiriigina endale lääniks. Tartu piiskopkond ja Narva linn jäid mõneks ajaks venelaste kätte.

Pärast orduriigi lõppu kestsid sõjad vana Liivi pärandi ümber veel kaks aastakümmet.

1. Loetle Vene-Liivi sõja põhjusi.
2. Millisel ettekäändel alustasid venelased sõda?
3. Jaanilinna Narva kaldale asutas ..... a. .....
4. Vene-Liivi sõja ajal oli Vene tsaariks .....
5. Viimne ordumeister oli .....
6. Loetle tähtsamaid lahinguid ja vallutusi ja märgi igale juurde aastaarv.
7. Vene-Liivi sõda algas a. .....
8. Orduriigi lõppu arvatakse a. .....
9. Kuidas jaotati maa naabrite vahel?

*10. Loetle hädasid, mille all kannatasid eestlased Vene-Liivi sõja ajal.

*11. Loetle põhjusi, miks langes orduriik.

Eestlased mitme isanda all.

Võitlused võimu pärast. Orduriigi lagunemise järel sattusid eestlased mitme isanda valitsuse alla. Siin olid oma võimu kinnitanud neli riiki. Meie kodumaa idapoolsed osad — praegune Viru-, Tartu- ja Võrumaa ning osa Viljandi- ja Ida-Harjumaast — allusid Venele. Saare- ja Läänemaa olid Taani kuninga venna hertsog Magnuse valduses. Rootsile allusid esialgu Harjumaa ühes Tallinna linnaga ja Järvamaa. Ülejäänud osa meie kodumaast allus Poolale.

Igaüks neist neljast võimust püüdis oma maa-ala suurendada naabri kulul. Nii tekkisid riikide vahel sõjad. Võitlused kestsid mitu aastakümmet. Lahinguid löödi nii meie kodumaal kui ka väljaspool. Palju häda ja viletsust pidid eestlased kannatama isandate võimutülide pärast.

Nii möllasid sõjad paar aastakümmet, kuni viimaks Vene võim meie kodumaalt välja tõrjuti. 1582. a. sõlmiti Poola ja Vene vahel rahu, mille järgi nüüd kogu Lõuna-Eesti allus Poola võimule, kuna Põhja-Eesti sai Rootsi valdusele, ainult Saaremaa jäi pikemaks ajaks Taanile.

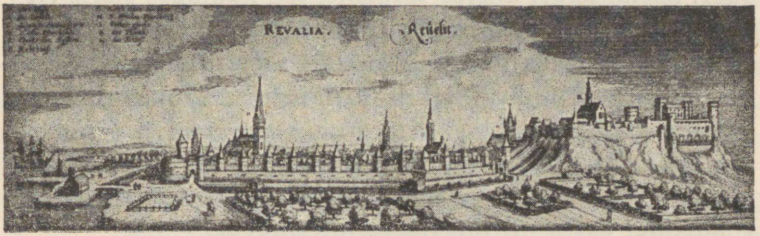
Nii jäi meie kodumaa nüüd kolme riigi võimkonda. Pikal sõjaajal ei suutnud ükski riik maa heaoluks suuremat korda saata. Nüüd püüdsid valitsejad laostunud maad korraldada ja mõningaid uuendusi läbi viia — isegi talupoegade elu parandamiseks. Kuid uuenduspüüded leidsid ägedat vastupanu mõisnike poolt.

Koduseks lugemiseks: „Vürst Gabriel“ (Bornhöhe).

1. Joonista meie kodumaa jagunemise kaart pärast Ordu langust. Iga riigi all olnud maad värvi eriliselt.
2. Joonista meie kodumaa jagunemise kaart, nagu ta oli pärast Vene võimu väljatõrjumist.

*3. Sõdade ajastu kestis ligikaudu ..... aastat.

Varajane Rootsi aeg Põhja-Eestis. Segaseil sõjaaegadel olid Rootsi valdused Põhja-Eestis väga kõikuvad. Kord piirdus rootslaste võim ainult Tallinna linna ja ta lähema ümbrusega, siis nihkus nende võim jälle Lõuna-Eestisse. Kõik olenes sellest, kuivõrd edukalt suudeti võidelda teiste isandatega. Alles 1580. a. võitudega laienes rootslaste valdkond kogu praeguse Põhja-Eesti neljale maakonnale, mida siis hakati nimetama Eestimaaks.



Tallinn XVII sajandil.

Kogu Põhja-Eesti maa-ala jagunes riigi- ja eramaaks. Riigimaid valitsesid kuninga poolt nimetatud valitsejad, foogtid, kes asusid riigimõisais maad mööda laiali ja kogusid riigimaade talupoegadelt riigi heaks makse ning mõistsid kohut. Foogtid olid muidugi ka omakasupüüdlikud ja kurnasid talupoegi liigsete maksudega, mille ülejääk läks foogti enda taskusse. Selle kohta väitis kuningas Karl IX, et kes kuus aastat olnud foogtiks, neist võis suurema osa ilma kohtuta ja järele-uurimisteta üles puua. Väärnähtuste kõrvaldamiseks korraldas Karl IX revisjoni, et kindlaks teha talupoegade maksu suurust. Selgus, et talupojad maksavad — näiteks ranna ääres — adramaa pealt: $3^1/_2$ tündrit *) rukkeid, $3^1/_2$ t. otri, 1 t. kaeru, $^1/_2$ leisikat **) võid, 2 naela linast lõnga, 2 kana, 10 muna; kahe adramaa

*) tünder — viljamõõt = 138 liitrit.
**) leisik — kaaluühik = 8,2 kg.

kohta 1 lamba; 6 adramaa kohta 1 härja ja 10 adramaa kohta 1 rasvase sea. Peale selle pidid talupojad harima ka riigimõisa põllud ja õiendama muud toimetused, nii et teopäevade arv nädalas tõusis kuueni.

Hoolimata neist raskeist kohustusist oli riigimõisate talupoegade elu siiski veidi parem, sest foogtid kohtlesid talupoegi inimlikumalt kui aadel omis mõisais.

Eramõisais olid aadli võimupiirid õige suured. Kui 1561. aastal aadel alistus Rootsile, siis kuningas Eerik XIV kinnitas kõik nende eesõigused. Mõisnik võttis talupoegadelt enda heaks makse ja nõudis tegu niipalju, kui soovis, mõistis kohut ja juhtis kirikuelu. Soovis riigivõim aadli maa-aladel midagi ette võtta, maanteid ja sildu parandada või midagi muud, siis pidi ta muretsema aadli nõusoleku. Ainukeseks tähtsamaks kohustuseks mõisnikel riigivõimu vastu oli ratsateenistus sõjaväes.

Nii jäid eramaade talupojad täiesti mõisnike meelevalla alla, kes neid kohtlesid niivõrd ebainimlikult, et kuningas Eerik XIV juba varakult pidi andma järgmise käskkirja:

„Meie oleme saanud usaldusväärse teate, et mõningate poolt rüütelkonna aadlist ning nende mõisavalitsejate ja sundijate poolt vaeseid talupoegi ja alamaid ebakristliku jõleda peksmise ning ihunuhtlusega vaevatakse ja karistatakse. Et säärane teguviis käib Jumala, heade kommete ja loomuliku õigluse vastu, siis käsime sellega kõiki, kel meelevald talupoegade üle ja kes asuvad meie maades, et nad nüüdsest peale täielikult ning igapidi lõpetaksid säärase valjuse vaeste inimeste vastu ja sellest hoiduksid. Kui aga keegi talupoegadest on sõnakuulmatu oma isanda vastu või muidu jämedasti eksinud, siis see toodagu kohtu ette ja karistatagu vastavalt seadusele. Ja kui keegi selle käsu vastu toimib, seda tuleb karistada olude kohaselt ja meie määruse järgi neilt varanduse võtmisega teisile hoiatuseks."

Nõnda oli küll kuninga käsk, aga tegelikult sellest keegi ei hoolinud. Et riigitalupoegade elu oli parem, siis asusid mõned talupojad aadlimõisaist riigimõisaisse sõja

ajal. Kui nüüd aadel neid tagasi nõudis, siis andis kuningas Johan III kirja, milles seletas, et selliseid talupoegi ei saa pidada sunnismaisiks ning need ei kuulu tagasiandmisele.

Kõik Rootsi kuningate uuenduskatsed leidsid mõisnike poolt ägedat vastuseisu — ja omavoli lokkas edasi. Nii sundisid riigiametnikud kui ka eraisikud tihti suurte maanteede ääres asuvaid talupoegi vägisi küütidesse. Ka öömajale tuldi mõnikord vägisi ja aeti seks puhuks sageli talupojad omast talust välja. Kui Rootsi kuningad raha puudusel ja muil põhjusil hakkasid riigimõisaid läänistama eraisikuile, mistõttu aadlitalupoegade hulk järjest suurenes, siis muidugi halvenes veelgi talupoegade üldine elujärg.

Taani aeg Saaremaal (1561—1645). Oma asendi tõttu sai Saaremaa sõjatormidest palju vähem kannatada kui mannermaa. Muidu elati siin peaaegu samuti kui mandril.

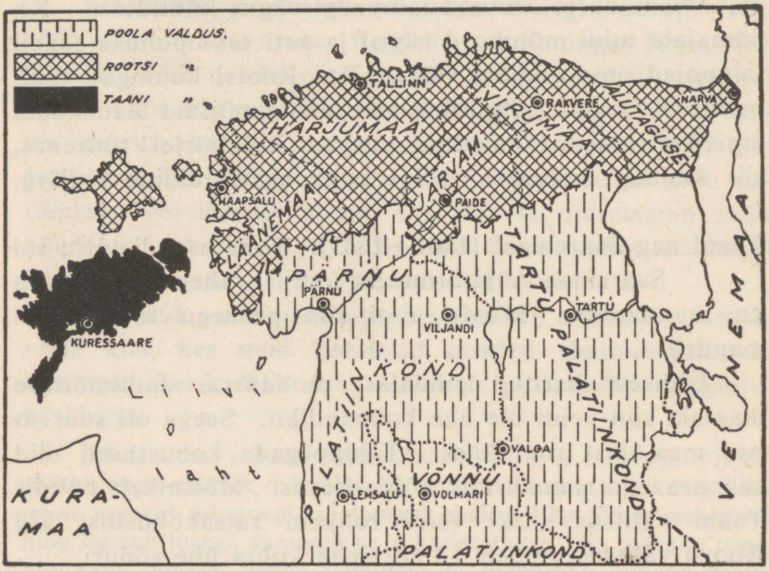
Üldisest haritud pindalast moodustas aadlimõisate maa-ala siin veidi üle ühe kolmandiku. Seega oli suurem osa maa-alast riigi käes. Talupoegade kohustused olid siin peaaegu samad mis Põhja-Eestis. Mõisnikelt nõudis Taani valitsus siiski veidi rohkem ratsakohustust kui Rootsi valitsus, nimelt 12 adramaa kohta ühe sõduri.

Riigimõisais mõistis talupoegade üle kohut nende endi hulgast valitud vakusekohus asevalitseja ja maakirjutaja juhtimisel. Talupoegadele pakkus siin meri avaramat tegevust, sest neil oli luba vabalt merel liikuda. Ja seda vabadust nad püüdsid kasutadagi, vedades välja viljanatukest ja kaubeldes Rootsi rannikul.

Paljud jõukamad põgenikud mandrilt asusid elama Kuressaare alevikku — ja soodustasid selle kiiret arenemist 1563. a. anti hertsog Magnuse poolt sellele alevikule juba linna õigused.

Poola aeg Lõuna-Eestis. Liivimaa alistumisel Poolale (1561) nõudsid mõisnikud, et nende endised eesõigused jäetaks puutumata. Poola kuningas Sigismund August kinnitaski need eesõigused.

Eesõiguste kohaselt pidi mõisnikele alles jäetama nende luteri usk, kirikud pidi korras hoitama ja neile otsi-



Eesti Poola-Rootsi-Taani valdusel a. 1600.

tama luteriusulisi õpetajaid, maksma pidi jääma saksa õigus, riigiameteisse võisid pääseda ainult kohalikud aadlikud, kohtumõistmine pidi jääma kohalike aadlike kätte, talupoegade kohta pidi maksma jääma sunnismaisus.

Liivimaa poolastamine. Poola kuningas Stefan Bathory (1575—1586) ei pidanud kinni mõisnike eesõigusist. Selleks andsid põhjust kohalikud mõisnikud

ise, kes polnud küllalt ustavad, sest nad hoidsid sõja ajal kord ühe, kord teise poole. Kuningale soovitati isegi neid kergemeelseid inimesi Liivimaalt hoopis välja juurida ja üle mere tagasi saata. Et kindlustada oma võimu, hakkas St. Bathory määrama kõrgemaiks ametnikeks — staarosteiks — poolakaid ja ka leedulasi. Mõisad, millede omanikud sõja ajal maalt põgenenud, surma saanud või avaldanud poolavaenulisust, võeti riigi valdamisele. Sõja ajal oli rahvaarv maal tublisti kahanenud, palju talupoegi oli hukkunud. Tühjade talude asustamisel püüti silmas pidada, et uudisasunikud oleksid poolameelsed ja katoliku-usulised.



Stefan Bathory.

Katoliku usu levitamine. St. Bathory asutas Võndu katoliku piiskopkonna, kel abid Pärnus, Viljandis ja Tartus. Püüti asutada katoliku kirikuid ja koole. Eriti agarasti töötasid jesuiidid, kes asutasid Tartusse kooli, kus valmistati ette jutlustajaid.

Aadli ja linnakodanike hulgas levis katoliku usk visalt. Kuid seda vastuvõtlikum oli maarahvas. Katoliku preestrid kohtlesid rahvast sõbralikumalt kui luteri vaimulikud ja ei nõudnud nii suuri makse. Oma edust talurahva hulgas kirjutavad jesuiidid järgmist:

„Nad tulevad sageli kaugeist nurkadest hobuseil ja vankreil, et mõnda meist endaga kaasa viia. Niipea kui rahvas kuuleb, et üks paater on ilmunud ja hakanud selgitama kristliku õpetuse algaluseid, kutsutakse kohe käskjalgade kaudu naaber-

pered kohale ja silmapilkselt ilmuvad paljud neist vastu võtma tervendavat õpetust. Ja kui meie oma kuhugi ööbima jääb, tulevad nad juba koidikul tema juurde. Luteriusulised vaatavad kõõrdi silmadega suurt pealtkuulajate arvu meie kirikus, kuna samal silmapilgul nende jutlustaja peab oma kahjulikku jutlust teises kirikus."

Üldiselt toimus katoliku usu levitamine rahulikult, kuid mõnel pool (linnades) tekkisid katoliiklaste ja luterlaste vahel siiski kokkupõrked. Hiljem tarvitasid katoliiklased ka surveabinõusid: keelati luteri vaimulikel jutlustamine, nende kirikud anti katoliiklasile, häiriti jumalateenistust, jne.

Talupoegade elu. Liivimaal oli Poola ajal umbes pool maa-ala riigi valdusel. Riigimõisais oli aga valitsusel võimalik pidada kindlamat kontrolli talupoegade kohustuste üle. Üldiselt oli L.-Eesti talupoegade elu kergem kui P.-Eestis, sest teo-orjus oli väiksem, kuna maksud olid peaaegu ühesuurused. Seepärast tuli ette üksikuid juhtumeid, kus P.-Eestist on talupojad ära joosnud L.-Eestisse.

Stefan Bathory kavatses parandada talupoegade elu — kaotada ihunuhtlus ja pärisorjus —, kuid ta äkiline surm ei andnud selleks võimalust. Järgmine kuningas (Sigismund) viis läbi mõned kergendused: talupoeg võis müüa oma põllusaaduste ülejääke, riigimõisais määrati talupoegade kohustused kindlaks.

Saksa soost mõisnikud polnud Poola valitsusega sugugi rahul ja ootasid abi Rootsilt, sest Rootsi valitsuse all olevas Põhja-Eestis oli samal ajal mõisnike elu parem.

Koduseks lugemiseks: „Pühajõe mäss ja Tarvastu lossi viimsed päevad" (Pitsahl).

1. Võrdle eestlaste elu Rootsi, Taani ja Poola võimkondades. Millises oli nende elu parem? Miks?
2. Milliseid kohustusi kandsid talupojad mõisa vastu?
3. Mõisnike kohustused riigi vastu: .....

*4. Mõisnikel olid talupoegade kohta järgmised õigused: .....

5. a) nimeta kuningaid, kes püüdsid eestlaste elu parandada; b) milliseid korraldusi nad selleks andsid?
6. Kuidas taheti Poola võimkonnas süvendada ja kindlustada Poola mõju?
*7. Mõisnikel olid suuremad õigused ..... võimkonnas, sest .....
*8. Kui võrrelda talupoegade elu riigi- ja eramõisais, siis .....

Poola-Rootsi sõda. Stefan Bathory surma järel valiti Poola kuningaks Sigismund, Rootsi kuninga Johan III-da poeg. Loomulikult päris Sigismund peale isa surma ka Rootsi trooni. Nii sai ta kahe suurriigi kuningaks.

Poolakad tahtsid, et Sigismund oleks peamiselt Poola kuningas, ja võtsid talt lubaduse, et ta viibiks suurema osa valitsemis-ajast Poolas. Rootslased jälle olid mures oma luteri usu pärast, sest nad kartsid, et Sigismund, kes oli üles kasvanud katoliku usus ja jesuiitide mõju all, võis hakata Poola mõjul levitama ka Rootsis katoliku usku. Need kartused osutusid ka tõesti põhjendatuiks. Sigismund andis küll tõotuse Rootsis lubada ainult luteri usku, kuid tegelikult ei pidanud ta sellest kinni. Rootsis hakkasid katoliiklased varsti vabalt teotsema. Umbusaldus Sigismundi ja rootslaste vahel suurenes veel selle tõttu, et rootslased ei tahtnud, et kuningas juhiks Rootsi riigi asju sellal, kui ta viibis Poolas.

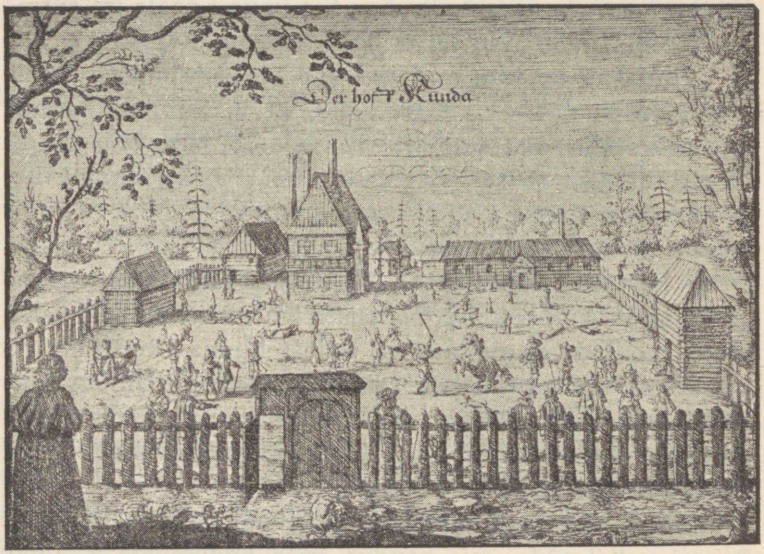
Nõnda arenesid tülid, kuni viimaks puhkes Poola ja Rootsi vahel sõda, mis kandus meie kodumaale a. 1600. Rootslased valisid endile kuningaks Sigismundi lelle Karl IX.

Kui Rootsi troonile astus Gustav Adolf, võttis sõda Rootsile kasuliku pöörde. Rahu sõlmiti Preisis Altmarki külas a. 1629. Rahu põhjal läks meie kodumaa (peale Saaremaa, mis liideti a. 1645) Rootsi valdusse.

1. Poola-Rootsi sõja põhjustasid .....
2. Poola-Rootsi sõda lõppes ..... rahulepinguga aastal .....
3. Selle rahulepingu järgi sai Lõuna-Eesti (kellele?) .....

Hiline Rootsi aeg.

Pärast sõdu. Rootsi alla sattumisega algas meie kodumaal pikem rahuaeg. Sõdadest laastatud ja rüüstatud maa vajaski puhkust, et kosuda. Kogu maa oli jäänud inimesist hoopis hõredaks. Enamik talusid olid tühjad



Kunda mõisa XVII sajandi algul.

ja põllud söötis. Kohtadel, mis olid olnud otseselt sõja tallermaaks, seisid hoonete asemel ahervaremed. Sõdades oli otsa saanud $^2/_3$ eesti rahvast. Järele oli jäänud vahest umbes 70 000 hinge.

Ka mõisnikke oli palju hukkunud või põgenenud. Sõja lõppedes said mitmed oma endised mõisad tagasi. Aga palju mõisaid läänistati ka rootslasile.

Tühjad talud ei andnud mõisnikule mingit sissetulekut: maksud jäid saamata, teopäevad tegemata. Et tühje talusid asustada, selleks meelitati asunikke isegi välismailt. Nõnda tuli talupoegi Soomest, Lätist, Venest ja mujalt. Ka ilmusid tagasi ärapõgenenud eesti talupojad. Tihti rändasid talupojad ühe mõisa piirkonnast teise ja otsisid paremat. Selline rändamine oli Rootsi aja algul õige laiaulatuseline ja ei kadunud hiljemgi, olgugi et oli maksev sunnismaisus. Seda rändamist kasutasid talupojad relvaks mõisnike omavoli vastu. Kui mõisnik hakkas nõudma üle jõu käivaid makse või tegu, siis talupoeg läks mujale — kargas ära.

Nii kaebasid Kastre talupojad:

„Meilt nõutakse nii suuri makse, et peame ära müüma oma lehmad ja härjad; ka seemevilja peame ostma. Osa põldu jääb siiski sööti. Samuti on meil küüdikohustused nii suured, et ei piisa enam hobuseid. Ja seepärast oleme sunnitud lahkuma."

Nõnda püüdsid talupojad ärakargamise ähvardusel sundida mõisnikke olema mõõdukad koormuste nõudmisel. Mõisnikud jälle omalt poolt otsisid abinõusid, kuidas takistada ärakargamisi, sest oli ju maksmas sunnismaisus. Rootsi valitsus toetas sunnismaisust, kuid mõisnike kaebused said tihti vastuseks, et „oleks kõige parem, kui igaüks oma talupoegi kohtleks niiviisi, et viimaseil ei oleks põhjust ära minna ega ära karata".

Tühjade talude asustamisel tuli valitsus mõisnikele appi seega, et püüdis taludesse paigutada ka vabadikke. Sellekohane määrus lausus:

„Et praegusel ajal maal jälle sageli leidub vabadikke, seejuures aga talupojad endile ei leia sulaseid ja teenijaid, siis ei pea edaspidi kannatatama selliseid vabadikke, kes päevilistena teenivad. Nad peavad asuma aastateenistusse või jälle talu vastu võtma. Kui keegi neist ära kargab, siis peab see mõisnik, kelle juures ta varem asunud, ta tagasi nõudma."

Rootsi aja lõpuks koosnes eesti rahvas sunnismaisist talunikest; ainult väike osa oli pobuleid ja taluteenijaid; leidus ka vabatalupoegi, kes maksid küll mõningaid makse, aga olid vabad teokohustusist.

1. Milliseid halbu tagajärgi tekitasid pikad sõjad a) talupoegadele, b) mõisnikele?
2. Mis tegid mõisnikud oma elujärje kindlustamiseks?
3. Kuidas võitlesid talupojad oma õiguste eest?
*4. Kirjuta rootsi-aegsete eestlaste seisused jõukuse järjekorras.
*5. Arvuta eestlaste keskmine aastane juurdekasv alates Rootsi ajast käesoleva ajani.

Rootsi valitsus kavatseb uuendusi meie maal. Vallutanud meie kodumaa, leidsid Rootsi kuningad siin hoopis teissuguse olukorra kui Rootsis. Rootsis polnud pärisorjust. Rootsi talupoeg oli isiklikult prii, võis liigelda vabalt, neil oli riigipäeval oma esindus, mõisnikuga olid nad teatavas rendivahekorras.

Seevastu oli eesti talupoeg täiesti mõisniku meelevalla all — oli pärisori. Maa eest tegi ta mõisale teopäevi ja maksis makse, tõi mõisnikule vilja, loomi, mune jne. Mõisnik oli tema kohtumõistja. Talupoeg ei tohtinud ilma loata kohta vahetada.

Samal ajal ei andnud mõisnikud riigile peaaegu mingit sissetulekut. Ainukeseks kohustuseks riigi vastu oli neil ratsateenistus, iga 15 adramaa kohta pidid nad pidama ühe ratsaniku.

Rootsi kuningad nägid kohe, et siin tuleb võtta ette uuendusi. Tuleb viia läbi õiglasem ning inimlikum kord — nagu see oli Rootsis.

Nii nõudis Karl IX, et talupoegadel oleks õigus oma lapsi kooli saata ja käsitööd õppida lasta. Talupojad saagu samasuguste õiguste osalisteks kui teisedki seisused. Vabas-

tatagu talupojad, sest kristlikus maailmas pole enam kombeks kohelda inimesi orjadena.

Sõdade ja mõisnike ägeda vastuseisu tõttu ei suutnud Karl IX viia läbi uuendusi. Sellega tegid algust järgmised kuningad.

Uus kohtukorraldus. Gustav Adolfi reformidest olid kõige tähtsamad uuendused kohtu alal.

„Kuidas on siin maal korraldatud õiglus? Kus on korralikud ning vannutatud kohtunikud ja kaasistnikud? Mõelge ometi, kui suurte raskustega on ühendatud, kuni keegi oma õiguse kätte saab. Annaks Jumal, et mul selle ütlemiseks ei oleks põhjust. Igapäevased kaebused suruvad mult välja need sõnad."

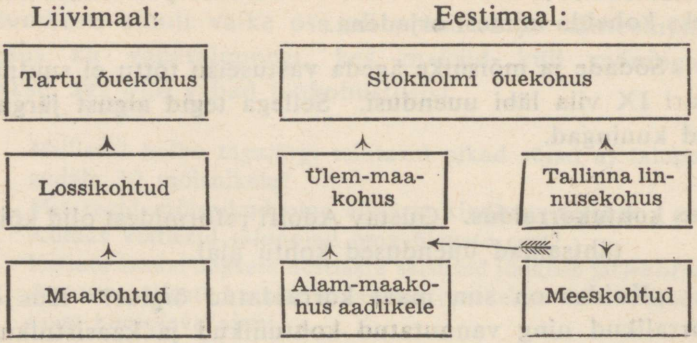
Nende sõnadega avas Liivimaa kindralkuberner 1630. a. Tartus õ u e k o h t u. Õuekohus sai Liivimaa kõrgeimaks kohtuks, siia kaevati edasi, kui ei oldud rahul alamate kohtute otsustega. Talupoegade kaebused oma pärishärrade peale allusid samuti õuekohtule.

Alamaiks kohtuiks Liivimaal olid m a a k o h t u d, mille tegevusest alguses võtsid osa ka talupojad.

Maakohtute otsuste peale võidi kaevata edasi l o s s i k o h t u i l e; neid oli Liivimaa kohta kolm. Kes lossikohtu otsusega rahul polnud, võis kaevata õuekohtusse. Lossikohtud töötasid kuni XVII sajandi keskpaigani.

Uus kohtukorraldus pakkus talupoegadele mõndagi paremust: nad said õiguse mõisniku peale kaevata, kui see neid kohtles ülekohtuselt; tähtsamais asjus ei mõistnud nende üle kohut enam mõisnik, vaid kroonu kohus. Mõisnikule jäi ainult väiksemate süütegude puhul kodukari-õigus, mille ülemmäär piirati 10 paari vitstega või 80 hoobiga.

Kokkuvõttes saame järgmise kohtukorraldus-skeemi



*1. Millega seletada Rootsi kuningate uuenduspüüdeid meie kodumaal?
2. Halbused, mis valitsesid kohtumõistmises enne uut kohtukorraldust: .....
3. Kirjelda lühidalt kohtukorraldust skeemi järgi a) Liivimaal, b) Eestimaal.
4. Kuidas oli uus kohtukorraldus kasulik eestlasile?
*5. Too näiteid, millal talupojad oleksid allunud 1) kohtule, 2) kodukarile.

Kirikuelu korraldamine. Kirikuelu oli sattunud hoopis korratusse. Kirikuõpetajaist oli suurem osa harimata ja oma ametile mittekõlvulised. Samuti armetus seisundis olid kirikud ja õpetajate eluruumid.

Kokkuvõtlikult kirjeldab üks õpetaja tolleaegseid olusid järgmiselt:

„Pika sõja läbi olid mitte ainult kirikud ja jumalakojad hävitatud, vaid alguses oli maal üldse väga vähe hingekarjaseid, nendegi hulgas palju vilumatuid, tooreid ning harimatuid ja sääraseid, kel peale preestrikuue polnud midagi preesterlikku. Küll katsuti seda viga mitmel viisil kõrvaldada: sinna ja tänna kirikuisse pandi ametisse Saksamaalt väljakihutatud õpetajaid, seati ametisse ka Tartu ülikoolist noori inimesi, — aga seega polnud kaugeltki kõik raskused võidetud. Need, olles rootslased ja sakslased, ei tundnud maa keelt ega olnud neil

mingit juhatust selle õppimiseks. Ja mis kõige viletsam! Polnud ju ühtki raamatut, koguni katekismustki. Siis ei saanud need õpetajad kaua aega muud teha, kui ajuti kogudusele üksteiselt laenatud väljakirjutatud raamatuist natuke (jumal teab mida?) ette lugeda, armulauale võtta ja ristimisi toimetada, inimesi laulatada, nii hästi-halvasti, kui suutsid, — ning läksid enne keele selgekssaamist kas vanaks või surid, mispärast kogudustes oli tuttav järgmine vanasõna: — Õpetajaile küll maksma pean, aga Jumalast ja tema sõnast vähe tean —. Säärane olukord kestis niikaua, kui lõppeks osavad mehed panid käed külge, et viletsust vähendada, milleks neile valitsus lubas vajalist abi."

Rootsi valitsus püüdis tuua kirikuellu parandusi: kirikud parandati või ehitati uued ja ametisse seati korralikumad õpetajad. Et kirikuelu korralikkuse järele valvata, asutati kõrgem kirikuvalitsus — konsistoorium — ja pandi ametisse ülemvaimulik — superintendent. Aja jooksul hakkasid ilmuma ka mõned eestikeelsed vaimulikud raamatud: Luteri katekismus, tartukeelne laulu- ja palveraamat, „Ma Kele Koddo ja Kirgo Ramat" jt.

1. Loetle pahesid, mis valitsesid kirikuelus enne Rootsi korraldusi.
2. Tähtsamad uuendused kirikuelu parandamiseks olid: .....
*3. Kuidas suhtusid talupojad kirikuisse?

Rahvahariduse edendamine. Koolide korraldamisele ja üldse hariduse levitamisele võidi mõelda alles siis, kui meie maa sai täielikult Rootsi võimu alla. Gustav Adolf oli ise haritud mees, kes mõistis mitut keelt ja tundis hariduse väärtust. Kõrgemaile ametnikele andis ta käsu järele uurida, kuidas koha peal lugu vanasti koolidega olnud, kuidas neid ülal peetud, kuhu see kõik jäänud, kui palju oleks koole vaja ja kui palju õpetajaid tuleks ülal pidada ning kuidas jälle algust teha, et asja paremale järjele seada.

Kõigepealt mõtles Gustav Adolf kõrgemale õppeasutisele. Maale oli vaja haritud jõude, kirikuõpetajaid, arste, ametnikke, kes tunneksid kohalikke olusid ja rahva keelt.

A. 1630 asutati Tartusse esimene gümnaasium, kus peale muu õpetati ka eesti keelt ja kuhu pidi võetama ka



Gustav Adolf.

talupoegade lapsi. Samasugune gümnaasium asutati ka Tallinna järgmisel aastal.

Gustav Adolfi otsusega muudeti Tartu gümnaasium 1632. a. ülikooliks. Ülikooli avamine toimus suure pidulikkusega. Avakõne pidas kindralkuberner, kes ütles:

„Sellest kõrgest heateost ei pea mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid ka vaesed talupojad, kel seni oli täiesti keelatud midagi õppida, et ühes nende kehaga saada ka nende vaimu omanduseks ja teha neid pärisorjeks. Nüüd aga oleks iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel puudus on ihutoidust, siiski võiksid omandada vaimuvara. Et see aga senini pole sündinud, siis vastutagu need, kes selles süüdi. Annaks Jumal, et rüütelkond sellest aru saaks ja selle järgi toimetaks, — siis tuleks suure hävituse järel uus ülesehitamine."

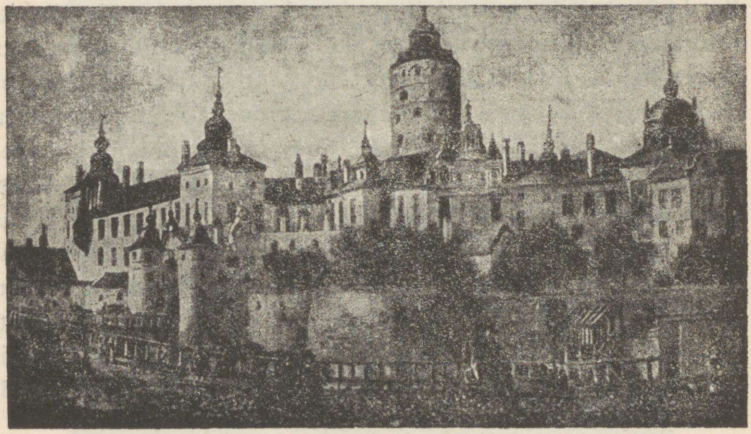
Maal ei tahtnud aga koolide asi kuidagi edeneda. Kirikuõpetajaile tehti küll kohuseks, et nad pühapäeviti rahvale katekismust ette loeksid, nõnda et rahvas suudaks järele öelda; et nad käiksid külades ja kodudes, kusjuures nad noori kui vanu pidid küsima, mis nad Jumala kohta õppinud ja mida nad usuvad. Seejuures pidid nad mittemõistjaid õpetama, paremini mõistjaid aga kiitma. Kuid sellest kõigest oli vähe, rahvas ei mõistnud lugeda. Pealegi ei sallinud talupojad selliseid koduseid katsumisi; juhtus sagedasti, et kui õpetaja tuli külla, siis kogu noorsugu jooksis metsa, kuna vanemad inimesed keeldusid vastamast.

Varsti jõuti äratundmisele, et nõnda ei saa edasi. Kirikuõpetajaile oli vaja abilisi, köstreid, kooliõpetajaid, kes õpetaksid rahvale ka lugemist.

Forselius'e seminar Piiskopi mõisas. Rahvakooli-õpetajate ja köstrite ettevalmistamiseks asutas noor usuteadlane Bengt Gottfried Forselius Tartu lähedale Piiskopi mõisasse seminari, mis alustas oma tegevust 1684. a. Seminaris õpetati lugemist, katekismust, laulmist, kirjutamist ja pisut rehkendust. Hiljem olevat õpetatud veel veidi saksa keele lugemist ja raamatuköitmist. Et raamatuid oli väga vähe, kirjutas Forselius ise aabitsa, mille järgi lugemist õpiti.

Seminari võeti vastu eesti talupoegade lapsi. Seal õppis kõrvuti 14—15-a. poisikestega ka habemikke mehi. Ülalpidamist said kasvandikud kroonu poolt.

Mõisnikele ei meeldinud see, et talupoegade lapsed saavad õpetust. Nad hakkasid valitsuse ringkondades levitama jutte, et Forselius rikkuvat oma kooliga talupojad ära, nad jäävat laisaks, võõrduvat tööst ega kuulvat enam mõisnike sõna. Rahva seas aga levitati kuuldusi, nagu viidaks kõik seminari kasvandikud pärast kooli lõpetamist võõrale maale kroonut teenima, nii et vanemad oma poegi enam näha ei saavat.



Kuningaloss Stokholmis.

Et neid kuuldusi tühjaks teha ja kuningalt kaitset leida, sõitis Forselius 1686. a. Stokholmi kuninga juurde, võttis kaasa kaks ärksamat õpilast Ignati Jaagu ja Pakri-Hansu Jüri. Kuninga ees küsitles Forselius poiste teadmisi, seletas oma hea algatuse mõtet — ja sai lahke toetuse osaliseks.

1688 sõitis Forselius teist korda Stokholmi kuninga juurde. Tagasisõidul tõusis torm, laev hukkus — ja meie rahvakooli isa leidis voogudes külma haua.

Pärast Forselius'e surma jäi seisma ka Piiskopi mõisa seminar. Seminari kasvandikud said aga enamasti köst-

rite kohad ja jätkasid haridustööd rahva hulgas. Esimesed köstrikoolid pandi käima. Nendeks olid tihti kirikumõisate rehetared, kuhu talviti kogunesid ümbruskonna lapsed ja kus siis Forselius'e kasvandikud pirrutule valgel õpetasid neile raamatutarkust.

1. Hariduse korraldamisega Rootsi ajal tegi algust kuningas ....., kelle ajal asutati .....
2. Miks ei tahtnud hariduse levitamine maal edeneda?
3. Mis tegi Forselius rahvahariduse levitamiseks?
4. Milliste raskustega tuli Forselius'el võidelda hariduse levitamisel?

*5. Kuidas tõotasid olla Gustav Adolfi ajal asutatud õppeasutised kasulikud eestlasile?

*6. Kes jätkasid Forselius'e tööd hariduse levitamisel?

Riigimaade jagamine erakätesse ja riigimaksud. Rootsi riik pidas palju sõdu. Sõjad nõudsid suuri väljaminekuid. Et saada rohkem raha, selleks juba Gustav Adolf müüs ja pantis rea riigimõisaid. Suure osa aga kinkis teenete eest. Nõnda oli Liivimaal 1630. a. peaaegu kogu haritud maa-ala võõrandatud erakätesse.

Samuti toimis ka kuninganna Kristiina.

Riigimõisate võõrandamisega läks riigil kaduma järjekindel sissetulek, sest peale tulu, mis andis mõisa ise, kaotas riik kõik maksud, mis maksid talupojad vilja, loomade jne. näol. Eramõisad ei andnud aga riigile peaaegu mingit tulu. Mõisa sissetulekud ja talupoegade maksud läksid mõisniku taskusse.

Nõnda kaotas riik mõisate võõrandamisega korrapärase sissetuleku. Riigi puudujäägid läksid järjest suuremaks. Hakati otsima abinõusid, kuidas riiki rahahädast päästa.

Aadli ja Tallinna linnavalitsuse ägedast vastuseisust hoolimata seati vahepeal Eestimaal sisse riigi heaks väike-

ja veskitoll. Väiketolli võeti igalt toiduainelt, mis veeti maalt linna, veskitolli — veskis jahvatatud viljalt.

Liivimaal võeti riigimaksuks (majutusmaksu nime all) igalt haritud adramaalt 2 tündrit rukist, 2 t. otri, 1 t. kaeru ja 1 heinaparmas.

Maksud püüti arvestada nõnda, „et kuningas ja kroonu saaksid midagi, mõisnik oma osa ja et ka talupojale võis natuke alles jääda".

Needki abinõud ei suutnud päästa riiki rahahädast. Viimaks jõuti otsusele, et kõige kasulikum on mõisad jälle riigi kätte tagasi võtta — tagastada.

1. Mis sundis Rootsi kuningaid jagama mõisaid erakätesse?
2. Mis tagajärg riigimajanduse seisukohast oli mõisate jagamisel?
*3. Kuidas puudutasid uued riigimaksud talupoegi?

Mõisate tagastamine (reduktsioon). Mõisate tagastamine oli Rootsi riigipäeval mitu korda otsustamisel, kuid aadli vastuseisu tõttu ei nihkunud asi paigast. Alles siis, kui Rootsi troonile sai kuningas Karl XI (1660—1697), viidi läbi tagastamine kui ka teised suured uuendused.

Karl XI tegi meie kodumaa aadlile teatavaks, et:

1) mõisad tuleb tagastada, välja arvatud need, mis enne Orduriigi langust olid eraomand;
2) tuleb ette võtta maade mõõtmine ja hindamine ning talupoegade maksude ja töökohustuste revideerimine;
3) tuleb kaotada pärisorjus.

Mõisnikud ei tahtnud kuidagi nõustuda kuninga ettepanekuga. Mõisate tagastamise kohta nad vastasid: „Meid pannakse haletsemisväärsesse seisukorda, kus nii üks kui teine peab kaotama oma leivaraasukese ning sattuma äärmisse vaesusse ja koguni sandikepini. Kogu rüütelkond palub kõige sügavamas alandlikkuses, et see raske ettepanek kunagi täitmist ei leiaks." Maade mõõtmise ja hin-

damise soovitasid nad seekord ära jätta, kuni halvad ajad möödas.

Talupoegade vabastamisest ei saavat olla juttugi. Seda olevat kavatsenud juba Poola kuningas Stefan Bathory, kuid talupojad ise olevat tahtnud jääda orjaks; siis olevat ka kuningas löönud käega ning käskinud neid jääda puuraiujaiks ja veekandjaiks. Talupojad eelistanud oma kuritegusid lunastada pigemini nahaga kui rahaga. Nüüdki ei olevat midagi muutunud. Vabadus õhutaks talupoegi ainult vastuhakkamisele ja kuritegudele, sest oma härraste vihkamist ei olevat nad praegugi jätnud. Pealegi polevat talupoegade elul nüüd midagi viga, sest kohtumõistmine on antud kroonu kohtute kätte, mõisnikule on jäetud ainult väike kodukari-õigus.

Kuningas ei tahtnud vahekorda aadliga lõplikult rikkuda, seepärast jäid talupojad vabastamata; kuid mõisate tagastamise (mis teostati küll teisiti, kui kavatsetud) ja maade mõõtmise ning hindamise viis ta läbi.

Mõisate tagastamisega läks riigi kätte suur hulk mõisaid. Liivimaal umbes $^5/_6$ haritud maapinnast, Eesti- ja Saaremaal — vähem. Riigistatud mõisad anti enamikus endisile omanikele rendile. Riik sai nüüd jälle mõisaist korrapärase sissetuleku.

Maade mõõtmine, hindamine ja vakuraamatud. Riik pidi saama teada, kui palju tal oli maksualust maad. Seepärast tuli kõik maad mõõta ning hinnata. Arvestatama pidi mitte üksnes pindala suurust, vaid ka maa headust.

Kõik mõisale kuuluvad talupojad, samuti ka kõrtsmikud, möldrid, valitsejad, kupjad jne. pidi teataval päeval kokku kutsutama. Nii kroonu- kui aadlimõisa tulud pidi täpselt üles märgitama, samuti ka, kui palju mõisal oli talupoegi ning milliseid makse ja kohustusi need kandsid mõisa vastu. Järele pidi vaadatama ka mõisa mõõdud

ja kaal, mida tarvitati talupoegade andamite vastuvõtmisel. Ka uuriti järele, kuidas suutis talupoeg täita oma kohustusi ning kas jäi ta ka võlgu. Kõik talupoegade kohustused mõisa vastu, nii maksud kui ka teokohustused, pidi üles märgitama erilisisse v a k u r a a m a t u i s s e.

1. Millega seletada mõisnike ägedat vastuseisu Karl XI ettepanekuile?
2. Mis kasu andsid riigile tagastatud mõisad?
3. Mõisate tagastamise viis läbi kuningas .....
*4. Kui suur arv mõisaid läks meie kodumaal riigile tagasi?
5. Milleks võeti ette maade mõõtmine ja hindamine.
6. Mis tõotas olla mõõtmise ja hindamise kaudu kasulik talupoegadele?
7. Kelle maad kuulusid mõõtmisele ja hindamisele?
*8. Mis tähtsus oli sellel, et ka mõõdud ja kaal vaadati järele?

Karl XI määrused talurahva kaitseks. Talupojad lootsid, et nende elu vakuraamatute ja maade mõõtmise ning hindamise tõttu muutub märksa paremaks. Kuid nende meelepaha oli suur, kui nägid, et riigimõisate rentnikud ei pidanud kinni vakuraamatute nõudeist, vaid omavoliliselt üha suurendasid talupoegade koormusi. Juba oli mitmelt poolt kuulda, et talupojad on hakanud ära kargama kroonu mõisaist. Seda märkasid varsti valitsusvõimud. Öeldi lausa: „Mis kasu on kuningal niisuguseist mõisate rentimisist, kui ainult mõned isikud topivad täis oma rahakotid; parem oleks rendilepingud üles öelda."

Kui talupojad nägid, et kohapealsed võimud ei suuda asja parandada, pöördusid nad kaebustega kuninga enda poole.

Nii kaebas üks vaba talupoeg Karksist, et mõisa rentnik võtnud tema ja veel teise kolme taluniku maad mõisa põldude alla ja teinud nendest uue abimõisa oma pojale. Kaebaja talu olevat vabatalu ega alluvat teokohustusele. Talunik andvat vaid iga aasta teatava arvu

vilja ja raha. Kuid rentnik nõudvat rohkem kui õigus, rõhuvat teda raske küüdikohustusega Riiga, Narva, Tallinna jne. Kohtlevat teda vägivaldselt ja hoidnud kord 8 ööd-päeva vangis; ka lasknud talle anda mitu paari



Karl XI.

hoope. Ka olevat mõisnik ähvardanud temal kõrvad ära lõigata, kui ta peaks kuningale kaebama minema.

Ühel kaebamas käinud talupojal lasknud rentnik jalad panna pakku, ja talupoeg pidanud lamama ühes mõisa hoones selili suure külma käes kolmandast jõulupühast kolmekuningapäevani, kuni ta naaber enda peale võtnud vastutuse, et ta enam rentniku peale ei kaeba.

Mõnikord oli kuningas Karl XI juures terved karjad talupoegi. Ja kuningas võttis asja tõsiselt ning püüdis talupoegi kaitsta. Kui üksikud korraldused ei aidanud, andis ta välja üldised talupoegade kaitsemäärused. Tähtsamad neist olid:

1. Keegi mõisarentnik ei tohi talupoegadelt võtta rohkem makse ega renti, kui see mõisa vakuraamatus määratud. Kes võtab üle selle, peab selle tagasi andma ja sama palju trahvi maksma kihelkonna kirikule.
2. Talupoja käes olgu vakuraamatu ärakiri, kus ühel küljel märgitud, millised kohustused tal mõisa vastu täita, teisel küljel — mis ta tegelikult täitnud.
3. Keegi rentnik ei tohi talupojale rohkem töönädalaid või -päevi peale sundida, kui neid vakuraamatus seisab, langedes vastasel korral trahvi alla.
4. Heinategemiseks ja viljakoristamiseks nõutavad abipäevad arvatakse vakuraamatus määratud tööhulgast maha.

7—10. Talupoegi ei tohi koormata ülemäärase vooriskäimisega. Mõisniku küütimise eest, kui see toimub mõisa majapidamise huvides, tuleb talupoegade tööpäevi, mis vakuraamatus märgitud, vastavalt maha arvata.

14. Kui keegi talupoeg ei suuda korralikult talu pidada ning selle eest oma makse maksta ja tööd teha, siis peab mõisarentnik asjast teatama maavalitsejale, kelle andmete järgi on õigus määrata tallu uus talupoeg; ise aga ei tohi keegi rentnik talupoegi lubamatul viisil talust ära ajada.

*

1. Põhjused, mis sundisid Karl XI andma kaitsemäärusi: ....
2. Kaitsemäärusis kõige tähtsamaks oli see .....
3. Millega seletada, et riigimõisate rentnikud olid talupoegade vastu ülekohtusemad kui eramõisnikud?

*4. Kuidas kujutella vakuraamatu tegelikku kasutamist?

*5. Kuidas koheldi kaebajaid talupoegi?

Eestlaste elu Rootsi aja lõpul. „See oli vanal heal Rootsi ajal," ütlesid talupojad hiljem, kui nende elu muutus märksa halvemaks.

Rootsi kuningad, eriti Karl XI, tegid eestlaste elu kindlustamiseks nii mõndagi, kuid palju jäi järgneva suure sõja tõttu tegemata.

Endiselt jäi maksma sunnismaisus. Omavoliliselt ei tohtinud talupoeg kuhugi kolida, oli nagu koha külge kinni naelutatud. Ainult kui mõisnik lubas asuda elama mujale, siis võis. Ent milline mõisnik seda lubas, kes tahtis ära lasta tööjõu ja maksumaksja!

Talu oli talupojal nagu oma, aga ei olnud ka. Ta võis seda küll pidada, aga müüa ega rentida ei võinud, see oli kõvasti keelatud. Teiselt poolt jälle ei võinud mõisnik talupoega talust ka välja ajada, kui talu oli vähegi korralikumalt peetud.

Keskmised talud olid suuruselt 1/4 adramaad, see oli umbes 20 hektaari põllumaad, peale selle muidugi karja- ja heinamaa. Selle maaga oleks saadud elada korralikult, kui kõik sissetulek oleks jäänud talupojale endale. Kuid pool kogu talu sissetulekust tuli ära anda — mõisnikule ja kroonule.

Mis ja kui palju tuli talul anda ära, selleks näide: Nõo kihelkonna Sibbe talu peremees Jakk, kelle talu suurus 1/4 adramaad, pidi vakuraamatu järgi maksma aastas 1 1/2 tündrit rukist, 2 t. otri, 3 t. kaeru, 1 leisika linu, 1/2 leisikat kanepit, 3 naela lõnga, 5 naela mett, 1 lamba, 2 taalrit vakuraha, 1 taalri jaosemaksu, 1 niineköie, 2 koormat puid, koorma heinu, 1 ehituspalgi. Teomeheks mõisasse tuli tal saata aasta läbi kolm päeva nädalas hobusemees ja jüripäevast mihklipäevani jalamees — samuti kolm päeva nädalas.

Umbes neidsamu koormusi kandsid talupojad ka enne, kui polnud veel vakuraamatuid. Kuid siis võis mõisnik talupoja kohustusi muuta nõnda, kuidas ta arvas. Kui ta nägi, et mõni talupoeg hakkas elama paremini, või tal jäi midagi üle, siis püüdis ta selle kohustusi suurendada.

Seepärast ei püüdnudki talupoeg nii väga koguda ja korjata. Loomi oli seetõttu vähe ja põllud ei saanud korralikku väetust.

Karl XI määrustega ja vakuraamatutega paranes asi. Nüüd olid talupoja kohustused vakuraamatuis täpselt üles märgitud — ja keegi ei võinud talt rohkem nõuda. Nüüd oli ka mõtet rohkem koguda ja üle jätta. Oli nagu suurem huvi töötada. Mis jäi üle, seda võis viia linna ja ära müüa. Loomade arv hakkas tõusma, põllud said paremat väetust, saak läks suuremaks.

Ülekohtu vastu oli võimalik leida abi maavalitsejailt, kohtult ja isegi kuningalt.

Enne Rootsi aega oli ainult mõisnik talupoja kohtumõistja. Nüüd olid selleks kindlad kohtud. Kodukariõigust said mõisnikud kasutada peamiselt teoliste juures, sest peremees saatis mõisasse teole sulased, ainult väikekoha-pidajad käisid ise teol.

1. Loetle need paremused, millede tõttu eestlaste elu kujunes kindlamaks Rootsi uuenduste mõjul.
2. Vakuraamatud ja kaitsemäärused olid kohustuslikud riigimõisais. Kuidas kujutella talupoegade seisundit eramõisais (aadlimõisais)?

* *
*

1. Meie kodumaa oli mitme isanda all ..... aastat.
2. Loetle viletsusi, mille all kannatasid eestlased sõdade ajastul.
3. Vene võim tõrjuti meie kodumaalt välja aastail .....
4. Poolale alluvas osas püüti kindlustada Poola mõju seega, et .....
5. Meie kodumaa mandri-osa allutas Rootsile kuningas ..... aastal .....
6. Uuendusi viisid läbi Rootsi ajal järgmised kuningad: .....
7. Kohtukorraldus oli järgmine: .....
8. Tähtsamad korraldused kirikuelus: .....
9. Tartu ülikool asutati kuningas ..... otsusega aastal .....

10. Raskused maakoolide asutamisel olid: .....
11. Forselius'e tähtsus: .....
12. Mõisate tagastamisele olid ägedasti vastu ....., sest .....
13. Maade mõõtmine ja hindamine oli eestlasile kasulik seega, et .....
14. Kaitsemäärused andis kuningas ....., seepärast et .....
15. Kõige tähtsam kaitsemäärusist talupoegadele oli .....
16. Rootsi uuendusist olid mõisnikele kõige vastumeelsemad ....., sest .....
17. Eestlaste seisused Rootsi ajal olid järgmised: .....
18. Selgita lühidalt, kuivõrd on õigustatud ütlus: „Vana hea Rootsi aeg".

Suur Põhjasõda.

Gustav Adolfi ajast peale oli läinud Rootsi riik järjest tugevamaks. Loomulikult ei sallinud seda naabrid. Taani, Poola ja Vene ootasid ainult soodsat juhust, et Läänemere-mail vähemalt endisi valdkondi tagasi võita.

Rootsi siseriigis oli tekkinud rahulolematus mõisnike keskel, eriti Eesti- ja Liivimaal. Mõisnikud ei tahtnud leppida valitsuse korraldusega, mille põhjal tagastati mõisad. Eriti vihane oli seepärast Liivimaa mõisnik Johann Reinhold von Patkul, kes õhutas kõikjal Rootsi vastu vaenu.

Kui nüüd Rootsi kuningas Karl XI suri ja troonile astus tema alaealine poeg Karl XII, siis asutasid Rootsi vastased sõjaliidu, kuhu kuulusid Taani, Poola ja Vene. Nii algas suur Põhjasõda.

Vene tsaar Peeter I (Suur). Põhjasõja ajal valitses Venemaal keiser Peeter I. See oli suur vene elu uuendaja, reformaator, kelle juhtlauseks oli: „Tahan tõsta oma rahva jalule."

Juba lapsepõlves armastas Peeter Suur tegelda sõjamängudega. Mängukaaslasist moodustas ta uueaegselt korraldatud väesalku. Hiljem kujunesid neist hästikorraldatud väeosad.

Kaheteistkümne-aastasena laskis ta endale tuua igasuguseid tööriistu: puusepa, müürsepa, raamatutrükkija ja -köitja omi. Kõike tahtis ta õppida.

Kord leidis Peeter kolikambrist vana purivene. Hollandi meistreil laskis ta selle korda seada ja õpetada endale

laevadega sõitmist ning muid laevandusse puutuvaid teadmisi. Nüüd võis ta oma mängukaaslastega isegi merelahinguid korraldada.

Juba seitsmeteistkümne-aastasena sai Peeter I Vene riigi tsaariks.

Et Venemaal laevu ei osatud ehitada, läks Peeter ise välismaile õppima ja lääneriikide elu vaatlema, et paremini valitsema õppida.

Hollandi linnakesele Saardamile lähenedes nägi Peeter lahel paati, kus istus mees rahulikult õngitsedes.

„Hei, meister Kist, sõida siia!“ hüüdsid Peetri kaaslased, sest nad tundsid õngitsejat, kes oli Moskvas elanud.



Peeter I (Suur).

Kist ei tahtnud oma silmi uskuda. Punane kuub seljas, purjeriidest püksid jalas ja laiade äärtega müts peas, seisis Venemaa tsaar tema ees ja palus, et Kist kellelegi ei ütleks, kes ta on; siis palus ta temalt korterit.

„Mul on ainult pisike kahe aknaga onn,“ vaidles Kist imestades.

Onn jagati pooleks — ja Peeter asus ühte poolde korterisse. Ostnud endale tööriistad, töötas Peeter hommikust õhtuni laevaehitusplatsil. Kodus valmistas ta endale puusängi, käis turul toidukraami ostmas, kandis puid tuppa, tegi tuld ja keetis ise toitu.

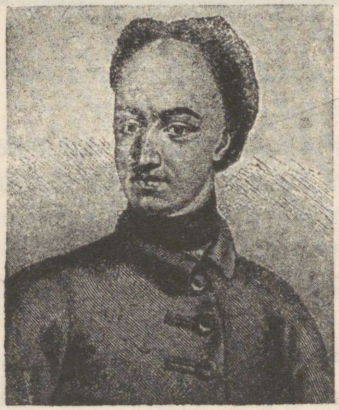
Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. „Kui ma poleks käinud Inglismaal õppimas, oleksin jäänud tavaliseks puusepaks," tähendanud ta hiljem.

Jõudnud Venemaale, hakkas Peeter teostama uuendusi. Nende kaudu tahtis ta tõsta oma kodumaa teiste rahvaste tasemele.

Kui vene suurnikud tervitasid teda välismaalt tagasitulekul, võttis ta käärid ja lõikas nende suured habemed maha.

Sõja ajal, kui raha oli vaja, võisid rikkad kaupmehed oma habeme alles hoida, makstes selle eest tuhat rubla; talupoeg linnas käies maksis kopika, kui tahtis habet hoida.

Sõja algus. Karl XII esialgu riigiasjust suurt ei hoolinud, vaid käis meelsamini jahil. Nüüdki pidas ta parajasti karujahti, kui talle teatati, et Poola kuningas piirab juba Riia linna. Mõne aja pärast tulid uued teated: Taani kuningas alustanud sõjategevust ja ka Peeter I marsivat oma vägedega Narva suunas.



Karl XII.

Nüüd astus Karl XII kiiresti tegevusse ja näitas nii suurt vahvust ja osavust, et pani kõiki imestama.

Kõigepealt otsustas ta karistada taanlasi. Et laevad Taani ranna ligi ei pääsenud, siis kargas kuningas merre, sõdurid ta kannul. Mõõku ja püsse pea kohal hoides, vaenlase kahurimüra ja püssiragina saatel jõuti kaldale. „See peab edaspidi minu muu-

sika olema," naljatas ta, kui kuulid kõrva äärest mööda vuhisesid. Ja säärasele vahvusele ei suutnud taanlased vastu panna. Kopenhaageni väravate ees tehti rahu.

Ühel oktoobrikuu päeval a. 1700, kui möllas torm ja lainetas meri, nähti sõudvat Pärnu sadamasse suuri sõjalaevu. Ühe laeva lael käis poisikese-ohtu noor sõjamees kärsitult edasi-tagasi. Rõugearmid katsid pruunikaid tõsiseid palgeid, silmis aga välkus tuli. Jalas olid tal kõrged säärsaapad, kaelas must rätik, käes põdranahast kindad, mis ulatusid küünarnukeni. See oli Karl XII, kes astus Pärnus maale, et karistada teisi vaenlasi.

Pärnus võeti kuningas vastu suure vaimustusega. Vahepeal oli Vene tsaar asunud juba Narvat piirama. Niipea kui Rootsist abivägi pärale oli jõudnud, ruttas Karl edasi Tallinna poole. Pärnusse aga jättis tema ratsu maha mälestise — hobuseraua —, mis praegugi veel seal näha postkontori räästa alla kinnitatult.

Tallinnas tahtsid linnaisad kuningat lahkesti kostitada, aga neile teatati, et kuningas kingitustest suurt ei hooli ja viina ning muud säärast ei tarvita. Viimaks pakuti kuningale 500 tündrit kaeru. Selle võttis ta tänuga vastu, sest sõjamoona eest tahtis ta esijoones hoolitseda. Tähelepanematult lahkus ta Tallinnast ja tõttas Rakverre, mis oli määratud Rootsi sõjavägede kogumispaigaks.

Venelaste hirmuteod Alutaguses ja Virumaal. Vahepeal oli Vene 5 000-line eelvägi Šeremetjev'i juhatusel asunud Alutagusesse ja Virumaale, kuna peavägi hakkas piirama Narva linna. Hirmu ja õudust külvasid venelased igale poole, kuhu nad aga ilmusid.

Vana ajaraamat jutustab sellest järgmist:

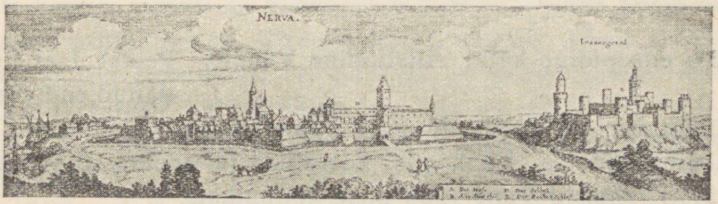
Sakslasi ja rootslasi, keda nad vihkasid, võtsid nad mööda minnes kinni ja kohtlesid neid väga jõledasti. Talupoegi tapsid nad osalt kohe maha või piinasid neid surnuks. Osa talurahvast viisid nad hirmsa peksu ja koleda kohtlemisega Venemaale. Nad põletasid maha mõisad, külad ja kirikud. Kiskusid surnud haudadest välja, naelutasid nad seintele, teotasid neid igapidi ja said veel paljude hirmsate jõledustega hakkama. Seepärast algas kogu maal kole põgenemine. Tühjesse elamuisse ilmusid mõned hulkujad poisid tagasi, võtsid ja riisusid, mis põgenejad maha jätnud. Kuhu aga vaenlane ilmus, seal tegi ta veel seisvad hooned tuhaks, viis siit ja sealt mitusada veist ära, võttis kaasa valmispekstud vilja. Põldudel olev vili kas söödeti loomadele või põletati, tallati ja hävitati muul viisil. Igasugune julgus ja lootus kippus kaduma. Küll läkitas kindralkuberner üleskutse, et inimesed, seisusele ja ametile vaatamata, varustuksid relvadega, asuksid jõgede ja õõnesteede äärde ja takistaksid vaenlase edasitungimist, kuni kuningas jõuab appi. Et aga keegi selle üleskutse peale end ei lasknud töhe rakendada, siis jäi see täitsa mõjuta. Tallinnasse kogunes nii palju inimesi, et vaevalt võis leida vaba nurka.

Narva lahing. Rakverest leidis Karl XII üle kaheksa tuhande hästiõpetatud sõjamehe ja 37 kahurit. Nendega asus ta teele, et tungida kallale mitmekordselt arvukamale (umb. 40000) vaenlasele, kes piiras Narva linna. Enne teeleminekut laskis ta aga kuulutada, et kes on arg ja peab sõjakäiku liiga kardetavaks, see jäägu maha. Selliseid aga ei leidunud.

Teed olid väga põhjatud ning porised. Venelased olid maa paljaks riisunud ja hooned maha põletanud, nii et sõjavägi pidi kannatama nälga ja külma. Rootsi väe kõrval, metsi ja võsu mööda, liikusid põgenenud talupojad, et näha, mis nende varandusest on saanud.

Pühajõel kohtas Karl Vene eelväge. Üks talupoeg, nimega Tehvan Raabe, kes ümbrust hästi tundis, juhtis rootslaste salga venelaste selja taha. Ja venelased põgenesid.

Mõni kilomeeter Narvast siinpool seadis Karl oma väed võitlusvalmis. Kahe raketi üleslaskmisega anti märku kallaletungiks. Möllava lume- ja vihmasaju saatel, mis käis vaenlasele otse näkku, tormasid rootslased nii tugeva hooga peale, et jalavägi tungis juba veerandtunni jooksul



Narva XVII sajandil.

vene laagrisse. Seepeale kihutas võitlusse Rootsi ratsavägi ja ajas vaenlase väed täiesti segi. Kuningas Karl võitles, juhatas ja õhutas ise igal pool, kus häda suurenes. Kord kukkus ta ühes ratsuga sookraavi, kust soome sõdurid ta välja tõmbasid; kuid kuninga hobune ja teine saabas jäid porri. Kaelarätikut hiljem kaelast võttes, kukkus sealt välja püssikuul, mille tulekut ta polnud märganud.

Vene vägi aga oli paisatud segi. Metsikul põgenemisel püüdsid nad pääseda üle Narva jõe, kuid sild murdus — ja loetlematud hulgad uppusid. Meeletus vihas tungisid vene sõdurid oma välismaalasist ohvitseride kallale, süüdistades neid äraandmises. Vene ülemjuhataja hüüdis: „Saatan juhtigu säherdusi sõdureid!“ ja andis end ühes mitme teise väeülemaga vangi. Venelaste kaotus oli täielik. Tsaar Peeter, kes ise kohal ei viibinud, ei näinud oma väe hävingut.

Pärast Narva lahingut asetas Karl XII oma sõjaväed talikortereisse. Ise asus ta elama poollagunenud Laiuse lossi. Siit tegi ta vahetevahel väljasõite ja käis karu- ning

põdrajahil. Laiuse kirikumõisa aeda istutas ta oma käega kolm pärna. Talupoegi kohtles ta lahkesti ja jättis endast kõigile hea mälestuse.

1701. a. kevadel lahkus Karl Laiuselt, võttis kaasa paremad väeosad ja ruttas sõdima poolakatega. Nõnda jäi meie kodumaa peaaegu saatuse hooleks.

Sõja edaspidine käik. Alistumine Venele. Peeter I ei pidanud end veel võidetuks. „Rootslasilt meie õpime võitma neid endid," tähendanud ta. Ta kogus, korraldas ja õpetas sõjaväge. Varsti tungisid Vene väed meie kodumaale.

Rootsi väeülem Schlippenbach ei suutnud väikesearvulise sõjaväega kindral Šeremetjev'i väele vastu panna. Erastveres ja Hummulis said venelased täieliku võidu. „Jumal tänatud," öelnud tsaar Peeter, kui saanud teateid võidust, „nüüd oleme nii kaugel, et kaks venelast võivad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad — ja me võime sõdida mees mehe vastu."

Et oma võimu Läänemere ääres kindlustada, asutas Peeter 1703. a. Neeva jõesuudmesse Peterburi linna.

1704. a. saatis Peeter oma Peipsi laevastiku Emajõkke, et vallutada Tartut. Kastre mõisa kohal põrkasid Vene ja Rootsi laevastik kokku. Mõisa all olid venelased mitu palki üle jõe asetanud, palkide taha asusid nende laevad. Jalamehed asusid kahel pool kaldal. Rootsi laevad aga kihutasid kiiresti pärivett alla ja sattusid palkide otsa. Mõlemalt kaldalt andsid Vene kahurid ja püssid tuld. Meeleheitlikult võideldes kargasid paarsada rootslast kaldale ja raiusid endile Tartu poole tee läbi. Rootsi laevastiku juht, nähes, et pääsemine võimatu, ruttas alla püssirohukambrisse ja laskis laeva õhku. Nüüd oli venelasil tee lahti. Tsaar Peeter ise ilmus vägesid juhatama.

Varsti langes Tartu, siis Narva.

Õudne oli hävitustöö, mida Vene väed saatsid korda meie kodumaal. Tsaar ise oli andnud käsu hävitada kõik, mis võimalik. Ja väejuhid püüdsid seda täita täpselt, nõnda et tsaarile võidi teatada: „Vaenlase maal ei ole hävitada enam midagi. Kõik kohad on tühjaks ning lagedaks tehtud. Mehi, naisi ja lapsi on võetud vangi tuhandete kaupa, samuti ka hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saadud võtta, pisteti läbi või raiuti tükeks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaast on nii tühi, et kohad ainult veel kaardil olemas. Kõik need aga, kes läinud pakku soodesse ja metsadesse, hoiavad minu arvates nüüd kindlasti sinu poole."

Võitnud Poola väed, pöördus Karl XII uuesti Venemaa vastu, liikudes oma vägedega Vene sisemaale. Venelased esialgu taganesid. Viimaks löödi Poltava linna juures a. 1709 otsustav lahing. Rootsi väed, kes seni olid teotsenud kõikjal võidukalt, purustati siin täielikult. Karl XII ise pääses vaevalt põgenema.

1710. a. alistusid Venele Riia, Pärnu ja viimaks Tallinn. Nõnda oli kogu Liivi- ja Eestimaa tsaar Peetri võimu all. Ta oli „raiunud akna Euroopasse", nagu ta varem ähvardanud.

Uuestivõidetud maal viibis Peeter meelsasti. Eriti meeldis talle mererand Tallinna ja Pirita vahel. Siia ehitas ta endale elamiseks väikese majakese ja asutas puiestiku, millele andis oma abikaasa auks nime Katharinenthal (Kadriorg).

Veel kümmekond aastat kestis sõda, kuid sõjaõnn oli rootslasilt lahkunud jäädavalt. Rootslaste kaotusele mõjusid kaasa ka meie kodumaa mõisnikud. Need tahtsid lahti saada vihatud rootsi uuendusist ja toimisid seepärast äraandlikult. Vene valitsus kinnitas nende õigused ja eesõigused. Rahu sõlmiti a. 1721 Uusikaupunkis Soomemaal. Liivi-, Eesti- ja Ingerimaa ühendati Venega.

Pärast Põhjasõda. Pärast Põhjasõda oli maa rüüstatud ja lage. Palju külasid ja mõisaid, eriti suurte teede läheduses, oli maha põletatud, elanikud kas surma saanud või kohalt põgenenud. Terveina püsinud küladest nõudsid nii rootslased kui venelased vilja vägede ülalpidamiseks ja veoloomi ning mehi küüdiks. Sageli tuli talust ära anda viimne viljatera ja viimne loom.

Palju linnu ja peaaegu kõik alevikud olid venelaste poolt hävitatud. Nii seisid varemeis Tartu, Viljandi, Rakvere, Karksi, Põltsamaa. Nende elanikud olid osalt vangi viidud, osalt surma saanud või põgenenud.

Tallinnas tegi sõja lõpul hävitustööd „must-surm" — katk. Tallinna elanikest olevat järele jäänud umbes 2000 inimest. Suremisi olnud nii palju, et pole jõutud kiriklikult matta ega hingekella lüüa, maetud ilma registreerimata ühishaudadesse.

Ka maal surid mitmel pool terved külad tühjaks. Vana jutt räägib, et tühjades külades olevat lüpsmata lehmad ammudes ringi joosnud, hoolitsevaid peremehi otsides. Riia ja Pärnu vahe olnud nii tühi, et teekäija kogu maa ulatuses polevat kuulnud koera haukumist ega kuke kiremist.

Paljud kirikud ja kirikumõisad olid rüüstatud ja hävitatud, kirikuõpetajad puudusid. Usuelu langes, talupojad hakkasid taas harrastama paganausu kombeid.

Alles pikkamööda jõuti üles ehitada endised külad ja hakata põldu harima. Siiski olevat kaua näljaste inimeste salgad uidanud mööda maad, paludes almuseid. Talupoja seisukord oli seda raskem, et tuli korda seada oma hävitatud majapidamise kõrval ka rüüstatud mõisa majapidamine.

Samuti kulus palju aega, enne kui linnad toibusid sõja haavust. Missuguses seisundis oli näit. Tartu veel enam kui kümmekond aastat pärast rahusõlmimist, sellest kirjutab pürjermeister kubernerile järgmist:

Rootsi ajal oli meie linn piiratud valli ja müüridega, milles oli neli väravat iga päev avatud. Linnas oli 219 maja, neist 141 kivist, 71 puust. Majad olid ehitatud uuema aja ehitusviisi järgi, mis andis linnale väga kauni ilme, eeslinn oli suur ning kaugele-ulatuv. Nüüd on vallid ja müürid suuremalt osalt hävitatud, nii et paljudes kohtades käiakse üle müüride ja vallide, ning väravaid kasutatakse vähe. Praegu on linnas 69 maja, mille hulgas 8 kivimaja on küll parandatud, kuid veel mitte täiesti korras. Teisi maju tuleb pidada rohkem onnideks kui majadeks. Ilus rootsi kirik on täiesti lagunenud, saksa kirik on küll jälle parandatud, kuid mitte täiesti, katusekivide asemel on ta kaetud laudadega. Endine raekoda on täiesti hävitatud ja lagunenud, hädaga on endise linnapoe peale ehitatud puust raekoda.

*

Koduseks lugemiseks: „Tapani Löfvingi seiklused" (Kyösti Vilkuna).

1. Tähtsamad põhjused Rootsi-vastase sõjaliidu loomises ...
2. Mis oli tsaar Peetri iseloomus ja tegevuses omapärast ning erisugust?
3. Iseloomusta Karl XII kui väejuhti.
4. Kelle poole hoidsid mõisnikud Põhjasõjas? Miks?
5. Kellele kuulus eestlaste poolehoid? Mis tõendab seda?
6. Loetle raskusi ja viletsusi, mida kannatasid eestlased sõjas.
7. Kirjuta Põhjasõja tähtsamad sündmused ajalises järjekorras.
8. Suur Põhjasõda algas a. .... ja lõppes .... rahulepinguga aastal ...., mille põhjal meie kodumaa sai ....

*9. Euroopa kaartvisandil piiritle riigid, mis võtsid osa Põhjasõjast. Vaenulised pooled värvi eriliselt. Kaardil märgi linnad, jõed ja teised kohad, mis sõja kirjelduses nimetatud. Tähtsamaile lahingukohtadele kirjuta juurde vastav aasta-arv. Kaardile anna vastav pealkiri.

*10. Millega seletada, et Karl XII alguses võitis, kuid lõpuks kaotas?

*11. Kirjuta sõja laastamistöö tagajärgedest: a) maal, b) linnas.

Tähtsamaid sündmusi.

Märkus: aega ajaloolise aja algusest kuni Lääne-Rooma riigi lagunemiseni kutsutakse **vana-ajaks;** sellest ajast peale kuni suurte avastuste ja leiutusteni — **kesk-ajaks;** avastuste ja leiutustega algab **uus-aeg.**

Vana-aeg.

Esimesed olümpiamängud Kreekas olid . .	776 a. e. Kr.
Rooma linna asutamist arvatakse	753
Soloni uuendused Kreekas	594
Rooma vabariigi algust arvatakse	510
Kreeka-Pärsia sõjad	500—449
Maratoni lahing	490
Thermopylai ja Salamise lahing.	480
Periklese aeg Kreekas	460—429
Gallide pealetung Roomale	386
Aleksander Suur valitses	336—323
Puunia sõjad	264—146
Hannibal läks üle Alpide	218
Julius Caesari surm	44
Keiser Augustus valitses . . .	30 a. e. Kr. — 14 a. p. Kr.
Constantinus Suur andis kristlasile usu-vabaduse	313—314 a. p. Kr.
Hunnid tungisid Euroopasse u.	375
Rooma riik jagati kaheks	395
Katalauni lahing	451
Lääne-Rooma riigi lõpp	476

Kesk-aeg.

Frankide ristimine	496
Esimene ristisõda	1096—1099
Piiskop Meinhard asutas Ükskülа kiriku . .	1184

Piiskop Albert tuli Liivimaale 1200
Mõõgavendade ordu asutamine 1202
Eesti vabadusvõitluste algus (Otepää piiramine) 1208
Võnnu piiramine ja Ümera lahing 1210
Eestlaste kolme maleva sõjaretk 1215
Madisepäeva ehk Pala lahing 21. sept. . . 1217
Taanlased tulid P.-Eestis maale ja asutasid Tallinna linna 1219
Tartu langemine 1224
Saaremaa vallutamine ja vabadusvõitluste lõpp 1227
Suur Jüriöö vabastuskatse 1343

Uus-aeg.

Gutenberg asutas esimese trükikoja 1450
Kolumbus avastas Ameerika 1492
Luther pani välja oma vaidluslaused (usupuhastuse algus) 1517
Joh. Lange hakkas Tallinnas kuulutama luteri usku 1524
Esimene eestikeelne trükitud raamat ilmus . 1535
Paavst kinnitas Jesuiitide ordu 1540
Vene-Liivi sõda algas 1558
Härgmäe lahing 1560
Orduriigi lõpp 1561
Rootsi aja algus Põhja-Eestis 1561
Poola aja algus Lõuna-Eestis 1561
Lõuna-Eesti sai Rootsi alla 1629
Tartu ülikool asutati 1632
Saaremaa sai Rootsi alla 1645
Forseliuse seminar töötas . . . . 1684—1688
Põhjasõda algas 1700
Narva lahing 1700
Alistumine Venele 1710
Uusikaupunki rahu 1721

Kasutatud kirjandus: H. Moora: Eestlaste kultuur muistsel iseseisvuse ajal; Eesti rahva ajalugu; H. Kruus: Eesti ajaloo lugemik I; B. Russov: Liivimaa kroonika I; Eesti ajalugu I. Toim. H. Kruus, Tartu 1935. Sama II, 1937.

Sisukord.

Eel-ajaloolise inimese elust.

Ürginimene 3
Kuidas arenes inimese elamu 4
Kuidas arenesid relvad, tööriistad ja tarbeasjad 5
Kuidas arenesid inimese elatusviisid 7
Kuidas õpiti kasutama tuld 8
Kuidas arenes riietus 8
Kuidas arenes inimese keel 9
Kuidas arenes inimese kunstivõime 9
Kuidas arenes inimese usund 10
Kuidas arenes inimese ühiselu 11
Pronksi- ja rauaaeg 11
Ajaloo allikad ja ajajärgud 12

Egiptus.

Maa, asend. Niiluse jõgi 15
Egiptuse ehitised; kiri 16
Egiptuse usund 18

Jutustusi vanade kreeklaste elust.

Maast ja rahvast 20
Kreeklaste usund 22
Sangarid 24
Herakles. Theseus.
Sparta 28
Riiklik korraldus. Sparta elu-olu.
Ateena 30
Soloni uuendused. Rahvakoosolek.
Noorsoo kasvatamine Ateenas 33
Koolis 34
Algkoolis. Palestras ja gümnaasiumis.
Olümpiamängud 37
Kreeka-Pärsia sõjad 42
Pilte kreeka kultuurist 46
Periklese aeg Ateenas. Kreeka kunstid. Mõttetargad ehk filosoofid. Sokrates.
Aleksander Suur 52
Makedoonia riik. Aleksandri noorpõlv. Aleksandri sõjakäigud. Aleksandri surm.

Jutustusi Rooma ajaloost.

Muinasjutt Rooma linna asutamisest 59
Roomlaste usund 60

Rooma riigi valitsemisest. Vabariiklik kord . 62
Konsulid.
Patriitside ja plebeide võitlus. Rahvatribuunid 64
Kogu Itaalia vallutamine 65
Puunia sõjad 67
Kartaago. Hannibal. Hannibal läheb üle Alpide. Hannibal Itaalias. Pööre sõjas. Hannibali surm. Kartaago hävitamine.
Pilte Rooma elust 72
Pärast suuri sõdu. Rooma sõjavägi. Triumfkäik. Foorumil. Rooma suurniku elust. Rooma koolis.
Julius Caesar 82
Caesari noorus. Triumviraat. Kodusõda. Caesar ainuvalitsejana. Caesari surm.
Rooma riik keisrite aegu 87
Ristiusu algus 90
Keisrite-aegseid lõbustusi. Amfiteatris . . . 91
Rooma riigi lagunemine 93
Rahvasterändamine 95
Lääne-Rooma riigi langus 97

Ristisõjad.

Ristiusu levimine 99
Palverännakud 100
Ristisõjad 100
Ristisõdade tähtsus 103

Eestlaste elust muistsel iseseisvus-ajal.

Eestlaste algkodu, hõimud ja tulek Läänemere-maile 105
Külad ja elamud 107
Riietus ja ehted 108
Töö-alad ning elatusviisid 110
Ühiskondlik kord 113
Maakaitse ja sõjad 116
Usund 122
Eestlaste suhteid naabritega. Eesti viikingiaeg 125

Eesti muistsed vabadusvõitlused.

Esimesi kokkupuuteid ristiusuga 128
Sakslaste tung itta 128
Piiskop Meinhardi misjonitöö liivlaste seas . 129
Piiskop Albert tuleb Liivimaale, asutab Mõõgavendade ordu, ristib liivlasi ja lätlasi . . 131

Eesti vabadusvõitluste algus. Otepää linnuse hävitamine ja eestlaste vasturetk . . . 135
Võnnu piiramine ja Ümera lahing a. 1210 . . 136
Viljandi piiramine a. 1211 138
Eestlaste kolme maleva sõjaretk a. 1215 . . . 141
Madisepäeva ehk Pala lahing 21. sept. 1217 . 142
Taanlased Põhja-Eestis 145
Suur vabastuskatse 148
Tartu langemine 149
Saaremaa vallutamine ja vabadusvõitluste lõpp 151

Ordu-aeg Eestis.

Kuidas jaotasid võitjad endi vahel maa . . . 155
Eestlaste olukord ordu-aja algul 157
Läänikorra tekkimine 159
Jüriöö vabastuskatse a. 1343 162
Kloostrite elust 166
Kloostrite tekkimine.
Linnade elust 168
Linnade tekkimine. Käsitöölised ja kaupmehed.
Sunnismaisuse tekkimine 172

Suured leiutused ja avastused.

Püssirohu leiutamine 173
Berthold Schwarz.
Trükikunsti leiutamine 174
Gutenberg.
Ameerika avastamine 177
Kes oli Kolumbus? Reis „Indiasse".

Oludest Vana-Liivimaal XVI sajandi alguses.

Seisuste elust 184
Maahärrad. Vasallid. Pidutsemised mõisas ja lossis. Aadli pulm. Linnakodanike pulmapidu.
Talupojad 188
Vakusepidu.
Kiriku- ja usuelu 189

Usupuhastus.

Kirikuelu rike 191
Martin Luther 191
Patukustutuskirjad. Luther keisri ja riigipäeva ees.
Usupuhastus Eestis 198
Esimene eestikeelne trükitud raamat 199

Katoliku kiriku vastupuhastus 200
Ignatius Loyola ja Jesuiitide ordu.
Vene-Liivi sõda.
Venemaa tahab oma piire laiendada Läänemereni 202
Venelaste röövretk Liivimaale 1558. a. algul . 203
Narva langemine 205
Vastseliina langemine 205
Tartu langemine 207
Härgmäe lahing 1560 207
Viljandi langemine 208
Eestlaste elust Vene-Liivi sõja aegu 209
Orduriigi lõpp 210
Eestlased mitme isanda all.
Võitlused võimu pärast 212
Varajane Rootsi aeg Põhja-Eestis 213
Taani aeg Saaremaal 215
Poola aeg Lõuna-Eestis 216
Liivimaa poolastamine. Katoliku usu levimine. Talupoegade elu.
Poola-Rootsi sõda 219
Hiline Rootsi aeg.
Pärast sõdu 220
Rootsi valitsus kavatseb uuendusi meie maal . 222
Uus kohtukorraldus 223
Kirikuelu korraldamine 224
Rahvahariduse edendamine 225
Forseliuse seminar Piiskopi mõisas.
Riigimaade jagamine erakätesse ja riigimaksud 229
Mõisate tagastamine 230
Maade mõõtmine, hindamine ja vakuraamatud 231
Karl XI määrused talurahva kaitseks . . . 232
Eestlaste elu Rootsi aja lõpul 234
Suur Põhjasõda.
Vene tsaar Peeter I (Suur) 238
Sõja algus 240
Venelaste hirmuteod Alutaguses ja Virumaal . 241
Narva lahing 242
Sõja edaspidine käik. Alistumine Venele . . 244
Pärast Põhjasõda 246
Tähtsamaid sündmusi 249

A
10157 II
160 107

Käesolev raamat on HM poolt
koolidele tarvitamiseks lubatud.

HIND KÖITES KR. 1.70